АҬСНЫТӘИ АҲӘЫНҬҚАРРАТӘ УНИВЕРСИТЕТ
Аҧсуа литература акафедра

В.А. КӘАҒӘАНИА

АҬСУА ЖӘЛАР РАШӘАҚӘА РЕИҨАРТӘЫШЬА АҶЫДАРАҚӘА

(Афилологиатә аспект)

Арҵага-методикатә цхыраагъа ААУ астудентцәа рзы

Аҟәа – 2026

УДК 398(5)
ББК 82.3(5Абх)-43
Кә 15

Аҭцаарадырратә редактор академик **З.Џь. Џьапуа**
Арецензиа иԥит адоцент **А.П. Какоба**

В.А. Кәаҕәаниа.
Аԥсуа жәлар рашәаҟәа реиҿартәышьа аҵыдараҟәа: Арцага-методикатә цхыраагъа ААУ астудентцәа рзы. – Аҟәа: Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет, 2026. 335 д.

Ари арцагатә цхыраагъа аиԥш зеиԥшу даҽеакы макьана иҭымцъацт. Араҟа раԥхьаъакәны аԥсуа жәлар рашәаҟәа цәыргоуп афольклор азеиԥш курс иаҟәыҵханы, насгьы акыр инарҭбааны.

Арцагатә цхыраагъа шьаҟәгылоуп ҩ-хәҭакны. Актәи ахәҭаҿы иазаатгылоуп аԥсуа жәлар рашәаҟәа ржанртә еилазаашьа, хаз-хазы иганы анализ рызууп ажанрҟәа дасу рҟазшьа хадаҟәа: хыкәкыс ирымоу, ридеиа-тематикатә хырхарҵа, реиҿартәышьа (рсахьаркыра-стильтә еиҿкаашьаҟәа, ркомпозициатә шьаҟәгылашьаҟәа, изыкәныкәо асахьаркыратә цхыраагъаҟәа, ражәеинраалеиҿартәышьа уҳәа). Аҩбатәи ахәҭаҿы еидкылоуп хкы рацәала еиласоу аԥсуа жәлар рашәаҟәа рҿырԥштәкәа. Урҭ аницеит ашәкәы автор Аԥсны еиуеиԥшым акәакьҟәа рҿы абаҩхатәра злоу жәлар рашәаҳәаҩцәа ирынагъамҭаны. Атекстҟәа паспортла еиқәыршәоуп, азгәаҭақәагьы рыцуп.

Ашәкәы рызкуп афилологиеи аҟазареи рфакультетҟәа рыстудентцәеи абжьаратә школҟәа рырцаҩцәеи.

Г/Р 978-5-155-37-06026

© В.А. Кәаҕәаниа, 2026
© Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет, 2026

АХҚӘА

Аԥхьажәа 5
Актәи ахы. Аԥсуа жәлар рашәаҟәа ржанртә еилазаашьа, реизгара, ркьыԥхьра, рыҭԥаара аҭоурых 8
Ахалаҽазыҟаҵараз азҵаарақәеи адҵақәеи 22
Алитература 23
Аҩбатәи ахы. Аԥьа ашәаҟәа 25
Ахалаҽазыҟаҵараз азҵаарақәеи адҵақәеи 31
Алитература 31
Ахԥатәи ахы. Аҟьабзтә ашәаҟәа 33
1. Амифологиа-қьабзтә ашәаҟәа 35
2. Аҭаацәара-бзазаратә қьабзтә ашәаҟәа 60
Ахалаҽазыҟаҵараз азҵаарақәеи адҵақәеи 85
Алитература 85
Аԥшьбатәи ахы. Иԥьабзтәым ашәаҟәа 88
1. Абзиабаратә ашәаҟәа 88
2. Аибаркыра ашәаҟәеи ахьӡыртәрақәеи 105
3. Агарашәаҟәа 124
Ахалаҽазыҟаҵараз азҵаарақәеи адҵақәеи 136
Алитература 136
Ахәбатәи ахы. Афырхаԥаратә ашәаҟәа 139
1. Нарҭаа рашәаҟәа 139
2. Аҭоурых-фырхаԥаратә ашәаҟәа 149
Ахалаҽазыҟаҵараз азҵаарақәеи адҵақәеи 157
Алитература 158
Афбатәи ахы. Асовет аамҭазтәии уи ашьҭахьтәии ашәаҟәа . 161
Ахалаҽазыҟаԥараз азԥаарақәеи адԥақәеи 186
Алитература 187
Абыжьбатәи ахы. Аԥсуа жәлар рашәаҟәа ражәеинраалеиҿартәышьа 189
1. Ажәеи ашәабжьи рритмқәа реизыҟазаашьа 193
2. Ашәаҟәа рритмика-интонациатә шьақәгылазаашьа 205

3. Аиҭаҳәақәа (арефренқәа) рцакы жәлар рашәақәа рҽы . . . 216
Ахалаҽазыќаӷараз азӷаарақәеи адӷақәеи 228
Алитература 229
Ахыркәшажәа 231

Атекстқәа

I. Аџьа ашәақәа (1–2) 235
II. Ақьабзтә ашәақәа (3–17) 236
1. Амифологиа-қьабзтә ашәақәа (3–9) 236
2. Аҭаацәара-бзазаратә қьабзтә ашәақәа (10–17) 242
III. Иқьабзтәым ашәақәа (18–35) 250
1. Абзиабаратә ашәақәа (18–24) 250
2. Аибаркыра ашәақәеи ахьӡыртәрақәеи (25–33) 258
3. **Агарашәақәа** (34–35) 270
IV. Афырхаџаратә ашәақәа (36–51) 271
1. Нарҭаа рашәақәа (36–38) 271
2. Аҭоурых-фырхаџаратә ашәақәа (39–51) 277
V. Асовет аамҭазтәи ашәақәа (52–59) 294
Азгәаҭақәа 307
Ашәаҳәаԥцәа рарбага 312
Харҳәара зызуу алитература 315
Ажәар 325

Аџьа № 1

Аԥсуа жәлар рашәақәа реизгаразы амԥакәџага 329

Аџьа № 2

Аԥсуа жәлар рашәақәа ирызку акурстә, адипломтә усумҭақәа иныкәырԥшу ртематика 331
В.А. Когониа. Жанрово-поэтические особенности абхазских народных песен (Резюме) 333

АҧХЬАЖӘА

Артцагатә цхыраагъа «Аҧсуа жәлар рашәақәа» хыкәкы хадас ишьтнахуеит Аҧснытәи аҳәынҭқарратә университет афилологиатә факультети аҟазара афакультети ирҭоу астудентцәа инарҭбааны аҧсуаа рмузыкатә фольклор иатцанакуа аҿаҧыцтә рҿиамҭақәа рҟазшьа хадақәа рызцәыргара, аҭцаара аганахьала иахьатәи рҭагылазаашьа деилыркаара. Ашәа ажанрқәа зегьы хазхаҭала ҳрызхьаҧшааныза, ашәҟәы алагалажәаҿы ҳарзаатгылоит урҭ реилазаашьа, жанрла реихшара иадҳәалоу азцаарақәеи апринципкәеи, насгьы арҿиамҭақәа реизгареи, ркьыцхьреи, рыҭцаареи аҭоурых. Уи анаҩсан хаз-хазы еилыргоуп ажәлар ашәаны ирҳәо апоезиатә рҿиамҭа ажанр хадақәеи урҭ рыхккәеи: **аҧьа ашәақәа, акьабзтә ашәақәа** (амифологиа-қьабзтәи аҭаацәара-бзазаратәи ирыцаркуа), **иқьабзтәым арҿиамҭақәа** (абзиабаратә ашәақәа, аибаркыра ашәақәеи ахьӡыртәрақәеи, агарашәақәа), **афырхацаратә ашәақәа** (нарҭаа рашәақәа, аҭоурых-фырхацаратә ашәақәа), **асовет аамҭазтәии уи ашьтахьтәии ашәақәа**.

Ашәҟәы ҩ-хәҭакны еихшоуп. Актәи ахәҭаҿы ирзаатгылоуп ашәа ажанрқәа дасу ртематикатә еилазаашьеи, рҭоурых-етнографиатә хыцхырҭақәеи, рпоетика-композициатә ҷыдарақәеи. Аҩбатәи ахәҭаҿы аҧхьаҩ идгалоуп хкы рацәала еиласоу аҧсуаа рмузыка-поезиатә фольклор атекстқәа жәпакы. Урҭ зегьы, шамахаӡак акәымзар, изанцамҭоу ашәҟәы автор иоуп. Атекстқәа еишьтаргылоуп ажанр-хронологиатә принцип ала.

Ашәҟәы иалнаршоит, «Аҧсуаа рҿаҧыцтә рҿиамҭа» апрограммала иазгәаҭоу алекциатә курс аҟны ааста, иаҳа инарҭбааны амузыкатә поезиа иатцанакуа еиуеиҧшым ажанрқәа дасу рҟазшьа ҷыдарақәа, рҭоурыхтә хыцхырҭақәа, аҧстазаараҿ руснагӡатәқәа, реиҿартәышьа уҳәа ганрацәала ахаҿы аагара, аҧхьаҩ иеилыркаара. Иара убри алагьы астудент дымҩакәнацоит афольклортә текстқәа реизгареи рыҭцаареи раан (урҭ

еиламырцҳакәа реи@дыраашьа, ирымоу аизааигәарақәеи аи@гарақәеи), еиҳарак атекстқәа реиҿартәышьа иадҳәалоу анализ аҟатцара аан. Уи адагьы, ашәаны иапцоу апоезиатә рҽиамтақәа, иааидкылан афольклор егьырт аҟәытцәақәа зегь реипш, егьызеиҧым материалуп астудент изы хазхатәалатәи атцаарадырратә усқәа (ажәахәқәа, адипломтә усумтақәа, атцаарадырратә статиақәа уҳәа) рым@апгаразы. Иага умҳәан, ари ахырхартаҿы афольклортцаарадырра иҟанатцахьоу шмаҷымгьы, иҟатцатәны иазышьтоу акырзаа еиҳауп.

Араҟа ҳара иапшьааго, хыхь иаххәан еипш, еиҳарак ашәақәа реиҿартәышьа атцаароуп. Уи ус закәу, ашәҟәы – ашәра иаҿу астудент-афилолог иахьизынархоу мацарагьы акәзам, – апсуа шәақәа рпоетикатә ҷыдарақәа (ркомпозициатә еиҿкаашьақәа, еилагьахьоу ахаҿсахьақәа рцәыргашьа апринципқәа, асахьаркыратә цхыраагзақәа рхархәашьа аформақәа уҳәа) иахьынзахәтоу инартбааны хшы@зышьтра рмоуцт ҳфольклортцаараҿы иахьа уажәраанзагьы. Иаххәаз амалахазгьы иаанагом ашәақәа реиҿартәышьа мацара гәцаракны, егьырт аганқәа зынза ҳрызхьапшуам ҳәа. Жәаҳәарада, map. Ианахәтоу, иахьахәтоу атыпқәа рыҟны ирзаатгылоуп жәлар рпоезиа атоурых-етнографиатә ҷсабарагьы.

Инатцшьны иазгәахтап ҳартцагатә цхыраагза аҷыдара хада: араҟа автор хыкәкыс имоу афольклортә рҽиамтақәа рмузыкатцааратә анализ акәым (уи зынзаск иша@сымгьы), апхьатәи аплан аҿы игылоу – атекстқәа афилологиатә анализ рзуроуп.

Аматәар ахысраан астудент идыррақәа рыртцаураҿы ихәартаны иҳапхьазоит ана@стәи аметодикатә абжьгарақәа:

1. Алекциатә материал даара хшы@зышьтра азуны адкылара. Алекциаҿы ишьтқаау адыррақәа зайҳааира асеминартә усурақәеи, ахалаҽазыкайҳарақәеи, афольклортә практикеи рыла рхартәаара.

2. Иазныхьагәатоу атеориатә литература апхьарааи, ахшы@йак хадақәа ргәыл@аара; афольклортә текстқәа анализ рыдкайҳалашьа апышәа анапаҿы аагара.

3. Жәлар рашәақәа змадоу аҧасқәеи ақьабзқәеи рдырра, урҭ ирыҧаҧәаху амифологиатә дунеихәаԥшышьа адаԥ-ԥашәқәа рышьақәыргылара.

4. Ашәақәа рызхьаԥшраан, урҭ рҧаки рформеи реиҷыбаара аԥкара уеизгьы-уеизгьы ақәныкәара, изҧазкуа ажанр асахьаркыратә ԥсабара инамаданы.

5. Амузыка-ҷаԥыцтә рҷиамҭақәа ахәшьара рытарааи, урҭ ажәлар ртоурыхи рдоуҳатә культуреи рҷы рҧакы хшыҩзышьҭра азура.

6. Ихадоу афольклор-етнографиатә еилкаарақәеи алитературатә терминқәеи рдырра, арҷиамҭақәа анализ рыдкаҧалараан урҭ рхархәашьа акәамаҧамақәа анапаҷы раагара.

7. Аматәар ахысраан ишьҭкааз адыррақәа занаатԥла аусураан (ахәыҷбаҳчақәеи, ашколқәеи, иҷыдоу аҧараиурҭақәеи уҳәа рыкны), ахәыҷқәа рыҟәра инамаданы, рҷиаратәла, насгьы ҟазара ҳаракыла рхархәара.

Актәи ахы

АԥСУА ЖӘЛАР РАШӘАҚӘА РЖАНРТӘ ЕИЛАЗААШЬА, РЕИЗГАРА, РКЬЫԥХЬРА, РЫҬҬАРА АҬОУРЫХ

Аԥсуаа рдоуҳатә культураҽы иналукааша аҭып ааныркылоит зкьышықәсала аҽиара, ашьақәгылара иаҽыз, жәлар рдунеихәаԥшышьеи рхәыцреи ирылтԥшәоу аҽаԥыцтә поезиатә рҽиамҭақәа. Хәы змам доуҳатә малны иҳамоу урҭ арҽиамҭақәа рағьырак ашәаны ауп ишырҳәо. Аԥсуа фольклор аҟны иалкаатәуп ихадоу амузыка-поезиатә жанр хкқәа фба: **аԥьа ашәақәа, ақьабзтәи иқьабзтәыми ашәақәа, афырхаҵаратә ашәақәа, асовет аамҭазтәи ашәақәа, ҳаамҭазтәи ашәақәа**. Хымԥада, арҭ арҽиамҭақәа рыѡнутҟагьы жанрла реихшара алҳмыршар ауам, избанзар урҭ хкы-хкыла акыр ирацәоуп.

Ажанр ҳәа ҳара ҳзышьҭоу – тематикала, хыкәкыла (функциала), еиҽартәышьала, нагҙашьала еишьашәалоу ма еиқәҽызтуа апоезиатә рҽиамҭақәа ргәып ауп. Убас, абри аԥҟара ҳақәныҟәозар, жанрк аҳасабала ақьабзтә поезиа еиднакылоит амифологиа шьаҭас измоу арҽиамҭақәа: еиуеиԥшым анцәахәқәа ирзынархоу ашәақәа (иаҳҳәап, «Ажәеиԥшьаа рашәа», «Зиуауа», «Ццаԥа», «Аршышра ашәа», «Аҙы иашьыз «иԥсыҭгага» ашәа», «Ахәра ашәа» уҳәа уб. егь.), аҭаацәаратә бзазара шьаҭас измоу ашәақәа (иаҳҳәап, «Аҭацаагарашәа», «Уаридада», «Радеда» уҳәа уб. ит.), аҭәыуарақәа.

Жәаҳәарада, хыхь еиқәаҳаԥхьаҙаз, ажанр аарԥшыгатә хырхарҭақәа (атематика, ахыкәкы, аиҽартәышьа, анагҙашьа), арҽиамҭақәа зегьы рҽы еицеиԥшны рхы цәырыргом, хадаратәла ишеиқәҽырҭуагьы. Уи ус шакәу агәра ҳгоит арҽиамҭақәа ртоурых-хыцхырҭатә шьаҭақәа – ианҽиаз аамҭа, усҟан ажәлар цакыс ирырҭоз, иахьа цакыс ирзамоу – рышьақәыргылара ҳҽыназаҳшәар. Иага умҳәан, аҽаԥыцтә рҽиамҭақәа аамҭа наскьацыпхьаҙа рҽырыпсахуеит хыкәкыла, цакыла, формала, иде-

иала. Абарҭқәа зегьы гәаагӡахар, иҳамбарц залшом арҽиамҭақәа зда имаҭәам ҟазшьақәак рыла ишеизааигәахо. Иаҳҳәап, ақьабзтә ашәақәа ржанр аналҳкааруа, еиҳараӡак хшыԥзышьтра азаҳуеит арҽиамҭақәа рхықәки реиҽартәышьеи. Рхықәкы, ԥнутҟала (структурала) реиҽкаашьа зеиԥшроу инамаданы, ақьабзтә ашәақәа еихшазар ауеит ихадоу ԥ-хкыкны: *амифологиа-қьабзтә ашәақәа, аҧаацәара-бзазаратә қьабзтә ашәақәа.*

Хытцхырҭала, қәрала акыр инастхоуп **аԥьа ашәақәа**, ҭоурыхлагьы аԥсуаа рынхашәа-чашәатә ԥстазаара иадҳәалоуп. Урҭ хыԥхьаӡарала ирацәаны еиқәымхеит, насгьы иахьазы дара ирытцаркуа арҽиамҭақәа аханатәтәи руснагӡатә рҟәыԥсаан, рестетикатә ган аԥыжәара шьҭнахит.

Иқьабзтәым ашәақәа жанрк аҳасабала ианалҳкааруа, хадара руеит арҽиамҭақәа ртематикеи рынагӡашьеи. Убарҭ аҟазшьақәа рыла рҽеидыркылоит *абзиабаратә ашәақәа, аибаркыра ашәақәеи ахьӡыртәрақәеи.* Абрахь рахыԥхьаӡалара алшоит *агарашәақәагьы.* Зынӡа хазшәа игылоуп аԥсуаа рҽаԥыцтә поезиа егьи аҟәытцәа ду – *афырхаҧаратә ашәақәа.* Ари ажанргьы, аидеиа-тематикатә хырхарҭала ҳазнеиуазар, иара аԥнутҟагьы ԥ-хкыкны аихшара аҭаххоит – *нарҧаа ирызку ашәақәеи аҧоурыхтә-фырхаҧаратә ашәақәеи* ҳәа.

Ҳазхьаԥшып иалҳкааз ажанрқәа реизгареи, ркьыԥхьреи, рытцаареи аҭоурых. Уи аҭоурых азхьаԥшра аԥшьгатәуп академик Ш.Хь. Салаҟаиа ҳфольклор зегьы ааизакны аиреи аҽиареи рганахьала иаликааруа х-периодк ҳхаҽы иааганы: 1) *ареволиуциа ҟалаанӡатәи* (XIX ашәышықәса аԥбатәи азбжа инаркны XX ашәышықәса алагамҭанӡа); 2) *асовет аамҧазтәи* (иаҳҳысыз ашәышықәса 20-тәи ашықәсҟәа инадыркны 90-тәи ашықәсҟәа ралагамҭанӡа; 3) *ҳаамҧазтәи* (90-тәи ашықәсҟәа инадыркны иахьа уажәраанӡа) (Салакая 2000: 129).

Ареволиуциа ҟалаанӡатәи аперио д (1855 шықәса инаркны 1921 шықәсанӡа) аан иҟаҵан раԥхьатәи ашьаҽақәа аԥсуа фольклор аизгареи ахцәажәареи рганахьала. Ари аус усҟан уар-

лашәарла акәын ишымԥацыргоз, бжеиҳан афольклор иацәыхараз, еицырдыруа атәылаҽацәтцааԥцәа, ажәытәра азҽлымҳацәа (С.Ҭ. Ажәанба, А.Н. Введенски, П.Г. Ҷараиа, К.Д. Маҷавариани, Н.М. Альбов, Н.С. Џьанашьиа уб. егь.).

Аханатә ҳаԥыԥланы иаҳҳәаша – аԥсуаа рмузыка-поезиатә рҽиамҭақәа рантцара аганахьала алахьынтца бзиа рҟәашьымхеит. Ҳажәлар рмузыкатә фольклор атекстқәа анцара иалагеит акырҙа ихьшәаны. XIX ашәышықәса аԥбатәи азбжа алагамҭазы Қарҭ итыцуаз агазет «Кавказ» адаҟьақәа ирнылеит раԥхьатәи аԥсуа етнограф-атәылаҽацәтцааԥ **Салуман Ҭемрыҟәа-ипа Ажәанба** (1809–1855 шш.) иусумҭа «Абхазская мифология и религиозные поверья и обряды между жителями Абхазии» [Званба 1982: 31–42]. Аетнографиатә материалқәа рыхцәажәара инаваргыланы, С.Ҭ. Ажәанба абри иусумҭаҟны ҿырԥштәы ҳасабла иааигоит, дагьырзаатгылоит аԥсуаа рҟьабз-рцас иамадоу, уаԥ дзызҽлымҳахаша афольклортә текстқәагьы. Убас, автор истатиаҽы дрыхцәажәоит аарԥарақәа раан, ақәоура алдыршарц, ажәлар имԥацыргоз ақьабз иахәҭаку ашәа «Зиуоу» атекст, иара убас ауаԥы (ма арахә) адыд-мацәыс анислак, ишьҭыхраан аибаркыра кәашара зыцны ирҳәоз «Афрашәа» ахәҭақәак. Ус анакәха, аԥсуаа рмузыка-поезиатә рҽиамҭақәа раԥхьаҙа, цыԥҭәахақәак раҳасабала акәзаргьы, ақьаад рантцара (бжеиҳан урысшәала) С.Ҭ. Ажәанба ила ихацыркхеит. Убри инаркны еиуеиԥшым акьыԥхьымҭақәа рыҟны уарлашәарла ицәыртцуа иалагеит афольклор азҽлымҳаԥцәа (П. Ҷараиа, К. Маҷавариани, Н. Альбов уб. егь.) рымчала аԥсуа шәақәа ртекстқәа, иара убас урҭ еиуеиԥшым ақьабзқәа рымадашьеи рынагҙашьеи акәаматцамақәа ҳазхызтуа хра злоу аетнографиатә нтцамҭақәагьы.

Ареволиуциа ҟалаанҙатәи (1921 шықәсанҙатәи) аԥсуа жәлар рашәақәа рантцареи, реизгареи, рытцаареи аҭоурых ҳаналацәажәо, ҷыдала иҙбахә ҳәамзар ауам иналукааша аԥсуаҭцааԥ **Николаи Семион-ипа Џьанашьиа** (1872–1918 шш.). Истатиақәа икьыԥхьуан иара еиҳарак ақыртуа газеҭқәеи ажурналқәеи рыҟны. Урҭ зегьы ааизакны хаз шәкәны итыжьын 1960 шықәсазы

[Джанашия 1960]. Н.С. Џьанашьиа иусумҭақәа рҽы иҽазишәоит аԥсуаа, еиҳарак абжьыуаа, еиуеиԥшым рынцәахатцаратә цасҟәеи ркьабзҟәеи иахьынӡауала инарҭбааны рантцара, аҭцаарадырратә дунеи ралагалара. Аетнографиатә ххәаа змам аԥсуа жәлар ркьабзтә рҽиамҭақәа жәпакы ҳаамҭазы рмифологиатә шьаҭақәа реиҭашьақәыргылара аус аҽы ицхыраагӡа дууп уи иантцамҭақәа. Аԥсуаа ркьабзҟәа инарымаданы Н.С. Џьанашьиа иикьыцхьыз, дагьзыхцәажәаз афольклортә текстқәа иреиуоуп ашәақәа «Зиуауа», «Афрашәа». Автор ихшы㋡зцарақәеи иҟаитцо алкаақәеи ҳара ҳзы аинтерес ду рытцоуп, избанзар урҭ ҳәанҳәахла акәымкәа, аԥсшәа здыруаны аԥсуаа ретнографиатә бзазара хаҭала избаз, рфольклортә материалқәа хаҭала ианызтцаз раԥхьатәи атцарауаа (С.Ҭ. Ажәанба иаамышьҭахь) дреиуоуп. Насгьы, иҳәатәуп, усҟантәи аамҭазы иара иаҟара афольклортә текстқәа (еиҳарак ақьабзтә поезиа еиуоу, бжеиҳан цытцәцәа-цытцәтцәа акәзаргьы), анызтцаз, ана㋡сан зхы иазырхәаз даҽеаӡәы ихьӡ аҳәара уада㋡уп.

Ареволиуциа ҟалааныӡа аԥсуаа рбызшәеи, рҭоурыхи, рфольклори рганахьала азҽлымҳара ду ааирԥшуан аурыс лингвист, академик **Николаи Иаков-ипа Марр** (1865–1934 шш.). 1913 шықәсазы аԥсшәа атцаразы иара Аԥсны данықаз, аԥсуа фольклор анцара хықәкыс иҟатцаны, аҭыпантәи аинтеллигенциа адԥхьаланы, еиҽикааyеит ичыдоу ахеилак – Бзыпҭәи акомитет. Уи алахәцәа м㋡ақәтцагак ирза㋡ызахеит ирзи㋡ыз астатиа «О записывании абхазских текстов» [Марр 1930: 131–150]. Цабыргытцәкьаны, Н.И. Марр иабжьгарала, ичыдоу ахеилак алахәцәа рымчала иантцаны, Петербургҟа, атцарауа㋡ иахь, идәықәтцан аԥсуаа рфольклор аматериалқәа жәпакы. Аматериалқәа, акыраамҭа рышьҭамҭа ҳзымдыруа, Урыстәыла Аҭцаарадырракәа ракадемиа Петербургтәи аҟәшаҽы ишьҭан. Урҭ 1963 шықәсазы ипшааит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи рыцтцаны хаз шәҟәны итижьит афольклорҭцаа㋡, академик С.Л. Зыхәба [Зыхәба 1967]. Аизга иагәылалеит амузыка-поезиатә жанрқәа ирытцаркуа арҽиамҭақәагьы (ахьӡыртәрақәа). Арҭ атекстқәа аҭцаарадырра ага-

нахьала аԥсуа фольклор иреиԍьу заатәи анҵамҭакәа иреиуоуп, иагьанҵоуп Аԥсны, Гәдоуҭа араион аҽы. Анаѡстәи аамҭакәа рзы урҭ анҵамҭакәа рыхәтак еиҭакьыԥхьын еиуеиԥшым аизгакәа рыԥны. Ҳәарас иаҭахузеи, зыӡбахә ҳамоу атекстқәа паспортла еснагь ихаҭәаан иԥам, насгьы урҭ анырҳәози, иахьырҳәози уҳәа рынагӡашьа аформазы еилкаа дук ҳамам; аха, иага ус акәзаргьы, дара ҳаамҭазтәи атекстологиа аҭахрақәа инарыԥәшәо иантоуп. Ҷоуп, аиҭакьыԥхьраан дара ирыхҵысит, изыхԥьазаалакгьы, асемантикатә ԥазшьа змоу арҽеирақәа, ажәақәак, цәаҳәақәак рҳәашьа форма еиҭакхеит.

Ишаабо ала, ареволиуциа ԥалааӡа, 1921 шықәсаӡа, аԥсуа фольклор, иналкаан амузыка-ҽаԥыцтә поезиа, аизгара хықәкылатәи уснагӡатәыс ишьҭыхмызт; еиҳарак уи иазаапсоз атәылаҽаԥәттааѡцәеи аентузиастцәеи ракәын.

Аԥсуа жәлар рашәақәа хықәкыла рантцареи рыҵтцаареи анаԥшьгаха Асовет мчра анышьақәгыла аамышьҭахь ауп. Ари аериод (1921 шықәса инаркны 60-тәи ашықәсқәа рылагамҭаӡа) азы аҵтцаарадырра иалагалан жәлар рмузыка-поезиатә текстқәа маҷымкәа Д.И. Гәлиа, К.В. Ковач, Хә.С. Бҕажәба, А.Н. Генко, А.К. Аҳашба, В.И. Кәыкәба, Б.У. Шьынқәба, К.С. Шьаԥрыл, Ш.Д. Инал-иԥа, И.Е. Кортуа уҳәа убас егьырҭгьы ркьыԥхьымҭақәа ирыбзоураны.

Аԥсуа жәлар рашәақәа инарҭбааны реизгара раԥхьаӡа акәны иалиршеит аетномузыкаҵтцааѡ **Константин Владимир-иԥа Ковач** (1899–1939 шш.). Уи иҭижьит ашәҟәқәа ѡба: «101 аԥсуа жәлар рашәақәа» (1929), «Кәыдрытәи аԥсуаа рашәақәа» (1930). Актәи ашәҟәы иагәылалаз 101 ашәақәа рахьтә 88 анҵоуп абзыԥқәа рҿы, 13 – абжьыуаа рыԥны. Аѡбатәи ашәҟәы еиднакылоит 45 ашәа, урҭ рахьтә 34 абжьыуаа ирҳәамҭоуп, 11 – абзыԥқәеи Баҭым инхо аԥсуааи. Аха, рыцҳарас иҟалаз, К.В. Ковач (милатла ивенгрыз) иҟаиҵаз аус ду иамоуп гха гәгәак – иеизгақәа рыѡбагьы еидыркылаз амузыка-ҽаԥыцтә рҿиамҭақәа зегьы цәыргоуп нота ҳасабла мацара, ажәақәа рыцӡамкәа. Иаҳа иаахтны иаххәо-

зар, урҭ акьыԥхьымҭакәа рҿы амузыкеи ашәа атексти еилагҙазам, зхаҿы цәыргоу руак ауп – ашәабжь (напев). Аҵабыргазы, К.В. Ковач иҷыдоу ахыҷәкы злаимаз ала, ишәҟәқәа рҿы инарҭбааны дырзаатгылоит ашәақәа рхыԥхырҭа, рҵакы, иҵәыригоит урҭ зхылҿииааз ақьабзқәа, аҭоурыхтә хҭысқәа; аурысшәахь еиҭаганы ҽырԥштәы ҳасабла иааигоит еиуеиԥшым афольклортә жанрқәа (ақьабзтә, абзазаратә ашәақәа, аепикатә рҿиамҭақәа уҳәа) ирыҵаркуа инеиҵыху атекстқәа. Аха урҭ ирзыԥсахуам ашәақәа иоригиналтәу ажәалатәи рган. Еиҭаххәахуеит, К.В. Ковач иантҵамҭақәа, афольклорҭцаарадырра иахьатәи аҩазарала ҳрызнеиуазар, урҭ азҿлымҳара рызцәырырго амузыкатә фольклор аҭцааҩ иакәхоит бжеиҳан, ашәа ажәалатәи аган аҭцааҩы (афилолог) хшыҩзышьҭра ззиура афольклортә текст ара имаԥхеит.

1928 шықәсазы, аԥхын, СССР Аҭцаарадырраҟәа ракадемиа ахьҙала Аԥсныҟа дарауеит Санкт-Петербургтәи аҳәынҭқарратә университет адоцент, иналукааша кавказҭцаа ҩ **Анатоли Нестор-ица Генко** (1896–1941 шш.) аԥсуа бызшәеи афольклори ирыҵаркуа аматериалқәа реизгара хыҷәкыс ишьҭыхны. Аҵарауаҩ иекспедициатә усура иадыԥхьалан Санкт-Петербург аҵара зҵоз аԥсуаа, иара истудентцәа А.К. Аҳашбеи В.И. Кәыкәбеи. Ари аекспедициа иабзоураны усҟан абжьыуааи абзыԥкәеи рҿы иантцан хәызмам афольклортә материалқәа, амузыка-ҽаԥыцтә рҿиамҭақәагьы убрахь иналаҵаны. Аха урҭ анҵамҭақәа алахьынҵа бзиа рзыԥшымызт: 1937-и ашықәси уи аамышьҭахьгьы аҭып змаз арепрессиатә аамҭа хлымҙаахи иахәнатәит арҭ аҵарауаа ахҩык реиԥш, урҭ аԥьабаа рацәа здырбалаз рантҵамҭақәагьы. Аха разҟны, аԥсуаа рҿаԥыцтә традиция аҭцааразы акрызҵазкуа урҭ аматериалқәа иага ҟымҟырра рыхҭысзаргьы, ааскьа иаарԥшын: 2001 шықәсазы хаз шәкәынгьы иҭытцит «Аԥсуа фольклор заатәи анҵамҭақәа» ахьҙны. А.Н. Генко ифольклортә материалқәа рхыԥхьаҙараҿы иҟоуп амифологиа-қьабзтә ашәақәа 10, абзазаратә ашәақәа 15. Абасала, арҭ аматериалқәа аҭцаарадырратә ҭахрақәа инарықәшәо,

афонетика аганахьала даара ииашаны иантҵоу аԥсуа фольклор заатәи антҵамҭақәа иреиуоуп.

Аԥсуаа рҽаԥыцтә поезиа аизгара дазааԥсахьан ҳлитература ашьаҭаркѡы **Дырмит Иосиф-иԥа Гәлиа** (1874–1960 шш.). Афольклортә материалқәа уи икьыԥхьуан иара иҭижьуаз агазеҭ «Аԥсны» адаќьақәа рҽы. Ҷыдала иара иантҵамҭоу аԥсуаа рҽаԥыцтә поезиа атекстқәа зегьы ашьҭахь ҵьарак еидкылахеит – иѡымҭақәа реизга 5-тәи атом аќны [Гәлиа 1985: 81–99; 116–226].

«Аԥсуа жәлар рпоезиа» ахьӡны 1941 шықәсазы иҭытцит аԥсуаа рҽаԥыцтә поезиа раԥхьатәи аизга. Уи иагәылалеит аԥсуаа рҽаԥыцтә поезиа еиуоу атекстқәа 100 инархыҳәҳәо. Атекстқәа анырцеит, аизга аиқәыршәаѡцәа Д. Гәлиеи Хә. Бҕажәбеи реиԥш, егьырҭ аҵарауаагьы. Аизга еиднакылоит 20–30-тәи ашықәсқәа рзы иантҵаз аҵьа ашәақәа, ақьабзтә поезиа, аҭоурых-фырхацаратә ашәақәа, иқьабзтәым аҽаԥыцтә рҽиамҭақәа уҳәа уб. иҵ. «Аԥсуа жәлар рпоезиа» материал ҿыцла ихарҭәааны еиҭаҭижьит 1972 шықәсазы академик Хә.С. Бҕажәба.

Ашәќәыѡѡреи аҳәынҭқарратә усуреи иҿеырхаршәаланы аԥсуа фольклор аизгара даҽын **Самсон Иаков-иԥа Ҷанбагьы** (1886–1937 шш.). Иара иантҵамҭаны икьыԥхьуп аԥсуаа рҽаԥыцтә поезиа атекстқәа жәба. Урҭ рахьтә «Зԥа заҵәы дыршьыз ан лмыткәма» – аԥсуаа рыԥсыжратә поезиа еиуоу раԥхьатәи нҵамҭоуп [Ҷанба 1986: 409–412].

1957 шықәсазы иҭытцит В. Ахобаҙеи И. Кортуеи еиқәдыршәаз аизга «Аԥсуа шәақәа». Уаќа еидкылахеит аԥсуа жәлар рашәақәа 68, бжеиҳан амелодиақәа, нота ҳасабла иантҵоу К.В. Ковач иматериалқәагьы убрахь иналаҵаны, иара убас акомпозиторҵәа раԥҵамҭақәагьы. Ашәќәы аиқәыршәаѡцәа хыкәкыс ирыман жәлар рашәа злеибарку аѡ-хәҭакгьы – ажәеи ашәабжьи – реиццәыргара, уимоу, атекстқәа аурысшәахьгьы реиҭагара. Аха, рыцҳарас иќалаз, ҭцаарадыррала ииашаз В. Ахобаҙеи И. Кортуеи рхыкәкы, апрактикаҿы лытцшәа дук амоуит: афольклортә

текстқәа жәпаџьара рсемантикатә џакы узеилымкааyа ицәыргоуп, аурысшәахь бжеиҳан рхы иақәиҭны ауп ишеиҭагоу.

Аҵбахә ҳәатәуп И. Кортуа еиқәиршәаз егьи аизгагьы – «Аԥсуа жәлар рашәақәеи ражәабжьқәеи» (1956). Уи иагәылалаз аҽԥацыцтә поезиатә рҽиамҭақәа раґьырак асовет аамҭеи уи иарҽиаз аԥсҭазаара ҿыци рзышәаҳәара иазкуп (убарҭ иреиуоуп: «Ҳконституциазы ашәа», «Асовет мчразы ашәа», «Аныҳәа ноиабр быжьба», «Ҳпартиа ду» уб. егь.), изаԥцамҭоугьы ажәабжьҳәацәа-авторцәа (аиҳарак Кәтол ақытан инхоз ажәабжьҳәа㋮-апоет Платон Киласониа) роуп. Аизга иануп жәлар рашәақәа иртәышьтроу аҽԥацыцтә поезиа арҽиамҭа цқьақәатцәкьагьы: «Дад Иуана иашәа», «Агара ашәа» (㋮-текстк), «Арԥызбеи аԥҳәызбеи рыхьҵибартәра ашәа» (㋮-текстк), «Ахәра ашәа», «Ахра ашәа» уҳәа. Иазгәаҭатәуп, ҳзыхцәажәо аизга иагәылоу атекстқәа зегьы тцаарадыррала иахәҭоу паспортла ишхарҭәаам. Ари еиԥш ахьысҳара адаабалоит уааҵа зыҵбахә ҳамаз В. Ахобаҵеи И. Кортуеи реизга «Аԥсуа шәақәа» захьҵу.

Аԥсуа фольклор аизгареи, акьыԥхьреи, аҭцаареи инарҭбааны инапы алакын асахьаркыратә ажәа азҟаза ду **Баграт Уасил-иԥа Шьынқәба** (1917–2004 шш.). ХХ ашәышықәса 40-тәи ашықәсқәа рзы, Аԥсны ақытақәа дрылсны, ажәабжьҳәацәа рыҟнытә уи ианитцеит еиуеиԥшым ашәа ажанрқәа ирытцаркуа афольклортә материалқәа рацәаны. 1959 шықәсазы итытцуеит иара еиқәиршәаз аизга ду «Аԥсуа жәлар рпоезиа». Аизга еиднакылеит 20–50-тәи ашықәсқәа ирылагҵан иантцаз (архив аҽԥы ишьҭази, уааҵа икьыԥхьзи) аԥсуаа рашәаҳәаратә поезиа еиуеиԥшым ажанрқәа ирытцаркуа арҽиамҭақәа, аиқәыршәа㋮ иантцамҭақәагь назлоу. Ари ашәҟәы еиднакылаз аматериал абеиара инаҷыданы, афольклортцаа㋮цәа хра злоу ак акәны излахәаԥшра убриоуп – иагәылоу атекстқәа зегьы паспортла еиқәыршәоуп, аԥхьажәа неитцыхи азгәаҭақәеи рыцуп.

Аԥсуа фольклор аиқәырхараҽԥы, аҳыргараҽԥы Б.У Шьынқәба иџьабаақәа еихызшьаало акоуп 1990 шықәсазы итытцыз ишәҟәы

«Ахьыртҽаатҽа» (1990). Уаҟа еидкылоуп шықәсы рацәала лытшәа дула имҩацигаз афольклореизгаратә ус. «Жәлар рпоезиа» ҳәа иалкааy ашәҟәы аҟәшаҿы ианup апоет еизигаз ақьабзтә ашәақәа, абзазаратә ашәақәа уҳәа. (Урт рыхәтак ууанҙатәи иеизгагьы ианылахьан.) Афольклортә текстқәа рантцашьа аума, жанрла реихшашьа аума, ақьаад ахь ииаганы строфала реихшашьа аума – зегьынцьара иубартоуп аизгаҩ аҿацыцтә рҿиамта шаҟа изааигәоу, шаҟа гәыбылрала дазнеиуа. Аха, иҳәатәуп, иантцамтақәа, изыхҟьазаалакгьы, жәлар рашәаҳәаҩцәа ражәаҳәа аҷыдарақәа шырнымпшуа.

Ацсуаа рҿацыцтә поезиа аизгареи аҭцаареи ахпатәи апериод (иаҳхысыз ашәышықәса 60-тәи ашықәсқәа инадыркны иахьа уажәраанҙа) – зегь реиҳа зцазкуа аамтахеит ҳфольклортцаара аҭоурых аҿы. Ипшьоу ари аус иазгылт азанаатзыҟатцара бзиа зауыз рапхьатәи апрофессионалтә фольклортцааҩцәа: Ш.Хь. Салаҟаиа, С.Л. Зыхәба, А.А. Аншба, анаҩсан урт иаарывагылеит Р.А. Ҳашба, Ць.И. Адлеиба, Ц.С. Габниа, З.Ць. Ццапуа, В.А. Кәаҕәаниа уҳәа убас егьыртгьы.

Абри аамта иалагҙан итытцыз аҿацыцтә рҿиамта аизгақәа рахьтә зегь рапхьаҙа аҙбахә ҳәатәуп иреиҳау атцараиуртақәа рзы Ш.Хь. Салаҟаиа еиқәиршәаз ахрестоматиа «Ацсуа жәлар рҿацыцтә рҿиамта» (1975). Ахрестоматиа ианылеит ацсуа фольклор ажанрқәа зегьы ирытцаркуа арҿиамта лыпшаахқәа, ашәақәагьи убрахь иналатцаны. Урт реиҳарак аагоуп ууанҙа икьыпхьыз аизгақәа рыҟнытә, имаҷым иара убас рапхьаҙа акәны икьыпхьхаз атекстқәагьы. Абри аизгаҿы ацсуа фольклор зегьы ааизакны ттцаарадыррала ииашан еихшаны ицәыргоуп, насгьы аиқәыршәаҩ иць ушьаша – ажанрқәа зегьы аилыркаагатә статиақәа рыцтцоуп, атекстқәа зегьы ишахәтоу еипш паспортла еиқәыршәоуп.

Ацсуа жәлар рашәақәа рымҽхаркуеит еиуеипшым аамтақәа рзы ацсышәалеи урысшәалеи итытцыз егьырт аизгақәагьы. Урт рхыпхьаҙараҿы иҟоуп иаҳхысыз ашәышықәса 60–70-тәи

ашықәсҟәа раан Ш.Хь. Салаҟаиа, К.С. Шьаҟрыл, С.Л. Зыхәба уҳәа убас аҳәырҩы атарауаа ианырцаз атекстҟәа.

Аҧсуаа рҽаԥыцтә поезиа афонд акыр ирбеиеит иантамҭақәа рыла изаамҭамкәа здунеи зыпсахыз, иналукааша афольклортцааҩ **Артур Артиом-иԥа Аншба** (1936–1985 шш.). Атарауаҩ идунеи аниҧсах ашьҭахь, ихатә архив аҿы ишьҭаз ифольклортә материалқәа игәцаракны, агьамеи ахшыҩи рыгмыжькәа аԥхьаҩцәа ироуртә иҟаитеит академик З.Џь. Џьапуа. «Аҧсуаа рфольклор» (1995) – абас ахьҙуп уи еиқәыршәаны, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи рыцтцаны итижьыз афольклортцааҩ иантамҭақәа. Араҟа ицәыргоуп, егьырҭ афольклортә жанрқәа инарҷыданы, амифологи-қьабзтә ашәақәеи атәыуарақәеи, аԥьа ашәақәа, абзазаратә ашәақәа уб. ит. А.А. Аншба ифольклортә текстҟәа, мҩашьарада, ҟазара ҳаракыла иантоуп, аҿаԥыцтә поезиа аҭцаара аус аҿы зеиҧьыҟам материалқәоуп.

Иарбан ҭцаарадырратә усзаалак шьаҭас иамоу аматериал ауп. Аҧсуа фольклор аизгара хацыркижьҭеи, ишаабаз ала, иантоуп имаҷымкәа амузыка-ҽаԥыцтә рҽиамҭақәа. Аха урҭ зегьы ааизакны, аҭцаарадырра аԥҟарақәа инарыкәыршәаны, жанр-жанрла еихшаны рҭыжьра – зегьы ирыцкуп, адунеизегьтәи адоуҳатә культура ралагалара иазҳәоуп. Абри аҩыза аус хыкәкыс иҟаҵаны, XX ашәышыкәса 80-тәи ашыкәсҟәа рынтәамҭаз Д.И. Гәлиа ихьҙ зху Аҧсуаҭцааратә институт афольклор аҟәша иаԥшьнагоит аҧсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамҭақәа 12-томкны рҭыжьра Ш.Хь. Салаҟаиа инапхгарала. Ҩ-напыкла излагаз ари аус ду ақыртуа-аҧсуа еибашьра аԥырхагахеит. Аха усгьы актәи атом аҭытцра иахьҙеит.

Аибашьра ашьҭахь ҩаԥхьа нап аркын иԥшьоу ари аус. Усҟан аҭагылазаашьа зынҙа даҽеакҙахеит. Аибашьраан ақыртуа мпытцахалацәа амца зыцрартцаз Аҧсуа институт ахыбра илалаблы ицеит аҳәырҩы аҧсуа царауаа рабиԥара цкы-цкы еизыргаз аҭцаарадырратә хырхартақәа зегьы ирытцаркуаз, хәы змамыз аматериалқәа, акьыԥхьра зҧеиԥшыз аҧсуа жәлар рашәақәагьы убрахь

инарылатцаны. Ибжьаʒит, аибашьра иахәхеит шьақәыргылашьа рымамкәа атцарауаа рхатә архивқәа рҽеы ишьтаз аматериалқәагьы. Аибашьра ашьтахь Ш.Хь. Салақаиа инапхгарала ҩаԥхьа ихацыркын 12-томкны аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамтақәа академиа ҳасабла тыжьра. Уи азы Аԥсуа институт иааиԥмырҟьаʒакәа есышықәса имҩаԥнагоз афольклортә експедициақәа ирылтцшәаны, иахьазы итыжьуп хәба-фба том Аԥсны Атцаарадыррақәа ракадемиа агриф ала. «Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамта» актәи атоми (2008) ажәеизатәи атоми (2017) иргәылалеит иахьа уажәраанʒа акьыпхь збахьоу аԥсуаа рмузыка-поезиатә рҽиамтақәа (аԥьа ашәақәа, ақьабзтә ашәақәа, абзазаратә ашәақәа,) рахьтә иреиғьзақәоу, авариантқәагьы назлоу. Цасатәи анцамтақәа (Д.И. Гәлиа, Хә.С. Бғажәба, Б.У. Шьынқәба, К.С. Шьақрыл уҳәа реизгамтақәа иртәу) инарываргыланы, аизга абжеиҳарак хазыртәарауа апрофессионалтә фольклортцааҩцәа Ш.Хь. Салақаиа, С.Л. Зыхәба, А.А. Аншба, Р.А. Ҳашба, З.Ҷь. Ҷьапуа, Ц.С. Габниа, В.А. Кәағәаниа, А.Е. Ашәба, А.П. Какоба атцаарадырратә тахрақәа зегьы неиҩымсрыда ирықәныкәаны ианыртцаз аматериалқәа роуп.

Аԥсуа жәлар рашәақәа реизгареи ркьыпхьреи инарывргыланы, аʒәык-ҩыцьак атцарауаа ирыбзоураны иаԥшьган урт иааизакны рыхцәажәара, жанрқәак налкааны анализ рзура. Ус еиԥш ашьаҽақәа ҟатцан раԥхьаʒа акәны ҳфольклор атоурых аҩбатәи апериод аан. Убас, Б. Шьынқәбеи Д. Гәлиеи иаххысыз ашәышықәса 50-тәи ашықәсқәа раан ирҩит аԥсуа жәлар рпоезиа иазкны астатиақәа. Урт акьыпхьымтақәа ианҩыз аамтазтәи асовет идеологиа «ахьʒы» рхьыршазаргьы, ҳара ҳзы аинтерес рытцоуп раԥхьатәи шьаҽақәак раҳасабала.

Хра злоу адырратарақәа рымҽхаркуеит, еиҳарак ашәақәа назыгʒои ишынарыгʒо аҷыдарақәеи рганахьала, еиуеиԥшым ашәҟақәа [Ахобадзе 1957; Шьынқәба 1959б] ирыцтцоу аԥхьажәақәа. Аԥсуа жәлар рашәақәеи рмилаттә инструментқәеи ирызкны азеиԥш ҟазшьа змоу аочерккәа иҩхьан Аԥсны аҟаза-

ра аусхк аитцыхреи аизҳазыҕареи аҧьабаа рацәа адызбалахьаз **Иван Еснаҭ-ица Кортуа** (1910–1969 шш.). «Аҧсуа жәлар рашәаҟәеи рмузыкатә инструментқәеи» (1959) ахьӡуп урысшәала иԥу иара иусумҭа. Аҧсуаа рмузыкатә ҟазара аӡыргара хыҟәкыс измаз ари ашәҟәы, еиҭакрақәак азуны, цыҭрак ашьҭахь (1965 ш.) еиҭаҭижьуеит автор.

Аҵ҇ылымҳара аҧоуп ашәҟәыԥҩы, аҟазараҭцааԥ Миха Лакрба 1958 шыҟәсазы икьыԥхьыз истатиа «Жәлар рашәаҳәаԥасатирик». Ари астатиа изкуп XIX ашәышыҟәса анцәамҭеи XX ашәышыҟәса алагамҭеи рзы инхоз, Аҧсны ахи аҧыхәеи зыхьӡ рылаҧаан иҟаз ашәаҳәаԥ-аҧхьарцарҳәаԥы **Жана Ачба** (1846–1918 шш.). Автор дазаатгылоит жәлар рпоет ирепертуар, иашәаҟәа ридеиа-тематикатә хырхарҭа, иашәаҳәашьа ачыдарақәак. Абраҟа ҳапыԥланы иаҳҳәаша убриоуп – М. Лакрба иусумҭа аҧсуа фольклорҭцаараҿы раԥхьатәи цышәоуп жәлар рашәаҳәаҧа рҟазара ашьклаҧшра аусхк аҟны. Иаахтны иҳәатәуп, ҳфольклорҭцаара абри ахырхарҭаҟны – аепикатә жәабжьҳәаҧа, ашәаҳәаҧа, алакәҳәаҧа рҟазара еиуеиԥшым аганкҳәа рцәыргараҿы – макьана иҟаҧоу маҷуп.

Ҳәарас иатахузеи, аҧсуаа рашәаҟәа аҭцаарадырратә шьаҭа бзиа рыманы рыҭцаара нап аркхеит иаҳҳысыз ашәышыҟәса 60-тәи ашыҟәсҟәа инадыркны, еиуеиԥшым аҭцаарадырратә центрқәа рҿы афольклортә занаатзыҟаҧара бзиа зауз аҧарауаа (Ш.Хь. Салаҟаиа, А.А. Аншба, С.Л. Зыхәба) аныԥагыла аамышьҭахь. Убас, Ш.Хь. Салаҟаиа «Аҧсуаа рҟьабзтә фольклор» захьӡу истатиаҿы акыр инарҭбааны дырзаатгылоит аҧсуааи егьырҭ кавказтәи ажәларқәеи рыҟны аҭып змаз аҧасқәеи урҭ ирыдҳәалоу амифологиа-қьабзтә ашәакәеи. Араҟа еизыркәкәоуп аӡәырԥы кавказҭцааԥцәа ицәырыргахьоу агәаанагарақәа.

Иаҳа инарҧаулан аҧсуаа рҟьабзтә ашәакәа ҭицааует А.А. Аншба. Аетнографиатә материал ду идгаланы, аҧарауаԥ ихитуеит ақьабзтә ашәакәа («Ажәеиԥшьаа рашәа», «Аф рашәа», «Зиууа» уб. ит.) рмифологиатә шьаҭакәа, дрыхцәажәоит абри

ахырхарҭала аҭаацәара-бзазаратә ашәақәеи ақьабзқәеи [Аншба 1982: 24–64].

Ақьабз иадҳәалам аԥсуаа рашәақәа ржанр-тематикатә еилазаашьеи ридеиатә хырхарҭеи дырзаатгылоит А.А. Аншба иусумҭа «Аԥсуа жәлар рыбзазаратә поезиа» аҟны. Ари аусумҭа агәылалеит 1982 шықәсазы иҭытцыз имонографиа «Аԥсуа фольклори аҭабырги» (1982).

Аԥсуа жәлар рашәақәа рыҭцаара аԥьабаа адылбалахьан аетномузыкаҭцааԥ **Мери Мушьни-иԥҳа Ҳашба** (1937–2024 шш.). 1977 шықәсазы иҭлыжьыз лусумҭа «Аԥсуаа русуратәи рԥьабзтәи ашәақәа» (1977) аҿы аҭарауаԥ лҟазылшәоит аԥьа ашәақәеи ақьабзтә поезиа еиуоу арҿиамҭақәеи рҭоурыхтә шьаҭақәа раарԥшра, ақьабзқәеи урҭ ирыдҳәалоу амузыка-фольклортә ԥцамҭақәеи реимадашьа, рхеибарҭәаашьа акәаматцамақәа рцәыргара; ҷыдала, иаазыркьаҿны акәзаргьы, амузыкаҭцааратә анализ иахлыжьуеит дзыхцәажәауа жәлар рашәақәа жәпакы. Аханатә ишьҭылхыз аҭцаарадырратә хырхарҭала иԥуп жәлар рашәа ажанрқәа зегьы зымҟахазкуа аҭарауаԥ анаԥстәи лышәкәы «Аԥсуа жәлар рашәа ажанрқәа» (1983), иара убас анаԥсан иҭытцыз лмонографиагьы – «Аԥсуа жәлар рмузыка» (2007). Урҭ иргәылалеит имаҷымкәа жәлар рмузыка еиуоу анотатә материалқәагьы.

Аԥсуа жәлар ринструментқәеи рмузыкатә фольклори рыҭцаара лнапы алакын заа здунеи зыԥсахыз, абаԥхатәра злаз аетномузыкаҭцааԥ **Инна Мушьни-иԥҳа Ҳашба** (1938–1966 шш.). Лара илҭынхеит ахәшьара бзиа зауыз аҭцаамҭа «Аԥсуа жәлар рмузыкатә инструментқәа» (1979).

Аԥсуаа рхәыҷтәы поезиа аҭцаара иазкуп Р.А. Ҳашба лмонографиа «Аԥсуа хәыҷтәы фольклор» (1980). Агарашәақәа ридеиатә хырхарҭеи аԥсҭазаараҿ руснагӡатәқәеи ранализ аҟаҵара инаваргыланы, аусумҭаҿы ирзаатгылоуп ари ажанр асахьаркыратә ҷыдарақәагьы.

1981 шықәсазы адунеи абоит иреиҳау аҵараиурҭақәа ирызку С.Л. Зыхәба ирҵага шәкәы «Аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә рҿи-

амҭа». Араҟа «Аԥьа ашәақәа», «Ақьабзтә поезиа», «Абзазаратә поезиа», «Апсуа советтә фольклор» ҳәа иалкааy аҟәшақәа рҽы зеиԥш ҳасабла ирыхцәажәоуп еиуеиԥшым ашәақәа рсиужеттематикатә еилазаашьеи рсахьаркыратә ҷыдарақәеи. Автор иусумҭа иадиԥхьалоит уааҵа икьыԥхьыз афольклортә материалқәа реиԥш, хаҭала иара ианитцаз атекстқәагьы. Амала, жәаҳәарада, атцарауаҩ иҽапхьа иқәгыламызт апсуа жәлар рашәақәа асистема рыҭаны ганрацәала рыҭцаара.

Апсуаа рҽапыцтә поезиатә рҽиамҭақәа, жәлар рашәақәагьи убрахь инарылаҵаны, ражәеинраалеиҽартәышьа аҭцаара аус хацыркуп «Апсуа жәеинраалеиҽартәышьа апринципқәа ирызкны» (1952) захьӡу Б.У. Шьынқәба истатиала. Иаҳа инарҭбаан жәлар ражәеинраалеиҽартәышьа азцаатәқәа дырзаатгылоит алитератураҭцааҩ В.А. Аҵнариа имонографиа «Апсуа жәеинраалеиҽартәышьа» (1987) аҟны.

Афольклори аетнографиеи реиҽыбаара алыршоуп «Апсуаа ртрадициатә қьабзқәеи ақьабзтә поезиеи» (2001) ҳәа хыс измоу С.А. Тапаҩәуа лмонографиаҽы. Акьыпхь збахьоуи хаҭала лара ианылҵаз жәлар рашәа аматериалқәеи шьаҭас иҟаҵаны, автор лҽазылшәоит апсуаа рмагиатә дунеихәапшышьеи уи иахылҟьаҽылҟьоу ражәарҽиареи рыҭцаара. Атцарауаҩ дырзаатгылоит иара убас ачарауреи апсыжреи ирымадоу ақьабзқәеи апоезиатә рҽиамҭақәеи.

Апсуаа рыпсҵәыуареи рыпсыжратә поезиеи рыҭцаара инапы алакуп афилолог А.П. Какоба. Акьыпхь рбахьеит иакымкәаиҩбамкәа истатиақәеи итезисқәеи. Амузыкаҭцааратә ҟазшьа амоуп ааскьа иҭытцыз акомпозитор, адирижор, аҟазаратцаара адоктор Нодар Ҷанба имонографиа «Апсуаа рхортә фырхаҵаратә ашәа» (2014).

Хыхь еиқәаҳапхьаӡаз атцарауаа инарҷыданы, апсуа жәлар рҽапыцтә поезиа, иалкааны рмузыка-фольклортә рҽиамҭақәа, реизгареи, рҭыжьреи, рыҭцаареи еиуеиԥшым аамҭақәа рзы рҽазыршәон еицырдыруа амузыкатә ҟазара аусзуҩцәа А. Позднe-

ев, З. Ԥалиашвили, А. Баланчиваҙе, Д. Шведов. А. Косторски, А. Навашин, А. Ашьхаруа, И. Шамба, В. Ашәба уҳәа убас аҙәырԥы.

Аԥсуа жәлар рашәақәа ҷьарак иааизакны реиҽартәышьа аҭцаара алыршоуп 1995 шықсазы иҭытцыз В. Кәаҕәаниа иусумҭа «Аԥсуа жәлар рашәақәа (Ажанрқәеи урҭ рпоетикеи)» аҟны, иара убас 2011 шықәсазы адунеи збаз «Аԥсуаа рҽаԥыцтә поезиа аиҽартәышьа» захьӡу имонографиаҽгьы. Абарҭ аҭцаамҭақәа рыҟны иаԥшьгоуп аԥсуаа рашәа ажанр хадақәа зегьы ааизакны реилазаашьеи, ридеиа-тематикатә хырхарҭеи, ражәеинраалеиҽартәышьеи рзаатгылара. Ҷыдала еилыргоуп арҽиамҭақәа ркомпозициатә шьақәгылазаашьақәа, ахаҽсахьақәа раарԥшышьа аҷыдарақәа, аԥцамҭақәа ирытцатәаху асахьаркыра-стильтә еиҽкаашьақәа, жәлар рҽаԥыцтә поезиа ажәеинраалеиҽартәышьа.

Аҭыхәтәаны хшыԥзышьтра заҳҭаша убриоуп – аԥсуа жәлар рашәақәа афольклор егьырҭ ажанрқәа ирыламԥашьо ирныԥшуеит, ганкахьала, аԥсуаа рмилаҭтә дунеихәаԥшышьа, рсахьаркыратә хәыцшьа аҷыдарақәа, даҽа ганкахьала – егьырҭ кавказтәи (уимоу иаҳа инахароу) ажәларқәеи дареи еицырзеиԥшу афольклор-етнографиатә цәырҵрақәеи апоетика-стильтә еишьашәаларақәеи.

Ахалаҽазыҟаҵараз азцаарақәеи адҵақәеи

1. Аԥсуа жәлар рашәақәа ржанртә еилазаашьеи урҭ реихшара апринцип хадақәеи.

2. Ареволиуциа ҟалааҥза (1921 шықәсаҥза) аԥсуа жәлар рашәақәа реизгареи, ркьыԥхьреи, рыҵцаареи азцаатәы.

3. Иарбан ҭагылазаашьоу иалзыршаз XIX ашәышықәса аԥбатәи азбжа инаркны аԥсуаа ретнографиатә бзазареи рҽаԥыцтә рҽиамҭақәеи рантҵареи рыхцәажәареи аус ахацыркра?

4. Аԥсуа жәлар рашәақәа *асовет аамҭазы* (XX ашәышықәса 20-тәи ашықәсҟәа инадыркны 90-тәи ашықәсҟәа ралагамҭаҥза)

реизгареи, ркьыцхьреи, рытцаареи аҭоурых. Абри апериод аан аҵьабаа збаз ацарауаа зустцәада, насгьы дасу ҷыдала ирылдыршеи?

5. XX ашәышықәса 90-тәи ашықәсқәа инадыркны иахьа уажәрааҙа аԥсуа жәлар рашәаҟәа реизгареи, ркьыцхьреи, рытцаареи аусхк аҟны иҟаҵоузеи?

Алитература

I

Зыхәба С.Л. Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамҭа. Еиҳау аҵараиуртақәа рзы арҵага шәҟәы. Аҟәа, 1981. Ад. 58–101.

Какоба А.П. Аԥсуаа рцәыуарақәа рантцареи рытцаареи рызцаара иазкны // Современные проблемы кавказского языкознания и фольклористики: Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения доктора филологических наук К.С. Шакрыл (28–30 мая 1999 г., Сухум). Сухум, 2000. С. 162–176.

Коԥониа В.А. Аԥсуа жәлар рашәаҟәа жанрла реихшара иазкны // Коԥониа В.А. Аԥсуаа рдоуҳатә культура адаҟьаҟәа: Аҭцаамҭақәеи, алитература-критикатә статиақәеи, аҿцәажәарақәеи. Аҟәа, 1999. Ад. 111–129.

Коԥониа В.А. Аԥсуа жәлар рашәаҟәа реизгареи рҭыжьреи рызцаатәқәак // Коԥониа В.А. Аԥсуаа рдоуҳатә культура адаҟьаҟәа; (Аҭцаамҭақәеи, алитература-критикатә статиақәеи, аҿцәажәарақәеи. Аҟәа, 1999. Ад. 111–129.

Қьецба С.П. Аԥсуа музыкатә фольклористика иазкны // Аԥсны аҟазара. Аҟәа, 1989. № 5. Ад. 2–3.

II

Когониа В.А. Абхазская народная песня: Жанры и их поэтика. Сухум, 1995. С. 3–12.

Салакая Ш.Х. Основные этапы историографии абхазского эпоса // Тезисы докладов научной сессии профессорско-препо-

давательского состава АГУ (выпуск посвящён 20-летию образования университета). Сухум, 2000. 129–130.

Хашба И.М. Абхазские народные музыкальные инструменты. Издание второе. Сухуми, 1979. С. 13–114.

Хашба М.М. Жанры абхазской народной песни. Сухуми, 1983. С. 3–8.

АЦЬА АШӘАҚӘА

Аԥсуа жәлар рашәаҟәа ирыцаркуа ажанрҟәа зегь рахьтә иаҳа ижәытәзатәиуп ҳәа ишьатәуп аџьа ашәаҟәа. Урҭ рыҷиара дацԥашәла ауаҩытәыҩса заатәи идгьылҟәаарыхра, аԥсҭазаараҷы ихныҟәгареи ихахәареи ирызҳәоуп, анкьабынкьатәи иаамҭа хьанҭа иахҟьаԥкьоуп. Иага умҳәан, ауаҩы дуаҩны дҟазцаз, дагьеиҷызкааз аџьоуп.

Аԥсны адгьылҟәаарыхра хацыркын ҳера ҟалаанза, неолит ҳәа изышьтоу аамҭа инаркны. Археологиатә ԥшаахкәа изладыртабыргуа ала, убри аепоха аан ахархәара иалагахьан еиуеиԥшым ақытанхамҩатә мыругақәа – ацәеиха, аугә, агьатама, аҽага, аигәышә, иара убас ахахагатә маҭәахәкәа. Аԥсуаа жәытәнатәаахыс ацәаҕәареи алаҵареи шырдыруаз (иаадрыхуан аши, ахәызи, ачакакали уҳәа), ахахареи арышҳареи ишазҟазаз ҩашьарада ирныԥшуеит аҭоурыхтә хытцхыртақәа реиԥш, афольклортә рҷиамҭақәагьы (нарҭаа ирызку аҳәамҭақәа, алакәкәа).

Иарбан усуразаалак иамоуп уи анагзашьа иашьашәалоу аритм. Иаххәап, алу аргьежьра, ауапа арапара, аҽагаҟьара уҳәа – еиуеиԥшым аџьа ххҟәа дасу рынагзашьа зеиԥшроу инамаданы, ауаҩы имахашьахақәагьы иҵыдоу хырхарҭақәак рыла рҷеиҭаркуеит. Даҽакала иаххәозар, ауаҩы иусураан дшьақәымкьарц азы дыкәныкәоит цәгьа дзырманшәалаша ритмк. Уи аритм ашәала́ ианхыркха, еилкааy усуп, аџьаус иаҳа ихиахоит, аџьа иаҵагылоу ауаҩгьы игәалаҟазаара шьҭытцуеит. Ари азҵаара хшыҩзышьҭра азуа, аурыс ҵарауаҩ-афилософ Г.В. Плеханов иҩуан: «…для всех первобытных народов ритм имеет поистине колоссальное значение. Чувствительность к ритму, как и вообще музыкальная способность, очевидно, состовляет одно из основных свойств психофизиологической природы человека» [Плеханов 1956: 32].

Анкьабынкьатәи ауааҽәларраҽы иарбан усура хкызаалакгьы иамахарын иара мҩақәызтцоз, ауаҩы игәалаҟазаарагьы шьҭызхуаз аритм. Ашәа иахылтцуаз ашәабжь аусура иарҿиаз аритм иақәшәон, уимоу, цәгьа иацхрааруан. Усҟан аџьа ашәақәа аус аныруаз аамҭаз акәын ианырҳәоз, егьыс хазы уи иаҟәыҵханы рҳәара атцакы амамызт. Уи анаҩс, иазгәаҭатәу, – аџьа ашәақәа аҵхьанатә реилазаашьа мариан, иргәылоу ажәақәа, асемантика аганахьала цак рымамзаргьы ауан. Ашәаҽы, еиҭаххәахуеит, аџыжәара змаз аритмеиҿкаага ажәа-бжьыҵкьақәа ракәын. Убас иҟоуп, иаххәап, «Аҽеагашәа». Атцакы зманы ари ашәаҽы иаҳцыло «шәах, амарџьа» ауп, егьырҭ ажәақәа – бжьыҵкьақәоуп, ашәабжь еиҿыркаауеит ада – семантикатә еилкаарак рымам. Ус еиԥш абжьыҵкьақәа, иара зеилкаара ауа ажәақәагьы уахь инарылатцаны, иахьазы иагьа «ихьысҳазаргьы», ажәала дук рытцарымкуазаргьы, ианрааз ремоциатә мчхарала аус еицызуаз анхацәа ргәашьамх дыртцаруан, ргәалаҟазаарагьы шьҭырхуан. Иаҿшәырԥш «Аласа аныркәыкәуаз ирҳәоз ашәа» атекст ацыԥтәаха:

Тырр, тырр,
Тари, тари,
Хәыц кәыкәыблаан уеиҿышәшәа,
Ауараида-рашьа!
Хаҽера бзиан уеихышәшәа,
Ауараида-рашьа!

[Салаҟаиа 1975: 15]

Ашьҭахь, иаҳа ихьшәаны, аџьа ашәақәа иаархәо иалагеит зцакы уаҩы еилиргаша атекстгьы. Уигь, ҳәарада, хыкәкыс иамаз аусура арманшәалара акәын, иагьаныԥшуеит аџьа иатцагылоу ауаҩы игәазыҳәарақәа.

Апсҭазаара аҿиара, аҿыцаамҭа иациуаз алахтра ицәырыргон ауаҩы иусура зырмариоз амыруга ҿыцқәа, убри аҟнытә, маҷ-маҷ

аусураан иԥсыҽхон аритм ԥасатәи атԥакы, ашәагьы затԥааира аусура иаԥәыхарахон. Иагьа ус акәзаргьы, алахтра (ацивилизациа) иатәнатәхьоу ажәларқәа рҽгьы ааскьанӡа иуԥылон ауаа русура ашәа аҽыбааны.

Иарбан ԥьаусзаалак, шаҟаѡы инарыгӡоз иаҽырԥшны, уи иадҳәалаз ашәагьы ма аӡәы иҳәон, ма – гәыԥѡык. Инеимдаааимдо аӡәырѡы еицырҳәоз ашәан хыхь зыӡбахә ҳҳәаз «Аҿагашәа» (мамзаргьы «Арашәара ашәа» ҳәа изышьтоу). Колхаа, – урҭ рахь аԥсуаагь атанакуеит, – уааҳә уны, ианырашәоз атәы дазаатгылауа, XVII ашәышықәса еиуаз италиатәи амиссионер Арканԥьело Ламберти иѡуан: «Часто толпа достигает до пятидесяти или шестидесяти рабочих, выстроившихся в ряд. В это время хозяин сам с сапкой в руке становится во главе, чтоб ободрить своих рабочих, сапает как остальные. Толпа поёт песню, которая придумана не для того только, чтобы ободрить весёлую компанию, но еще для того, чтобы они скорее работали» [Ламберти 1913: 57–58].

Аԥсуаа рыбзазараҽы XX ашәышықәса алагамҭанӡагьы аҭып аман гәыԥѡыла еивагыланы, «Аҿагашәа» ҳәо, арашәара.

Анкьа аԥсуаа адгьылқәаарыхра иадҳәалаз ашәақәа маҷымкәа ирымахарын, аха, рыцхарас иҟалаз, урҭ рахьтә, ианраамҭаз ашәҟәы иахьанырымԥаз иахҟьаны, ирацәоуп иаҳзымдырӡо ибжьаӡыз; еиқәхаз, ақьаад иантԥаны иҳамоу рацәам, урҭ рахьтә атекст змоу, зсемантикатә ԥакы еилкааy ашәақәа ракәзар – акы-ѡба роуп (иаҳҳәап, «Ацәаҕәара ашәа»).

Аԥсуа фольклор аҽы иаҳа инарҭбааны ицәыргоуп еиуеиԥшым анапҟазарақәа – аӡахра, ахахара, ауапаҟаԥара, аласа аркәкәра уҳәа ирымадоу ашәақәа. Урҭ аусура хкқәа знапы рылакыз еиҳарак аҳәса ракәын. Аетнографиатә материалқәа излашьақәдыргәгәо ала, аҳәса рнапы злакыз аусурақәа анхацдыркуаз аламҭалаз анцәахәқәа (иаҳҳәап, ақәны иахылапшхәу) рыхьӡала акәакәарқәа аишәа иқәԥаны, иныҳәаныԥхьон излаго аус аҽы иманшәалахаразы.

Аԥсуаа рԥьашәақәа реиҳарак жәпаԥык инеимда-ааимдо еицынарыгӡон. Убартә иреиуоуп: «Ауапа рапацәа рашәа», «Акәмызцәа хәацәа рашәа», «Ацәаҕәара ашәа», «Арышҳара ашәа» уб. егь. Аха иҟоуп азә имала инаигӡо ашәақәагьы, иаҳҳәап, «Алу ашәа». Ажәытәан арыц напыла акәын ишырлагоз, излагозгьы аҳәса ракәын. Ари аԥьабаа рацәа зҭахыз усын[1]. Алу иахоу аԥҳәыс, «Алу ашәа» ҳәо, лгәы лхалырштуеит, лус лырманшәалоит:

Саунау, Саунау,
Сақә-сапыншәа иалагоит,
Џьам-хыла ибыстәуеит,
Саара-хыла иаабымысхуеит.

[Шьынқәба 1959а: 280]

«Са́унау» (авариант: Сау́на) ҳәа араҟа аԥҳәыс-алагаԥ лхы зқәылкуа – алу анцәахә лоуп. Ашәа атекст аҵакы аганахьала дук ҳанамҳәозаргьы, уеизгьы, ианықшуеит зԥьабаа гәыпҵәагоу аԥҳәыс лусура алтцшәа иаарласны илбарц лгәы шаҳәо.

«Алу ашәа» даҽеа вариантк аҽы алагаԥ лгәазыҳәарақәа иаҳа инҭкааны адҵаратә формала иаарԥшуп:

Уаа, улага, улага,
Сақә-сапыншәа улага!
Аԥ иаԥуеит, ах иахуеит,
Аԥсҭагәара иҭанаԥсоит!

[Шьынқәба 1959а: 280]

Иазгәаҭатәуп, аԥсуа жәлар рԥьашәақәа ркомпозициатә еиҽкааразы адҵаратә форма лассы-лассы ишаҳԥыло. Адҵара

[1] Аԥсны иазку XIX ашәышықәса аламҭалазтәи ҭоурыхтә хыҵхыртак аҽы ҳаԥхьоит: «Во всей Абхазии имеется только одна водяная мельница в селении Соуксу, местопребывания владетеля. В деревнях везде перемалывают хлеб жерновом» [Дзидзария 2008: 168].

еиҳарак иззынархоу – аус здыруло аматәа-лых (аласа, ақәны уҳәа) ауп. Иаҽшәырԥш адтцара аласа иаиазынархоу атәы ҳазҳәо анаѽстәи атекст:

Хәыц кәыкәыблаан уеиҽышәшәа,
Ауараида-рашьа!
Хаҽера бзиан уеихышәшәа,
Ауараида-рашьа!

[Салаҟаиа 1975: 15]

Аԥьа ашәа авариантқәак рҽы адтца – зыҟатцара иаҽу аматәа (ауапа, акәмызцәа) иазынархоуп:

Амѽа иқәу,
Абна илоу
Аԥшеи ахьтеи даумырган,
Цааи ҷыхьи даумыршьын!

[Кәаҕәаниа 2008а: 61]

Аԥьа ашәақәа рстиль иаҟазшьарбагоуп иара убас, урт ремоциатә шьтыбжьгашьа ҳаразкуа, ажәытәра цәа зыҟәну ажәақәа рызхьаԥшра, абжьытҟьақәеи ашьтыбжьҽыԥшрақәеи реитаҳәара. Иаҽшәырԥш «Ауапа рапацәа рашәа» еиуеиԥшым авариантқәа рҟынтәи ацәаҳәақәа:

1. Ҷи-ҷи…
Рапа, рапа!

[Кәаҕәаниа 2008а: 61]

2. Ҷи-ҷи, дып-дып,
Ҷи-ҷи, дып-дып!

[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 10]

Иалҳкааз, ашәақәа анкьатәи рстильеиҿкаагатә маҭәахәқәа, иахьагьы урҭ ирыҡәнаҳбаалозаргьы, уи иаанагом арҭ атекстқәа рцакы аҧхьанатә ишыҡаз иаанхеит, еиҭакрак иахымсит ҳәа. Класслатәи ауаажәларра шьақәгылаанӡа дара аџьа аамҷыдарахаз ҽеа темак рнымҧшуазҭгьы, ашьҭахьшәа, аҧсҭазаара аҿиара-аҽеыҧсахра инақәыршәаны, ишьҭыркааув иалагеит аиумортә ҡазшьеи асоциалтә мотивқәа рхыҧшеи. Убас, «Ауардынхьшьцәа рашәеи» «Акабаӡахѡы лашәеи» ржәытә шьаҭа мѡашьахуа ишрыҡәнаҳбаауагьы, асамарҡәыли акласстә еиҡарамреи рмотивқәагьы рныҧшуеит. Ҳазхьаҧшып «Ауардынхьшьцәа рашәа» атекст ацыҧтәаха:

Ломеи Бускеи камбашь дуқәоуп, уоо-уаа,
Феида рҳаѡуп, патук рықәым, уоо-уаа,
Хынѡажәижәаба ҧуҭ кылыргеит, уоо-уаа,
Абазк ахә дара ирҿарцеит, уоо-уаа,
Ианылашьца мхык инҭаҳаит, уоо-уаа…

[Салаҡаиа 1975: 17]

Ишаабо ала, ашәаҿы аутилитартә ҵакы аасҵа асахьаркыра-естетикатә лагамҭа иаҳа убла ихгылоит: Ломеи Бускеи ҳәа зыӡбахә цәыргоу акамбашьқәа рхаҿсахьала ажәлар, аиумор ацаҵаны, ҳагәыладырҧшуеит асоциалтә еиҡарамрақәа рдуneи. Урҭ асоциалтә еиҡарамрақәа иаҳа инҭкааны ирныҧшуеит убри жәлар рашәа шьаҭас изауз Д. Гәлиа иажәеинраала «Ломеи Бускеи», А. Ҵьонуа иаҧцамҭа «Ауардыни» (акомпозитор Р. Гәымба уи иалихыз ашәа ажәлар рхатәык еиҧш ирыдыркылеит).

Уаѡ дзызҿлымҳахаша – адыга жәлар рпоезиаҿгьы ауардынхьшьцәа рашәақәа аиумортә цәаѡа рхоуп. Хылҵшьҭрала еижьрацәароу ажәларқәа рҿаҧыцтә рҿиамҭақәа азеиҧш цәаѡа рхазар – иҧьоушьаша акакәым. Хылҵшьҭрала еигәыцхәу урҡәаҵ, ус ҭыӡтыҧла еиванхо амилатқәагьы рмузыкатә фольклор азеиҧш цәаѡа анырхалогь ыҡоуп, наҡ-ааҡ ирыбжьаз аиҭанеиааира, аи-

ныррa иахҟьаны. Убри аганахьала ҽырԥштәыс иаагазар ауеит ҳзыхцәажәо «Ауардынхьшьцәа рашәа». Уи иагәылоу ажәақәеи ашәа амелодиеи агыруа жәлар аԥьаус иатәышьтроу рмузыкатә фольклор арҽиамҭақәа иахьрыԥҽҽыртуа маҷым.

Ахалаҿазыҟаԥараӡқәеи адԥақәеи

1. Аԥьа ашәақәа рхытҳшьеи руснагӡатәқәеи шәырзаатгыл.
2. Арҽиамҭақәа рлексикатә еилазаашьа еилшәырга. Ԥакыс ирымоузеи ашәабжьи аритми аусураан?
3. Аԥьа ашәақәа рыхккәеи урҭ рынагӡашьа аҷыдараӡеи.
4. Аԥьа ашәақәеи иахьатәи аамҭеи. Шәгәы ишԥаанаго, аԥьа ашәақәа аԥхьанатәтәи рфункциа зырцәыӡзеи?

Алитература

Атекстӡәа

Аԥсуа жәлар рпоезиа / Еиԥәиршәеит Б.В. Шьынӡәба. Аҟәа, 1959. Ад. 280.

Аԥсуа жәлар рпоезиа / Еиԥәдыршәеит Д.И. Гәлиа, Хә.С. Бгажәба. Аѽбатәи аҭыжьра материал ҽыцла ихарҭәааны акьыԥхь иазирхиеит Хә.С. Бгажәба. Аҟәа, 1972. Ад. 9–11.

Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамҭа (Ахрестоматиа). Еиҳау аԥараиурҭақәа рзы арԥагатә харҳәага / Еиԥәиршәеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иѽит Ш.Хь. Салаҟаиа. Қарҭ – Аҟәа, 1975. Ад. 13–18.

Аԥсуа жәлар рҽаԥыц рҽиамҭа. I атом. (Аԥьа ашәақәа. Ақьабзтә поезиа. Атәҳәақәа. Абзазаратә поезиа) // Еиԥәиршәеит, акьыԥхь иазирхиеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иѽит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2008. Ад. 58–66.

Аԥсуаа рфольклор. Артур Аншба иантамҭақәа / Еиԥәиршәеит, аԥхьажәеи атекстӡәа разгәаҭақәеи, рарбагақәеи иѽит З.Ԥь. Ԥьапуа. Аҟәа, 1995. Ад. 21–22.

Аԥсуа фольклор ҩ-шәҟәыкны. Актәи ашәҟәы. Жәлар рпоезиа // Еиҟәиршәеит, акьыԥхь иазирхиеит, аԥхьажәеи азгәатақәеи иҩит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2013. Ад. 15–16.

Маадан Сақаниа иҳәамтақәа / Еиҟәиршәеит К.С. Шьаҟрыл. Аҟәа, 1970. Ад. 143–144.

Атцаамтақәа

I

Зыхәба С.Л. Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамта. Еиҳау атцараиуртақәа рзы артцага шәҟәы. Аҟәа, 1981. Ад. 103–107.

Коҕониа В.А. Аԥсуаа рцьашәақәа рҷыдарақәак // Коҕониа В.А. Аԥсуаа рдоуҳатә культура адаҟьақәа (Атцаамтақәеи, литература-критикатә статиақәеи, аҿцәажәарақәеи). Аҟәа, 1999. Ад. 12–17.

Кәаҕәаниа В.А. Аԥсуаа рҽаԥыцтә поезиа аиҿартәышьа. Аҟәа, 2010. Ад. 3–19.

Ҳашба М.М. Аԥсуаа рыдгьылкәаарыхреи убри иадҳәалоу рԥьабзқәеи рашәақәеи // Алашара. Аҟәа, 1971. № 4. Ад. 65–75.

II

Бюхер К.В. Работа и ритм. М., 1923.

Когониа В.А. Абхазская народная песня: Жанры и их поэтика. Сухум, 1995. С. 13–17.

Плеханов Г.В. Письма без адреса. Искусство и общественная жизнь. Москва, 1956. С. 30–39.

Хашба М.М. Трудовые и обрядовые песни абхазов. Сухуми, 1977. Ад. 74–102.

Хашба М.М. Жанры абхазской народной песни. Сухуми, 1983. Ад. 40–55.

АҚЬАБЗТӘ АШӘАҚӘА

Ауаатәыѡса адунеи ианықәлаз аахыс изнысыз аҭоурыхтә ҽиарамѡаҽы зегь рыла иҭышәынтәаланы, иахьеи уахеи излахәыз аҧсабареи дареи аханатәаахыс еилибагӡо, ҟыҟҽыҟ рыбжьамкәа иҟамызт. Ажәытәӡатәи ауаѡы лыҧхала адгьыл иқәзаара иаҽагылаз аҧсабаратә мчқәа рацәан – аӡхыцра, аарѡара, аӡысаамҭа, адыд-мацәыс, адгьылтцысра уҳәа. Иааиҧмырҟьаӡакәа ишилшоз ала хаха́ урҭ амчқәа дырҽагылазар акәын иара, мап анакәха, ихы изеиқәмырхар алшон. Қәҧарала иҭәыз ари амѡаҽы, ҳәарас иаҭахузеи, уи зегь раҧхьа иргыланы дзықәқәыгуаз имахашьаха акәын, анаѡсан – ихшыѡ, уи иаӡбаз еиуеиҧшым амыругақәа. Аха урҭ рымацара рыла ажәытәуаѡытәыѡса аҧсабара дзаҽагылозма? Жәаҳәарада, мап. Усҟантәи аамҭаз уи хшыѡла даѡцамызт, илшарақәа ҧкын; дшыриаааиша издыруамызт иааиҧгылоз аҧсабаратә мчқәеи зеиуахк уҭаху ачымазарақәеи. Ус анакәха, иара дрызхьаҧшыр акәын зда ҧсыхәа имам акеиҧш – «иреиҳаӡоу амчқәа».

Ажәытә уаѡытәыѡса аҧсабара аҽаҧхьа имчыдара, аҧсабаратә цәыртцрақәа маӡас ирытцоу азеилымкаара, аҧсҭазаара иҧнагалоз тѡа змамыз арыцҳарақәа, урҭ ирхыз-иртцыхәаз еилкаа ахьизамҭоз, изцәырыргон гәызианрала иҭәыз агәаанагара: иаасыкәыршан иҟоу зегьы – ашәаҧыцьаҧ, амреи амзеи, дгьыли жәѡани, агеи ашьхеи зҳәаз иеиҧш – рыпсы ҭоуп, дасу ирхылаҧшхәугьы дрымоуп – цәгьеи бзиеи иреилыргаѡу; сыманшәаламхара, ҽаҟьа-ҽас саазынҟьа-зынҧо азалымдарақәа акы иазҳәоуп, мамзаргьы мдыршақә исымпытцҟьаз гәнаҳарак иахырҟьоуп; ус акәзар, аҧсҭазаараҽы сара ишыҫтаху сшьақәгыларц, уеизгьы-уеизгьы «иаҳхылаҧшхәу амчқәа» анырра рытатәуп еиуеиҧшым аритуалтә цасҟәа рымѡаҧгарала; хымпада, иаҭахуп «амчра» знапы иаку анцәахәқәа рашьапкра, рыкә-рцас амѡаҧгара; шаҟа ҳаҭыр-

қәцарала иаҳҳылаԥшқәо срызныҟәаз – убриаҟара лаԥшы хаала сгәарҭоит, ацкы сзыруеит, иагьсԥеиԥшуеит дара…

Абас акәын, ажәак-ԥажәак рыла иаҳҳәозар, анимизми, атотемизми, афетишизми, амагиеи шьаҭас измоу ажәытәзатәи адунеихәаԥшышьа шыҟаз. Итрадициахаз уи аԥыза адунеиқәыԥшылара зхылҷеиаауаз, еиҭаҳҳәахуеит, ажәытә уаԥытәыԥса аԥсабара аҷаԥхьа имчымхара, итарадырра-практикатә цышәа ахьизымхаз акәхоит. Аритуал-магиатә усмԥаԥгатәқәа, аныҳәа-ныԥхьаракәа раԥшьгарала, ауаԥы агәра ганы дыҟан, инхамԥаҷ дыззыгәышьуаз алтцшәа иоуеит, иԥстазаараҷ ҟыба-ʒыба зцым аҭышәынтәалара ицеиԥшхоит ҳәа.

Еиуеиԥшым ажәларқәа рынцәахаҵарақәа, жәытәнатәаахыс имԥаԥырго аритуалтә ҵасқәеи ақьабзқәеи акырҵьара ишеиқәҷыртуагьы, зегь акоуп дасу нхамԥас, хныҟәгагас ирымаз инамаданы, азҷелымҳара ду заҳҭаша аҟазшьа ҷыдарақәа ныкәыргоит.

Археологиатә, аетнографиатә материалқәа изладырҵабыргуа ала, ихьшәоу палеолит аамҭазы аԥсуаа рҟны аҷиара иалагеит амагиатә дунеиқәыԥшылара – ашьара́-азара́ аныҟәгара, ашәарҭара «аԥзырҟәҟәаауа» аныҳәагатәқәа рымԥаԥгара, амыкәмабарақәа рҷеырцәыхьчаразы еиуеиԥшым аматәаркәа рымцахырхәара. Ҳшәышықәсԥхьаʒара ҟалаанʒа, VI–II ашәышықәсқәа рзы ишышьақәгылара ишьақәгылт ақьырсианра ааиааанʒатәи аԥсуаа рмырҭатратә пантеон: Анана-Гәында – ашьхыцкәеи ашьхааʒареи рынцәахәы; Ҵаԥа – аҷеаԥреи абарақьатреи ирхылаԥшхәу; Зыʒлан-Заҳкәажә – аʒы анцәахәы; Са́унау (Саýна) – алу анцәахәы; Еры́ш – ахахара анцәахәы; Аи́ҭар – арахә рынцәахәы; Ажәе́иԥшьаа – абнеи ашәарахи рынцәахәы; Шьашәы́ – ажьира анцәахәы уб. егь.

Аԥсуаа ажәытәзатәи рынцәахаҵарақәа рышьҭамҭа анс акә, арс акә ирныԥшуеит еиуеиԥшым афольклортә жанрқәа, зегь раԥхьа иргылан ақьабз иамадоу апоезиатә ҷаԥыцтә рҷеиамҭақәа. Хшыԥзышьҭра азутәуп зқьышықәсала ажәлар идырҷеиоз, иахьанʒагьы

рыци-рышәи икылакны иааргаз урҭ арҿиамҭақәа ақьабзи дареи реимадашьа акәаматцамақәа: ирытцатцәаху аритуал-мифологиатә шьаҭақәа, архаикатә қьабзтә рҿиамҭақәа, иаҳҳәап, ашәақәа, реиҿартәышьа – рсахьаркыра-стильтә еиҿкаашьақәа, ахаҿсахьақәа раарԥшышьа аҧыдарақәа.

Ақьабз иатцанакуа амузыка-поезиатә рҿиамҭақәа маҧымкәа иҟоуп аԥсуа фольклор аҿы. Абзазараҟны изызку, қәкыс ирымоу инамаданы, урҭ ҳшар ауеит ихадоу ҩ-гәыԥкны: **амифологиа-қьабзтә ашәақәа, аҭаацәара-бзазаратә қьабзтә ашәақәа.**

1. Амифологиа-қьабзтә ашәақәа

Амифологиа-қьабзтә поезиа еиуоу, мамзаргьы аритуал-магиатә практика иахылтцыз арҿиамҭақәа рацәоуп аԥсуа жәлар ражәарҿиараҿы. Уи еиднакылоит анцәахәқәа азәырҩы – Ажәеиԥшьаа, Аергь, Афы, Аиҭар, Џаџа, Ахьы Зосҳан уҳәа – ирызку аныҳәарақәеи ашәақәеи. Аԥсуаа рмырҭатратә дунеихәаԥшышьа излаҳәо ала, иарбан ԥсабаратә цәыртцразаалак, иарбан нхамҩатә усзаалак – дамоуп анцәахәы. Иаҳҳәап, ақәеи азы дрынцәахәуп ҳәа дшьан Зиууа, адыд-мацәыс – Афы, арахә-ашәахә – Аиҭар, аҽаҩреи абарақьаҭреи – Џаџа, абнеи ашәарахи – Ажәеиԥшьаа, ашьхымзааҙара – Анана-Гәында уҳәа уб. егь. Анкьабынкьатәи ауаҩы агәааанагара злаимаз ала, иԥсабаратәым («ижәҩантәу») амчқәа ацхыраара иртон, ддырманшәалон, мамзаргьы дшьақәырҏьон. Ус анакәха, ажәытәуаҩ иеилкаарала, урҭ амчқәа иахьеиуахеи ихеимырштцароуп, ргәы нимырхалароуп, уимоу, рыкәрҧас ҟаицаларoуп.

Амырҭатратә нцәахәқәа рыхьҙала ианазԥхьагәатоу еиуеиԥшым аамҭақәа рзы ажәлар имҩаԥыргон аматанеиракәеи ма ашәаҳәареи зцыз аныҳәагатәқәа жәпакы. Убас, аԥсуаа рмырҭатратә мифологиаҿы крызцазкуа аҭып ааныл кылоит аҽаҩреи абарақьаҭреи рынцәахәы Џаџа (Џаџы). Адгьыл ақәаарыхра ҳажәлар рыпсҭазараҿы акырҙа шатцанакуаз шаҳатра азнауеит уи

иамадоу рмифологиатә дунеихәаԥшышьа. Латцарамзаз, ажәла акаԥсара ианалагоз аламҭалаз, аԥсуаа Цаԥа лыхьʒала еиуеиԥшым афатәқәа ҟарцон. Урҭ зегьы амхурсҭаҽы инаганы аѽнаҭа аԥшәмаԥҳәыс, анцәахә лышҟа лхы нарханы, дныҳәаныԥхьон:

Уа, ҳанцәахә ду Цаԥа!
Ҳара иҳахәҭаз ишҳалшоз иҟаҳцеит.
Ҳбымҭаныҳәауеит:
Былыԥха, бгәыԥха ҳаҭ!
Аҽаѽра барақьаҭ ҳаҭ!

[Зыхәба 1981: 119]

Ҳәарас иаҭахузеи, Цаԥа илзынархоу арҭ ажәақәа аԥьанхаѽыжәлар рзы амагиатә цакы рыман. Ажәлар агәра зларгоз ала, Цаԥа лашьапкра, хымпада, алтцшәа бзиа рзаанашьтуан, аурá беиа рыԥнагалон. Убри азоуп ураҭагалан Цаԥа лыхьʒала уеизгьыуеизгьы ѽаԥхьа аныҳәаныԥхьара зымѽаԥыргоз. Уи шыҟарцоз ус акәын: абҵарамзаз, анхаҵәа раарыхра анҭаргалалак, адгьыл ирнаҭаз еиуеиԥшым афатә-ажәтә – аԥш, аҟаб, аҟәыд, анаша уҳәа аишәа иқәырҵон. Аѽнаҭа аԥшәмаԥҳәыс, Цаԥа лахь лхы нарханы, аԥьшьара лылтон амхи аутреи итыргаз аарыхра беиа азы. Уаѽы хшыѽзышьҭра ззиуша акоуп Машьика Арсҭааԥха илҳәамҭаны 1984 шықәсазы ианаҳҵаз «Цаԥы лашәа». Шәагаала имаҷым ари арҽиамҭа қәныҳәарак аҳасабала инагʒоуп. Ашәаҽы аԥшәмаԥҳәыс, лхы дақәгәыргьо, Цаԥы лхы лықәкны, ҭабуп ҳәа лалҳәоит, аҽаѽра беиа, абарақьатра ду ахьаллыршаз азы:

Цаԥы, Цаԥы, сбыкәыхшоуп, Цаԥы!
Цаԥы, Цаԥы, ҳамхы рԥаԥа – Цаԥы,
Ҳуытра рԥаԥа – Цаԥы!
Цаԥы, сбыкәыхшоуп, Цаԥы!

Аԥшәмаԥҳәыс Џаԥы илыдылгалоит аҽеафра илнаҭаз афатә хкҟәа:

Абри аҟабақ бхәы сцәахын,
Абра иҟасцит, Џаԥы.
Џаԥы, аҟәыд еиларшәшәы бзиа иббот ҳа,
Шьыжьымҭан сгылан ибзыҟасцит, Џаԥы.

Ашәа анҵәамҭаҽы ицәыргоуп аԥшәмаԥҳәыс дзызхьуа, ҷыдала гәазыхәарас илымоу:

Џаԥы, быԥхаи бҭацеи реиҳа иласу
Дсыцырхыраа, Џаԥы!
Џаԥы, ҳамхы рԥаԥа – Џаԥы,
Ҳуытра рԥаԥа – Џаԥы!
Беиқәызазо бахьалагылоугьы
Ҳнабыхәаԥшлап, Џаԥы.
Џаԥы, а́шәаг маҷны, ахра́ дуны, Џаԥы!
Џаԥы, сбыкәыхшоуп, Џаԥы!

Иаагоу, амырҭатратә ҷатцгәы змоу аныҳәагатәқәеи аныҳәарақәеи маҷымкәа иахԥылоит аԥсуаа иахьеи-уахеитәи рыпсҭазааратҽы. Ҳәарас иатахузеи, ҳазлацәажәо атас-қьабзқәеи урҭ ирымадоу аныҳәаныԥхьарақәеи ажәлар анкьа ишацныҟәози иахьа ишацныҟәои хараҙа еиԥшым. Иахьа шьҭа урҭ мфаԥыргоит бжеиҳан аушәақә – рабацәа, урҭ рабацәа раҳаҭыр азы, рдаракәац рцас-қьабз рхадмыршҭырц азы. Аха ажәытәҙазан ус акәмызт ишыҟаз. Усҟан ажәлар рцасқәеи рныҳәарақәеи рыдлаԥса рыпсҭазаара рхаҽы ирзаагомызт, урҭ «мыч рымоуп», лыпхара ҳзыруеит ҳәа агәрагара рыман. Аритуал-магиатә дунеи иахьԥшыз аныҳәарақәа жәпакы ажәлар инеиҭарҳәо-ааиҭарҳәо, абиԥарақәа асахьаркыра аганахьала «иршьалашьынуа» мацара – егьызеиҧым асахьаркыра-поезиатә рҽиамҭа алшарақәа

ирылаҟахартә аҟынӡа ихаргалт, уимоу, урҭ рыхәҭак ашәангьы ишьҭырхит.

Зыӡбахә ҳамоу аҽаԥыцтә рҽиамҭақәа рахьтә иаҳа ажәытәра цәа рыҟәнуп, хыԥхьаӡаралагьы акыр инарҭбаан ицәыргоуп **ашәарыцара ашәақәа.** Ҳаԥыѡланы иаҳҳәаша убриоуп – анкьабынкьаахыс аԥсуаа ашәарыцара пату рзақәын, еснагь аԥыжәара змаз нхамѡатә усны, насгьы хныҟәгага хадас ирыман. Аԥснытәи абна кәазақәа, археи аҽаѡеи еиуеиԥшым ашәарахқәеи агыгшәыгқәеи рыла иҭәын. Жәытәнатәаахыс аԥсуаа ашәарыцара хҭакны ишрымаз азы шаҳатра руеит еиуеиԥшым ахытцхырҭақәа. Убри азакәхап ражәарҽиараҽгьы ашәарыцара иадҳәалоу арҽиамҭақәа инарҭбаан изцәыргоу. Аха урҭ рзаатгыларахь ҳаиасааӡа, иахәҭаны иаабоит аԥсуаа рышәарыцаратә кәаматцамақәа ирымадоу ақьабзқәеи атасқәеи рыхцәажәара.

Зегь раԥхьа иргыланы иҳәатәуп, аԥсуаа шәарыцара еиҳарак гәыԥ-гәыԥла ишцоз. Агәыԥ иалахәын хәѡы-фѡы инареиҳаны. Ашәарыцацәа уаҵәы иныцытраны иахьеиԥш, рҽеизганы ашьтәа ршьуан, абнеи ашәарахи рхылаԥшѡы Ажәеиԥшьаа имцаныҳәон хиамѡа роурц, шәарах жьыла ирчарц. Ажәытәуаа агәра ганы излаҟаз ала, Ажәеиԥшьаа инапаҽы иҟан ашәарахқәа зегьы, иара идлаԥса урҭ рышьра аҵәгьы дақәиҭымызт; уи «иигахьаз, иифахьаз» акәын ашәарыцацәа ирҽаҵахәыз. Зыԥшшәахәы шкәакәаз, насгьы ацәаԥшшәахәы ҷыда змаз ашәарахқәа рышьра ҵасмызт. Урҭ Ажәеиԥшьаа ихьшьцәа роуп ҳәа ирыԥхьаӡон. Аԥсуаа рмифологиатә дунеихәаԥшра излаҳәо ала, Ажәеиԥшьаа «ихьшьцәа» иреиуаз ашәарах ашәарыцаѡ иамхашьыр, хымԥада, уи дахьырхәхон. Убас, «Ажәеиԥшьаа ишәарах зшьыз» захьӡу мифк асиужет иҳанаҳәоит: «Ажәеиԥшьаа ӡатәс имаз ашәарах шәарыцаѡык дақәшәан, иамхашьит. Ажәеиԥшьаа игәы иалсит. Уи иахҟьаны ашәарыцаѡ дычмазаѡхеит. Уара иухәҭамыз шәарахк ушьын, убри уахҟьеит ҳәа иарҳәеит адырцәа. Ашьтахь шьтәа бзиазак ԥшааны, иѡызцәа аашьтыхны дцан, убра иршьит. Агәатцәа кны: «“Ажәеиԥшьаа, саҭоумтцан, исзымдырӡакәа

сақәшәеит”», – иҳәан, ихы ҷихт [Кәаҕәаниа 2013: 6–7]. Ус ҟаимҭар, амиф алогикала, Ажәеиԥшьаа даԥырихуан ашәарыцаѡ.

Аԥсуаа агәра ганы иҟан: зыԥсра аахьоу ашәарах ауп ашәарыцаѡ ҷатцахәыс иоуаз ҳәа. Уи атәоуп иаҳәо, изеибамдыруаз ашәарыцацәа шәарыцан абнаҷ ианеиқәшәалак, еибырҳәоз аԥсшәагьы: «Уа, зыԥсра аахьоу узыԥшуп!» – «Еицҳзыԥшуп!» Абжьыуаа рҷы еицырдыруаз ашәарыцаѡ нага Кьамшьышь Гәарамиа излаҳаиҳәаз ала, зыԥсра маииц ашәарах уаԥхьа игылазар, иубаʒом. Уи аганахьала хшыѡзышьҭра азутәуп иара иеиҭаиҳәамҭоу амиф асиужет: *«Хаха-хымш ӷуаны акгьы сзымшьыц,* “*агәыԥ ирасҳәарызи, анаассынди, агьшԥасымбеи?!*” *ҳәа саатәеит.* “*Ҳаи, анаџьалбеит, – сҳәеит, – қыжә абаак ақара Ажәеиԥшьаа иситҵар, салакылымсуази!*”

– Ҳа-ҳа-ҳа-ҳах! – ҳәа азә иччабжь ахра инаҷыѡит. Ажәеиԥшьаа иакәын.

– Анцәа ду, улыԥха сыҵ, исҳәаз гәалсс иҟоумӷан, зыбжьы сықәзыргаз, улыԥха соуаат, аманшәалара сыҵ! – сҳәеит.

Уаҳа аахмырӷыкәа иҟааит ашәарах. Ми, санынаԥш, ахы ласықәкны аҷааанахеит аб, бжьынтә раҟара ихьахьеит. Сшәақь аԥынӷа нақәыскын, алахь аҷы “*апҟаѡ*” *аргеит*» [Кәаҕәаниа 2013: 7].

«Ажәеиԥшьаа, улԥха ҳаҭ, машәыр ҳақәумҭан!» ҳәа ҳәаны, ашәарыцацәа уаѡы рҽимырбаʒакәан иѡдәылҭны шәарыцара ицон. Жәытәла убас еиԥш агәрагара ыҟан, уаҵәы шәарыцара ицараны иахьеиԥш, еицҭытцуаз ашәарыцацәа акырынтә «Ажәеиԥшьаа рашәа» ҳәаны инытцытцыр, хымпада, иманшәалахон, аҷатцахә бзиа роуан. Иаҳҳәап, ашәарах ршьыр, Ажәеиԥшьаа «иахьирманшәалаз» азы, ашәала аԥышьара иртон, иаҭабуан, аринахысгьы иҷыцу аҷатцахәы иахимбаарц аҳәара ҟартцон. Ашәарыцацәа рҭыԥ ианазааигәахалак, еиҭацәырыргон уи ашәа, нас рыбжьы заҳауаз рѡызцәа еибарыѡны ирԥылон, реидара иатцырхуан.

Ашәарыцацәа ирҳәоз ашәа хыԥкы хадас иамаз – Ажәеиԥшьаа аԥышьара иҭара акәын «иахьирманшәалаз азы». Урҭ

«Ажәеиԥшьаа рашәа» аҳәарáа аԥшьыргон хадарала ҩынтә – шәарыцара ицаанҙеи шәарыцаншьҭахьи («Ажәеиԥшьаа аҿаҵахә бзиа анраҭәеишьалак» аамышьҭахь). Даҽеа зҵааројуп – аԥхьанатә ашәарыцаҿа Ажәеиԥшьаа рхы иԥәкны áҳәара шыķартцоз, ишыматанеиуаз: ныҳәа-ныԥхьарыла акәзу мамзаргьы ашәаны акәзу. Жәытәла ашәарыцаҿа еиҳарак ныҳәарала акәын абнеи ашәарахи рынцәахәы «ишиаҵәажәоз», ишиашьапкуаз. Ццоуп, ишнеи-шнеиуаз уи аныҳәара иаԥсахит ашәа, уимоу, иаҳа ииашахоит ашәа аныҳәара иахылҷиааит ҳәа алкаа ķаҳҵар. Иага шәымҳәан, «Ажәеиԥшьаа рашәа» атекстқәа маҷымкәа аныҳәара иатәышьҭроу алексикала иҵәыргоуп. Иаҷшәырԥш «Ашәарыцаҿа рашәа (Амҩа ианықәло ирҳәо)»:

Уаа, мраԥшь, бахәаԥш иаҷазырԥхо!
Арҭ еицныķәо, зқьы шықәсала рахә зфаша,
Ҳашьыжь нтытра – мышьҭа бзиала,
Збара марианы – зыԥсра ласу,
Áхара иҳарбаны, ааигәа иҳадырԥсыл,
Ҳзаԥақәа лаҳәашәа ижьыршуа,
Ҳара кәытԥыцшәа ҳхысуа
Ҳķоуҵаразы, иақәиҭу, ҳуҳәоит!

[Кәаҕәаниа 2008а: 86]

Абасала, аԥсуаа рҷы ашәарыцаҿа рашәақәа ихадоу ҩ-ххыкны ишоит: абнахь ицаанҙа ирҳәози ашәарах аныршьлак ирҳәози. Аԥсуа жәлар рашәақәа рапхьатәи рантцаҩы К.В. Ковач иазгәеиҭон, ашәарах ақәаб иҭаҵаны ианыржәуазгьы, ҷыдала уи иазкыз ашәа рҳәон ҳәа. Ҳазҭагылоу аамҭазы еиуеиԥшым урҭ ашәа ххқәа акыр еилала-еилысхьеит, иузеилмырго рҷееиларҙҩахьеит. Убри аķнытә, уажәшьҭа иуадаҩуп иԥķаԥҵәаны ашьақәыргылара, иарбан ашәоу шәарыцара ицаанҙа ирҳәоз, ашәарах аныршьлак инарыгҙоз.

Ашәарыцаҿа шәарыцара ианытцытлак инаркны иаашьҭырхуан наԥьнатә аахыс иапыз аҵасқәеи аԥķаракәеи: «бна быз-

шәала» мацара ицәажәалатәын, агәыц иалахәыз агәеизынхара рыбжьалар ҟаломызт, цыкәсыларада аиҳабра-аитцыбра ныкәгалатәын, аихатцгылара атахын. Арт атас цшьакәа ашәарыцацәа рышьтахьҟа ихынхәаанза ирыкәныкәалар акәын. Изцәеилаго дҟалар, Ажәеицшьаа ихылацшра игхоит ҳәа ицхьазан.

Еицәаҳацхьазаз атасҟәа рыхәтак иахьа уажәшьта рызхьацшра иаҟәытцхьазаргьы, дара ашәакәа хыхь-хыхьла акәзаргьы ирныцшуеит. Амала иазыҟатцам ацхьаԥ иеилыркаамзар, ашәа атекст рацәак ианаҳәом. Иааҳгап Ажәеицшьаа изынархоу, азныказ зеилкаара мариам ацәаҳәакәа:

Уаа, иугахьоу, иуфахьоу, иаԥумыжьын…
Иумбац, иумфац дадумжьалан…

[Кәаҕәаниа 2008а: 72]

Ацсуа шәарыцацәа агәаанагара зларымаз ала, Ажәеицшьаа иифаз, нас зыцсы еитатеитцаз ашәарахҟәа роуп ашьра зыкәнаиргоз. Уи «иимфацыз» ашәарах азәгьы шьышьа имамызт, изшьуа дҟалазаргьы, ишаххәахьоу еицш, хымпада дахьырхәхон. Уи атәы зҳәо ацсуа мифологиатә ҳәамтакәа иакым-иԥбам, урт рахьтә иҟоуп хатала ҳара иҳантцамтакәоугьы (шәахәацш алада иаагоу амиф). Ажәеицшьаа итасҟәа еилазгаз, уи атцыхәала иахьырхәхаз ашәарыцаԥ изкуп «Ахы Дауеи» захьзу анаԥстәи аҳәамта:

«Хаҷак дыҟан Ахы Дауеи ҳәа, занаатс имаз шәарыцаран. Дауеи и́хра ҳәа аҟан, убраҷәкьа акәын дахьышәарыцоз иара.

Ҩнак Ахы Дауеи дцеит шәарыцара. Дахьцаз ԥажәи жәаа бнацә еилакь иштәаз ибеит. Ашәарах аиҳабы рымоуп, изыцныкәо, а́ԥача ҳәа иашьтоуп – ашәарах рԥача. Убри узшьыр, хланҷы иахьтало зегь ашьталоит.

Аԥача ҳәа ирылаз икылкаан деихсит, ихәаан ахра ианынтала, ишшапаку зегь абра илталан, ԥажәи жәаа бнацә тахеит. Ахы Дауеи ицәымыҕхеит, аха иааг, ихьит. Дхынҳәны дааит иҳаблаҷы. Аҳабла еизигеит иԥсылахь кыдырҳаны. «Сара ушьта

егьсзыќаӷом, сыԥсра ааит, сшәарах-хәы зегь иахьа исшьит», – ҳәа реиҳәеит.

Артԥьы ирцәымыҕхеит. Ажәлар ӷысын, ицан ашәарах рцәақәа рхыхны, еиҧыќьќьаны, ишаны иргеит.

Ахы Дауеи мызкы-ѡымз аѡны дыќан, аха изычҳауазма, дырѡегь шәарыцара дцеит. Дахьцаз уаҳа дыхнымҳәзеит, дзымаазеит» [Кәаҕәаниа 2013б: 8].

Араќа иаагоу амифологиатә дунеихәаԥшышьа ныќәыргон, аԥсуаа реиԥш, егьырҭ кавказтәи ажәларқәа аҙәырѡгьы. Акыртуа фольклор ҳазхьаԥшуазар, уаќа инарҭбааy аҭыԥ ааныркылоит иҭахаз ашәарыцаѡ изку ашәақәеи аҳәамҭақәеи рцикл. Урҭ аҽапыцтә рҽиамҭақәа зегьы, меижьарада, шьаҭас ирымоуп хыхь иаагоу адунеихәаԥшышьа: итасхәым, абнеи ашәарахи рынцәахәы ишәарах шкәакәа зшьыз ашәарыцаѡ изыԥшуп ахьырхәра; уи, дырѡашьаны, дахьзымхынҳәра, хра цәгьак даҽацаланы, дҭаирхоит иаҳхылаԥшхәу.

Аԥсуа фольклор аҽы уи асиужет ашьҭамҭа злеиқәхаз уи ауп – ажәлар рыѡнутқа аакьыскьанҙа аԥсы ҭан, амч аман абнеи ашәарахи рынцәахәы Ажәеиԥшьаа икульт, уи идҳәалоу аҭасқәеи ақьабзқәеи жәпакы, ашьара-азара аҭас зегь раԥхьа инаргыланы.

Ақыртуа фольклор аќны инарҭбаан аҭыԥ змоу ашәарыцаѡ иҭахара асиужет иашьашәалоуп И. Коҕониа иаԥитаз аклассикатә ѡымҭа – апоема «Хмыч шәарыцаѡ ныќәаѡы», иара убас апоет-қәрахьымҙа Отар Демерҷь-иԥа ибаллада «Ашәарыцаѡ иҭахара».

Ажәеиԥшьаа дзакәу, имч-илша, иааидкылан ихаҽсахьа аԥсуа мифқәа инарҭбааны ирныԥшуеит. Ашәарыцацәа ракәзаргьы, уи ԥхызҙа даабахьеит, ҳиаԥәажәахьеит ҳәа зҳәо раԥәаѡуп. Убас, Аацы инхоз ашәарыцаѡ нага Смыр Ҳазарат (Рушьбеи Смыр иаб) излаҳаиҳәаз ала, Ажәеиԥшьаа неихыркәа имамкәа дажәуп, дзышҙа дышлоуп, ижакьа асаара ишьҭасуа иќоуп, длашәуп, илымҳагьы дагәоуп.

Ашәарыцацәа рашәақәа зегьы, шамахамзар, ралагашьа акоуп – Ажәеиԥшьаа изынархоуп. «Уа, рыхь-Жәеиԥшь Жәеиԥшьќа-

нари» (авариантқәа: «Уаа, рыхь-Жәеиԥшь, хь-Жәеиԥшьырԥан ду», «Уа, Ажәеиԥшьаа, зылԥха ҳауша», «Уа, Жәеиԥшьаа, Жәеиԥшьырԥана» уб. егь.) – ари еиԥш алагамҭа ашәақәа рпоетика иаҷыдаҡазшьоуп, азеиԥш цәаҽақәа иреиуоуп. Ажәеиԥшьаа изынархоу ацәаҳәа инашьҭарххны ицәырцуеит ашәарыцацәа абнеи ашәарахи рынцәахәы изызиашьапкуа, хаҭала ргәы ззыҳәо:

Уа иҳаумҭаша ҳадумжьалан,
Даади, даади, ҳаа!

Уа, збара мариоу – зыԥсра ласу,
Даади, даади, ҳаа!

Ақәцәаны иубар – ушьапаҡны иԥсуа,
Даади, даади, ҳаа!

Жәиԥшьла-жәыхәла еиқәыжь-еитҷажь,
Даади, даади, ҳаа!..

[Кәаҕәаниа 2008а: 75]

Иаагоу ацәаҳәақәа анкьа абжьаапнытәи ажәақәа реиԥш акәмызт ашәарыцацәа ишрыдыркылоз, дара рзы мыч рыман иҡан; ргәаанагарала, ргәаҳәара Ажәеиԥшьаа иаҳауан, изыҳәоз ашәарах иахибаауамызт. Даҽеакала иаҳҳәозар, Ажәеиԥшьаа изынархоу ажәақәа амагиатә цакы рыман. Уи аганахьала ашәарыцацәа рашәақәа акыр ирзааигәоуп аҭәҳәақәа. Иагьцьашьатәым аҭәҳәақәа ирҡазшьарбагоу ацәаҳәақәа, ажәеицааирақәа, апоетикатә цәырцрақәа «Ажәеиԥшьаа рашәа» атекстқәак иахьрыдаабало. Иаҳҳәап:

1. Ахь-Жәеиԥшьаа, жәиԥшь-жәыхәла ҳуҳәоит,
   Ухьы маҕра ҳхарԥа, ухь-калҭ ҳаҵоуп

[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 12]

2. Уаа, быжь-цьара ҳаилоуп,
Быжь-гәарак ҳакәыршоуп,
Уарааид уараидара ҳаа!..

Уа, аитарцьгәыгәын амҩа иангылоуп,
Уарааид, уараидара, ҳаа!..

[Кәаҕәаниа 2008а: 73]

Убри амагиатә цакоуп шьаҭас ирымоу ашәарыцацәа цқарак аҳасаб ала изыкәныкәоз аритуалтә цасқәеи ақьабзқәеи. Урҭ зегь ирхуп-ирцыхәоуп ажәа адоуҳатә мчхара шамоу агәрагара иазҳәоу иҷыдоу алексика – «абна бызшәа», мамзаргьы имаӡоу абызшәа. Иаахтцәаны иаҳҳәарами, ашәарыцацәа абна иланаҭы, дара-дара реизыказаашьа акыр иҳәаакәцоуп, ишәоуп-изоуп; излацәажәо абызшәа акәзаргьы, иаадыруа аҧсшәа акыр иацәыхароуп, «ирқшоуп». Абнаҧы ашәарыцацәа шаҟа игәцаракны «абна бызшәа» ныкәыргоз, убриаҟара ҳманшәалахоит ҳәа агәра ганы иҟан.

Аритуалтә магиа шьаҭас измоу ауаҩы ианимисттәи итотемтәи дунеихәаҧшышьақәа ирхылҟьа-ҧылҟьоу «абна бызшәа» алексика меигӡарахда иргәылаҳбаауеит ашәарыцаратә поезиа атекстқәа. Уаҟа еиҳарак иҭаҳәҳәоу – ашәарахқәеи агыгшәыгқәеи рыхьӡқәа роуп, иаҳҳәап: *аҧа́хәа* – аҧслаҳә, *шьапа́жә* – амшә, *акәры́* – ацыг, *ашьаҧә́ацә* – абынҵеацә, *акьа́ацәа* – ашьабсҭа, *аҧахәа́баҧь* – акәасаб уб. егь.

Ашәарыцацәа рашәақәа жәпакы «Аиргь иашәа» ҳәа иалыркаауеит ажәлар. Уи машәырны иҟалаз акакәым. Аергьи (Аиргь) Ажәеиҧшьааи ажәлар зны-зынла еидкыланы ирыхәаҧшуеит, руснагӡатәқәа акны ирбоит. Аха, иага ус акәзаргьы, урҭ анцәахәқәа еиларҩашьатәым, аӡә роуп ҳәа ҳазҳәом. Жәытәла абнеи ашәарахи рынцәахәы ҳәа аҧсуаа ирдыруаз Ажәеиҧшьаа иоуп (зны-знынла уи длыҧсахуеит Анана-Гәында). Аергь ихаҧсахьа, ҳәарада, иаҳа ихьшәоуп Ажәеиҧшьаа ихаҧсахьа аасҭа. Аҧхьаӡа Аергь – ахатцареи аибашьреи дрынцәахәуп ҳәа дрыдыркылон

ажәлар, атцыхәтәаны уи иуснагъатәқәа ҩбахеит умҳәозар. Иагьцьашьатәым, «Аергь иашәа» атекстқәак агәымшәареи ахатцареи рмотивқәа ахьырныцшуа, избанда, жәытәла аҧсуа хатца дагьшәарыцаҩын, дагьеибашьҩын. Уи атәы шьахәла ианыцшуеит «Акәын-ипа Ҳатажәыҟәа» ҳәа хыс измоу «Аергь иашәа» авариант:

Уаа, Акәын-ипа Ҳатажәыҟәа,
Уаа, катцәарацыцхьаза зеиргь шәабжьыз,
Цхьартацыцхьаза атамҳа еиҧазыжьуаз,
Рабажә хахәдала итцырҟәаҧуаз,
Акәын-ипа Ҳатажәыҟәа.

[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 16]

Ашәарыцацәа рашәақәа рҧеы аҧыжәара змоу сахьаркыратә матәахәны ицәыртцуеит **агипербола**. Ажәлар ргәазыҳәара аҧәыргараан, мамзаргьы анцәахәы (зны-зынла ашәарыцаҩ нага) илшарақәа раарцшраан, уажәы-уажә ахҭысқәа акыр еизырҳаны иаадырцшуеит:

Катцәарацыцхьаза – шәаҳәабжьуп…
Ҳапшьцыцхьаза – шәақь мцабзуп…
Гәартацыцхьаза – ҭамҳа еиҧажьуп…
Ҳәышцыцхьаза – бажә хырбылгьартоуп…

[Кәаҕәаниа 2008а: 88–89]

Иаагоу ацәаҳәақәа – еилаҕьахьоу хаҧсахьақәоуп, иагьцәыртцуеит ҳзыхцәажәо арҧиамҭақәа жәпакы рҧеы. Ашәарыцаҩ нага илшамҭақәа рыхцәажәараангьы, ажәлар ахҭысқәа меигъарахда еиздырҳауеит:

Иарцахә ашәарах дыу шыҟәыжьыу,
Иылбааицауаит аицҟьашас.

Гаҽала уыҳәынҵауеит,
Шьхарԥыла уыдараԥьуеит,
Жәԥангәылагьы уышьҭа уырзуеит.

[Џьапуа 2001: 28]

Ашәарыцацәа рашәақәа рҽы сахьаркыратә маҭәахәқәаны ицәыртцуеит, уарла-шәарла акәзаргьы, **аиҽырԥшреи аметафореи.** Ихаҽсахьа шьахәқәоуп, ҽакала еиԥьны ҳәашьасгьы иамоузеи угәахәп, иаҳҳәозар, абарҭ ацәаҳәақәа:

Апсуа шәақьқәа лаҳәашәа ижьышуеит,
Даади, даади, ҳаа!

Лаҳәашәа ижьышуеит, кәыт цыцшәа ихиауеит,
Даади, даади, ҳаа!..

[Кәаҕәаниа 2008а: 77]

Ашәарыцацәа рашәақәа ҳаамҭазы апхьанатәтәи руснагзатә шырцәызхьоугьы, ирхылтцуа амузыка, рсахьаркыра-поезиатә бызшәа злабеиоу ала, апсуаа рдоуҳатә культураҽы урҭ аанхеит агәацԥыҳәара узҭо, иреиԥъзоу афольклор-музыкатә рҽиамҭақәа иреиуаны.

* * *

Амифологиа-қьабзтә поезиа иахәҭакуп еиуеиԥшым ачымазарақәа – аршышра, аҳцәа, апсмаҷхара уҳәа раан ирҳәоз ашәақәагьы. Адунеи ажәларқәа азәырԥы реиԥш, апсуаагьы анкьа, уимоу, ааскьанзагьы, агәаанагара рыман ачымазарақәа анцәахәы дрымоуп ҳәа; ауаԥы илаҽуа ахьаа-баақәа ус баша рхала ицәыртцуам, иаҳҳылапшхәу иапшьгамҭоуп ҳәа. Ичмазаԥхаз дарбанзаалак, ҷьара иакәымк импытцкьеит азоуп дзышьҭанакыз ҳәа иԥхьазан. «Нцәа мусхәла» ичмазаԥхаз, «ахара зду» ауаԥы ихьаа-

қәа рыхҽеразы мҩа затцәык акәын ирбоз – ашәа ҳәо ачымазара анцәахәы (иаҳҳәап, Ахьы Зосҳан), «игәы ҟатцауа» иашьапкра, иқә-итцас амҩапгара.

«Нцәа мусхәла» иҽиоит чмазарақәоуп ҳәа ипхьаӡан аҳцәа, аршышра. Урт ачымазарақәа ахьцәыртцуаз атаацәараҽы Ахьы Зосҳан даҳтаит ҳәа акәырбан рыцәыртцон, игәы иахәаша амартхәқәа нарыгӡон: ачыс дырхион, ачымазаҩ матәа шкәакәала деиларҳәон, уимоу, итаацәагьы итааҩцәагьы уеизгьы-уеизгьы матәа шкәакәала рҽырҩычон. Агәылацәа-азлацәа ааикәшаны, ачымазаҩ далархәны, «иртааз асас» ихьӡала ашәаҳәареи акәашареи апшьыргон. Амала чмазарак импан иқәлеит ҳәа затца ирымҳәарыз – иуа-итахыра, агәылацәа, ашәа атекст аҽы ишҳәоу еипш, «Анцәа дызмоу ибаргәызеи… Насып имоуп наныкьара!» ҳәа ирыцхьаӡон. Ажәакала, ачымазаҩ итаацәараҽы шәаҳәаран, кәашаран, агәыргьара инаҷыданы изаҟаразаалак гәамтцра-гәалак рындырпшуамызт, гьра-цәхарак алдыршомызт. Ажәлар агәра злахартцоз ала, заҟа гәыргьаччарала Ахьы Зосҳан изипылаз – убри аҟара мариала ишьтанакыз ауаҩы ихьаа-баақәа ихцахон. Мраташәара-кавказтәи ажәларқәагьы – абазақәа, адыгаа, ауапсаа, аҟарачқәа уҳәа, апсуаа реипш, абри иааҳгаз ақьабз акәын изыҟәныҟәоз аҳцәа анырттаауаз.

Ачымазараан ақьабз иатәны апсуаа цымкрада изыҟәныҟәоз апҟарақәа дара ашәа авариантқәа зегьы шьахәла ирныпшуеит:

1. Анцәа дызтоу ибаргәызеи,
   Анцәа дахьнеиз ирхароузи,
   Насып рымоуп, наныкьара!

[Кәаҕәаниа 2008а: 95]

2. Шкәакәа матәала деилашәҳәа, иҳәеит,
   Аиқәатцәа лыдшәымгалан,

Ахьырԥарцәа, ишәырԍызы!
Аҩынхьаа шьтәала дышәныхҳәа,
Ашәымкьаԏ ԥышʒа шәыргыл,
Акәашара ƙашәԏа, шәыхәмар,
Шәас аԍьеҩхәа, шәкәашала!

[Гәлиа, Бԍажәба 1972: 18–19]

Ашәа авариантқәак рҽы лыʒбахә цәыргоуп Ахьы Зосҳан ицназго иара иԥшәма – Ханиа шкәакәа:

Аханиа шкәакәа, уаа ԏабу,
Ахьы-Зосҳан, уаа ԏабу!

[Кәаԍәаниа 2008а: 94]

Аԥсуаа «Анцәа рашәа» иазхьаԥшуан еиуеиԥшым аҿкы-чмазарақәа (абҵы, аимҳәаршәаа, ахәдарчы, ацәыркҵы уҳәа) анрылаҽелак. Ҳәарас иаԏахузеи, ажәлар арԏ ачымазарақәагьы иаҳхылаԥшхәу имԏоуп ҳәа азырԥхьаʒон. Убри аƙнытә, ачымазаҩ иуа-иԏахыра, агәыла-азла «злыԥха ҳаура иԏааит» ҳәа иҩнра ҷыдала игәцараркуан: дахьышьҭоу ауада цаха ƙаԥшьыла ирҩычон, шәҭыла иԏарлаҳауан, иара ихаԏагьы шәаҳәарала, кәашарала игәы ƙарцон, аҳамԏақәа, еиҳарак акәтаԍь ƙаԥшьқәа ианаршьон.

Уаҩ иԥьеишьаша, ачымазарақәа ирхырƙьоу аԥсуа шәақәа цакылеи еиҿартәышьалеи цәгьа ирзааигәоуп егьырԏ кавказтәи ажәларқәа, еиҳарак адыгаа, рԥьабзтә поезиаҿ иаҳпыло арҿиамԏақәа. Зегь раԥхьа иргылан аԏакы аганахьала дара еицырзеиԥшу – ашәақәа рҿы ажәлар ачымазара анцәахәы (аԥсуаа рҿы – Ахьы Зосҳан // Аԏлар-чоԥа, адыгаа рƙны – Созареш // Иста, Истауа, ауаԥсаа рҿы – Аларди) ажәа гәыбзыԍла иашьапкуеит ачымазаҩ ихьаақәа еиқәтәарц, аԥышьарагьы ирԏоит уи лаԥшы хаала дахьрыхәаԥшуа азы. Еиҿшәырԥш еиуеиԥшым

ажәларқәа рҟынтәи иаагоу аҳцәа ахәшәтәра иазку анаѡстәи ашәа атекстқәа:

Аԥсуаа рашәақәа рҟнытә:
Атлар-чопа, ҭемырҟәароуп,
Уа, ҳеи-ҳеи, уа…
Анцәа дызҭоу ихароузеи,
Ирдыруала умаԥ руеит,
Ирзымдыруазы иаҭоумҵан!
[Кәаҕәаниа 2008а: 95]

Адыгаа рашәақәа рҟнытә:
1. О Иста, Истауа!
Уо уарида!

Иста, Иста-владыка!
Уо арида!

Выше себя владыки не признаёт!
Уа уарида!..
[Барагунов, Кардангушев 1980: 105]

2. Естау-Стау владыка…
Кому в дом пришел, тому счастье принес.
Нам на счастье пришел,
Пришел в трех бусинках.
[Барагунов, Кардангушев 1980: 107]

Ауаԥсаа рашәа аҟнытә:
Желтый баран, жертва тебе, уа-уаи!
Благодарим и славим тебя, милостивый Аларди!

Вспаханное поле моленье тебе, уа-уай!
Уай, дела наши гости твои, Аларди!

Будь славен и милостив к нам, уай ама!
Уа-уай, слава тебе, милостивый Аларди!..

[Галаев 1964: 143]

Хшы҂зышьҭра зҭатәу – аԥсуааи адыгааи рҽы аҳцәа анцәахәы ихьӡ акоуп: Зосҳан // Зиусхан. Созареш ихьӡ ршьоит (табу) аҟнытә, Зиусхан рҳәоит адыгаа, иагьаанагоит – аҳ (господин). Адыга мифологиаҟны Зиусхан дцәыргоуп дҽыуа҂ хатцаны. Аԥсуаагьы ирыцәтәымым уи иашьашәалоу адунеихәаԥшышьа. Иааҳгап ари зыртцабыргуа мифологиатә текстк: «*Ҩнак аҳцәа цозшәа збеит. Изасҳәаз – Зосҳан иакәын, ушиԥымлаз Анцәа ицьшьоуп, дуҭаауан, рҳәеит. Аҳцәа анааua, аҽышьҭыбжь уаҳауеит*» [Кәаҕәаниа, 2013б: 36].

Аҳцәа иамадоу адыгаа рашәа авариантқәак дыргәылаҳбауеит аԥсуа текстқәа рҽы ицәыргоу Зосхан ицнага҂ Ханиа:

В верховьях реки над горами гремишь,
В степях в низовье неистовствуешь,
Хана гуаша – наша гуаша добрая!

[Барагунов, Кардангушев 1980: 108]

Араҟа ажәеицааира «Хана гәаша» иаанагоит «аҳ иԥшәма». Уи аҟазшьалоуп дышцәыргоу аԥсуаа рҽы «Ханиа шкәакәа». Меижьарада, хыхь зыӡбахә ҳәоу амифологиатә хаҽсахьақәа ирзыԥцәоу ахьӡқәа (Зосҳан, Ханиа) аҽгоуп адыгатәи амифологиатә дунеихәаԥшышьа. Уи мзызс иамоу – шьала-дала еизааигәоу ҂-жәларык (аԥсуааи адыгааи) шеишыкәсала иааиԥмырҟьаӡакәа наҟ-аақ ирыбжьаз аетно-культуратә еиҽцаарақәа ракәхоит. Ажәлар, ашьара-азара хыкәкыс иҟатцаны, хьӡык даҽакала ирыпсахуеит, амч ыӡыр ҳәа ишәаны. Ас еиԥш иҟоу аҽырԥштәкәа маҷымкәа иаҳԥылоит амагиатә поезиа еиуоу ажанрқәа рҟны, еиҳарак атәҳәақәа рҽы.

Иаҳҳәаз зыртцабыргуа ак акәны иҟоуп аршышра ҳәа изышьҭаз ачымазараан хәышәра-быҕьшәра зуа ашәаны изызхьаԥшуаз «Ат-

ларчоԥа» («Аршышра ашәа»). Амифологиатә поезиа еиуоу ари амузыка-фольклортә рҽиамҭа атекст аҽы рефрен ҳасабла акырынтә ицәырҵуа «атлар-чоԥа» аԥсышәаҙам – тәым ажәоуп: ҩашьарада «атлар» уаԥс бызшәала **aldar** ауп, иагьаанагоит «аҭауад», макьана еилкаам «чоԥа» закәу, иахьынтәаагоу. Амала иҳәатәуп ари ажәеи уи змадоу аритуали егьырҭ кавказтәи ажәларкәа (адыгаа, ауаԥсаа, аԥарачԥәеи абалԥарцәеи уҳәа) рҽгьы рхы шцәырырго (ԥарачы-балԥариатәи амифологиаҽы Чоппа – адыд-мацәыси аҽеаҩреи ирхылаԥшхәу нцәахәуп).

Ажәытәҙатәи амифологиатә дунеихәаԥшышьа иахылҿиааз аҳцәеи аршышреи ирызку ашәаԥәа, еилкааy усуп, иахьа шьҭа, шамахаҙак акәымзар, ԥасаҙатәи рмагиатә ҵакы рцәыҙхьеит, уимоу, алаф, аиумор ԥазшьа аархәеит. Ҳаамҭазы урҭ ашәаԥәа зҳәо ыԥазаргьы, еиҳарак абжьыуаа рԥны, убри аԥазшьа аҭаны ауп ишынарыгҙо. Иаҳҳәаз дырҵабыргуеит «Аршышра ашәа» аԥынтәи иаагоу, апародиа ацәаҩа зхоу анаҩстәи ацәаҳәаԥәа:

Са сзыршышыз са издыруеит,
Уаа-рада!..

Аҳ икамбашь ашьа алабеит,
Уаа-рада!..

Матцҩысгьы ҷкәына бзиак,
Уаа-рада!..

Уахгьы-ҽынгьы са исзынхаша,
Уаа-рада!..

[Кәаҕәаниа 2008а: 98–99]

Ачымазараԥәа ирхырԥьоу арҽиамҭаԥәа иреиуаны иԥхьаҙатәуп амагиатә ҵатцгәы змоу «Ахәра ашәа». Аԥсуаа ауникалтә ԥазшьа змоу ари аҽаԥыцтә рҽиамҭа – гәыжьжьаган, хьаа хҽыган иахәаԥ-

шуан, ауаҩы ахы иқәшәар, ижьы ицар, ма абҩа ԥҵәа иоур. Ус еиԥшқәа раан цхыраара ласк аҳасабала зегь раԥхьа изызхьаԥшуаз «Ахәра ашәа» акәын. Схьаа хысҽуеит ҳәа ачымазаҩ ҕәгәа ихаҭагьы уи анаацәыригозгьы ƙалалон. Иахьазы ажәақәа зыцны ҳнапы иаку «Ахәра ашәа» х-вариантк роуп. Урҭ аваринтқәа зегьы пафос хаданы иргәылсуеит ахаҵареи, агәымшәареи, ахачҳареи:

1. Ахәра хьаа ахаҵа иԥышәагоуп,
О, ураида, уа, ураида!
Ахәра ҕәгәа зычҳауа ахацәа роуп,
Оу рариро, уа рари!

[Ахобаʒе, Кортуа 1957: 222]

2. Ақьра здыруа урҭ ауаа ԥсыҕеқәа роуп,
Ашьа илԥыз ԥхʒыз ԥьишьеит,
Ахы иаахаз хыԥшаз ԥьишьеит,
Ашәара хәарҭазар, ажьа аƙара нызԥуадаз!

[Шьынқәба 1959а: 199]

Анаҩстәи ахаҷесахьатә еиҷырԥшрақәа ирыбзоураны ашәа цәгьа аҷахәы аҳәоит: «Ахы иаахаз хыԥшаз ԥьишьеит», «Ашьа илԥыз ԥхʒыз ԥьишьеит».

«Ахәра ашәа» аԥызԥаз ажәлар рҭоурых фырхаҵарала иштәыз ҩашьара ақәым. Аԥсуа фольклор аҷы иуадаҩуп абасеиԥш еилацаланы, кодекс ҳасабла ажәлар ахаҵараз ирымоу аидеал аазырԥшуа даҽа музыка-фольклортә рҷиамҭак аԥшаара. Иагьмашәырым «Ахәра ашәа» амелодиа иналукааша ақыртуа композитор Захариа Ԥалиашьвили харҳәара ахьазиуз иопера «Даиси» аԥҵараан. Ари, ҳәарада, иҳанаҳәо аԥсуа фольклортә рҷиамҭа адунеи ауаатәыҩса ргәаƙынʒа инеиртә иамоу амузыка-естетикатә лшарақәа ртәоуп.

* * *

Амифологиа-қьабзтә поезиа иатҵанакуа арҽиамҭақәа иреиуоуп аԥхынраз, аарҩарақәа раан, ақәа леирцаз ирҳәоз ашәа «Ӡиуауа» («Ӡиуоу»). Ари ашәеи уи змадоу ақьабзи аетнографиатә литератураҿ рапхьаӡа ирыхцәажәаз С.Ҭ. Ажәанба излазгәеиҭо ала, аарҩараан ақыҭа ҭыпҳацәа убла хыркыртә рҽеилаҳәа-рҽеилаца ӡиаск (кәарак) ахықәан рҽеизыргон. Аҭыпҳацәа х-гәыпкны рҽеиҩыршон. Актәи агәыпҵ ачынқәа ирылхны ачалт-шыш ҟарҵон, аҩбатәи агәыпҵ атәа-ҩа адыргалон ачалт, егьырҭ ракәзар, акьанцьа ԥҳәыс матәала еиларҳәон. Абарҭ зегь анеиқәдыршәалак, ҿадак рыдгаланы, шьаршьаф шкәакәак нақәдыршәуеит. Аҭыпҳацәа рыкьанцьа аҽеада «иақәыртәаны», наҟ-ааҟ еимакеиҿакны, ашәа «Ӡиуауа» ҳәо, ачалт ашҟа рҿынархоит. Уа иаанеилак, акьанцьа аҽеада иаақәхны, ачалт инақәырҵоит. Анаҩсан, атәа амца аркны, ачалт аӡы ихырҵоит, аҽеадагьы иатҵаҟьан мчыла аӡы иаларцалоит. Аҭыпҳацәагьы аӡәи-аӡәи еигәтасуа, аӡы иалеибажьуан, еибарбааӡон. Аԥсуаа агәра ганы излаҟаз ала, абри еиԥш ақьабз шаамҩаԥгахалак, уеизгьы-уеизгьы ақәа леиуан.

Иаҳа ихьшәаны иҿиеит ҳәа иԥхьаӡатәуп аарҩарақәа раан ақәа аурцаз аԥсуаа имҩаԥыргоз, иахьагьы Аԥсны ҧьара-ҧьара имҩаԥырго даҽеа қьабзк – **Ацуныҳәара.** Ари аныҳәараан ацуҭаҿ (аҳаблаҿ) еиланхо рхы-рыхшара рҽеизганы, ашьтәа шьны, Анцәа ихьӡала ақәа ҳзаруы ҳәа иныҳәа-ныԥхьоит аҟароуп, егьыс ҷыдала уи ахьӡала ашәа ҳәа акгьы рҳәом.

Ҭыркәтәылатәи аԥсуаагьы ирылатҵан иҟан ақәа арура иазкыз ақьабзи «Ӡиуауа» захьӡу ашәеи. Иахьазы ақьыԥхь збахьоу афольклор-етнографиатә материалқәа изладырцабыргуа ала, ақәа аурцаз уаҟа имҩаԥыргон ҩ-қьабз хкык. Актәи ақьабз шымҩаԥыргоз ус акәын: аарҩара баапс анықалалак, ақыҭа еизаны аиҳабы ддырныҳәон абас:

Иа Анцәа ду,
Зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу!
Ушьҭазар, уҩыхтәал,

Утәазар, уҩагыл,
Ужәҩахыр ала умзырҩын,
Улымҳала узырҩы.
Ажәа ҳтиит,
Ҳаумырԥхашьан,
Ақәа аруы!

Аныҳәаҩ иажәа дшаалгалак, еизаз зегьы «амин!» рҳәоит [Зыхәба 1996: 10]. Ари атцас Аԥсны инхо аԥсуаа имҩаԥырго Ацуныҳәара еиуоуп, типологиалагьы иара иашьашәалоуп арахәааҙареи адгьылқәаарыхреи ирыдҳәалоу анцәахәқәа (Аитар, Жәабран, Цаԥа уҳәа уб. егь.) ирзынархоу аныҳәарақәа. Амала, иҳәатәуп, Ҭырқәтәыла иантцоу атекст акыр «идгьылтәуп»: аныҳәаҩ ихы зқәикуа Анцәа, диҳәо акәымкәа – идицало даарԥшуп. Ҳәарас иатахузеи, уи зыхкьаз – аныҳәара амагиатә цакы «ахьаҟәнытцыз» ауп.

Иаҳа ажәытәра ацәа ахоуп ашәа «Зиуауа» змадоу ақьабз. Уи дазаатгылауа, ажәабжьҳәаҩ Ченгиз Абганба игәалаиршәоит: «Мызкы, ҩымз ақәа анымлеилак, цҳәызбак деиларҳәоит, Аԥсны (аԥсуа. – *В.Кә.*) матәа лшәырцоит. Аԥҳәызба ус данеиларҳәалак, ақыта еизоит. Аҽены зыжәра аҟазам цсыхәа ахьынзамоу, ишабаргьы, азы рыжәзом, нас азқәа рхыкә ахь ицоит, ашәа ҳәо:

Зиуауа, зиуауа,
Зара калтыш нархыкәа,
Аҳ иԥха дызышуеит,
Азы хат, азы хат!
Азы аамышьтахь ақәа хат!»

[Зыхәба 1996: 10]

Ҩашьарада, зызбахә ххәаз ақьабзи уи иамадоу «Зиуауа» ашәеи адгьыл ақәаарыхра акульт иадҳәалоуп. Уи ақьабз рылатцәан иҟан кавказаа инарҷыданы, адунеи ахьынзаназаазо – Абжьаратәи

Азиа, Индиа, Америка уҳәа ажәларқәа жәпакы. Уаҩы иҵьеишьаша, урҭ ажәларқәа зегьы рҽы ақьабз амҩаԥгара знапы алаку, шамахаҙак акәымзар, аҭыԥхацәа (аҳәса) роуп. Ҵакыс ирымоузеи ақьабз амахәҭақәеи, уаҟа иҵәыргоу аусмҩаԥгатәқәеи (акьанҵьа ԥхәыс маҭәала аилаҳәара, аҭыԥхацәа еицхрашьшьы аҙиас ашҟа рцара ақьанҵьа рыманы; ачалт амца ацраҵара; аҭыԥхацәа еибаргәыргьо аҙәи-аҙәи реибарбааҙара)? Арҭ акәаматҵамақәа ирытцаҵәаху амифологиатә шьаҭа аилкаара иагьа иуадаҩзаргьы, ҳҽеазаҳшәап. Зегь раԥхьа иргыланы ҳазхьаԥшып ақьабз иадҳәалоу ашәа «Зиуауа». Уи авариантқәа жәпакы еиҽҳарԥшуазар, уеизгьы-уеизгьы еиҩырго ҳәа рацәак ыҟам. Авариантқәа зегьы, егьырҭ амифологиа-қьабзтә поезиа иатәышьтроу арҽиамҭақәа ишырҟазшьоу еиԥш, ралагашьа акоуп – анцәахәы илзынархоуп:

Зиуауа, Зиуауа,
Зарикәакәа мыркылдышь!

Иахьазы аҭцаарадырратә литератураҽы еилкааны иҟам иаагоу ацәаҳәақәа ҵакыс ирымоу. Иналукааша аурыс етнолог Г.Ф. Чурсин излеиԥхьаҙоз ала, Зиуауа – аҙқәа ирхылаԥшуа анцәахә лоуп. Лхыҟәкы зеиԥшроу иаҽырԥшны, Зиуауа илышьашәалоу аперсонаж кавказтәи ажәларқәа аҙәырҩы рфольклор аҽгьы даҳԥылоит, амала еихьзылацәан иахьаабо аԥсуааи абазақәеи рҟноуп. Анаҩсан, ашәа «Зиуауа» атекст аҽы лыҙбахә цәыргоуп ашабара иаҽу аҳ иԥха:

Аҳ иԥха дзышуеит,
Акәарақәа еимылдоит…
[Кәаҕәаниа 2008а: 90]

Ҭырқәтәылатәи текстқәак рҽы, и́шабо аҳ иԥха иналҷыданы, лхаҽсахьа цәыргоуп аҽаҩреи абарақьатреи рынцәахәы Цаԥагьы:

Ақәа ауам,
Зы ҳауам,
Ҳасас Џаџа дшабауеит!

[Агәажәба 2008: 108]

Вариантқәак рҟны, Ҭырқәтәыла иантцоугьы убрахь иналакны, аҳ ипҳа лхаҭыпан иаабо аҳ ипа иоуп:

Аҳ ипа дзышауеит,
Ԝы ижәуам, зы иауам…

[Кәаҕәаниа 2008а: 91]

Ҳәара аҭахым, аҭыпҳа лхаҷсахьа иаҳа ижәытәтәиуп, егьырҭ кавказтәи ажәларқәа рфольклор аҟынгьы апҳәыс лоуп, шамахамзар, ицәыргоу. Ҷыдала адыгаа рмифологиатә материал ҳазхьапшуазар, уаҟа ажәлар ақәа ҳзаруы ҳәа изашьапкуа қәеи-зи рынцәахәы Ханцегәаше лоуп.

Ашәа «Зиуауа» хыркәшоуп ақәа роурц ажәлар анцәахә лышҟа иҟарҭо аматанеирала: «З-ҳаҭ, з-ҳаҭ!» (авариантқәа: «Зы-хәычық, зы-хәычык!», «Қәа хәычык, қәа хәычык!», «Қәа хәычык, сы хәычык!», «Уа қәа ҭакәы, уа қәа ҭакәы!»). Текстқәак рҽы аматанеира, анцәахәы лашьапкра, аҳ ипҳа (ма аҳ ипа) илымаданы хәмаррак аҭоушәа иаарԥшуп:

З-хәычык азы даҳзыҭиуам,
З-дук азыҳәа даҳҭиуеит,
З-дук, з-дук, з-дук!

[Кәаҕәаниа 2008а: 90]

Иаагоу ацәаҳәақәа ирытцаҵәахуп ақәеи аҵқәеи рынцәахәы лыхьҙала, ҙатә ҳасабла, ауаԝы (аҭыпҳацәа) аҙы данарҭоз атәы зҳәо ажәытәҙатәи амотив.

Ақәа арура иазку ақьабз аҽы цхәыс матәала еилаҳәоу, амца зыркны, шәаҳәарала аҙы ихырцо акьанцьа дынцәахәуп – Зиуауа (Зыҙлан-Заҳкәажә) лоуп. Зиуауа дахьырбылуа адагьы, аҙы дарҭоит – лынарцәымҩа дыкәырцоит. Аҭыцхацәа акьанцьа кны еицхрашьшьы аҙиас ахь рцара – апсыжра, апсы анышәынтрахь инаскьагара угәаланамыршәарц залшом. Абраҟа иҳәамзар ауам, шамахамзар, акалендар-адгьылқәаарыхратә ныҳәақәа зегьы апсыжратә қьабз ацәаҩа шырхоу. Ҳазхьапшып аурыс жәлар рныхәа ду масленица ҳәа изышьҭоу. Аныхәа ахи аҭыхәеи – масленица апылареи анаскьагареи ирызкуп. Апылараан, акьанцьа-цхәыс (ма акьанцьа-хатца) аҽар еимакеиҽакны, ишәаҳәо, икәашо, дара-дара цәылеибахуа ақыҭа иалыргон. Масленица анаскьагараангьы аҽар рышәаҳәара, рыкәашара ацуп. Дырҩегьых акьанцьа а́шәаҩа ианыртәалан аҽар ахьхьа-цьцьаҳәа инаскьаргоит. Абри анаскьагара – апсыжра аҟазшьа аман. Аҭыхәтәан акьанцьа (масленица) еимыжәжәа иқәырҵоит, нас анышә иамардоит. Ажәакала, акьанцьа (ишәцхьаза – анцәахәы) лыжра, аҙы латара – адгьылқәаарыхра-амагиатә хыкәкы амоуп, иагьзызҳәоу – ақәа арура, аҽеаҩра беиа аашьтра ауп. Иага умҳәан, аҽеаҩра беиа аиура жәынгьы ҽангьы ақәеи адгьыли ирхьыцшуп. Аҙәырҩы ажәларқәа ретнографиатә материалқәа ган рацәала итызцаахьоу англыз царауаҩ Цьеимс Фрезер излеицхьазо ала, *акьанцьа (анцәахәы)* ажра, аҙы аҭара, абылра – аҭиаа анцәахәы иқәзаареи аиҭаҽиареи азхаҭара (религия умирающего и воскресающего божества растительности) иамадоуп. Убас иҟоу нцәахәқәаны аҭарауаа ирыцхьазоит египеттәи Осирис, фригиатәи Аттис. Убри азакәхап амагиатә ҟазшьа змаз аритуалтә былра (ашьра, аҙы аҭара) агәыргьареи алахҽыхреи зрыцыз. Уи адагьы, ажәлар ргәаанагарала, аччара – апсҭазаара мҩанызас иахьамоу инаҷыданы, уи апсҭазаара арҽыхоит иагьарҽиоит.

Ҳазҭагылоу аамҭазы ақәа арура иазкыз ақьабз, ҳәарас иаҭахузеи, ианыҙаахьеит, ииазааит иара иапшьыз «Зиуауа» ашәагьы.

Ашәа аханатә иамаз ауснагзатә аҽанаԥсах, ахәыҷқәа ишьтырхит, урт рфольклор иахәтакны иҟалеит.

Анкьа ауаҩы ахра далкьаны дтахар, ма азы дашьыр, аԥсуаа, ашәа ҳәо, икәашо, уи «иԥсы амырхуан» («итыргон»). Уи шыкартцоз абас ауп: азы иашьыз «иԥсы ахьтыргоз» атып акны иуа-итахыра еизон матәа шкәакәала рҽеилаҳәаны, актьы рмыхьзазшәа агәыргьара рҽыкәыҳәҳә. Уа дрылазар акәын аԥхьарцарҳәаҩы, ма ачамгәырарҳәаҩ, иара убас «аԥсытгара» иазказа уаҩ быргк. Азиас нырцә-аарцә абырфын рахәыц еитцырхуан, агәтаншәа аҳата ацраҳәаны. Аҳата аҽышәта аартны, азы иашьыз ибаҩ ахьамырхыз атып аҽытцәкьа инахаркуан. Убри аамтаз абырг «Аԥсытгага ашәа» аҳәара далагон, аԥхьарцарҳәаҩгьы иԥхьарца аирҳәон. Аԥсуаа агәра злахартцоз ала, ауаҩ иԥсы ашәа аҳауанатцы аҳата италоит. Аҳата анчлак, иԥсы уахь италеит ҳәа аҽышәта ҽарҳәон, нас зыпстазаара азы иалнахыз дахьыкҽаз, ма дахьыржыз, ахы аапыртланы, «иԥсы» аурыжьуан.

Ахра иаҽкьаны итахаз иԥсы «аҽыхра» иадҳәалоу акьабз ҳпылоит ашәкәыҩҩы П. Шьакрыл ипиеса «Алашьцарахьтә алашарахь» акны. Аԥсытгара атәы иаҳа инартбаан иаарԥшуп Аԥсны жәлар рпоет Д. Гәлиа ироман «Камаҷыч» аҽы.

«Аԥсҽыхга» ашәа аварианткәа зегьы ҽыгҳарала еикарамзаргьы, урт цакылеи еиҽартәышьалеи еишьашәалоуп. Ашәа аиҽартәышьаҽы хадара ауеит ахазырха-амонолог: «аԥстыгаҩ», иԥсыз иахь лхы нарханы, аапхьара калтцоит «уаала аҩныка, убаҩ ашка» ҳәа. Егьырт амифологиа-қьабзтә поезиа еиуоу арҽиамтақәа ркнеиԥш, араҟагьы ашәа атекст ианырԥшуп акьабз амҩапгара иацу акәаматцамакәа:

Уаа, уара, умшәакәан ууаи!
Упс аҩныка иаагоит.
Ахьтәы цҳа ныкәаҳцеит –
Укәланы ууаи!

Уԥс а◌ныҟа иааигоит,
Уҭаҳцәа зегьы ара иҟоуп,
Умшәан, акы уацәымшәан,
Абырфын цҳа ықәахҵеит,
Уаала уба◌ ашҟа!..

[Кәаҕәаниа 2008а: 102]

* * *

Амифологиа-қьабзтә ашәақәа рсахьаркыра-стильтә еиҿкаашьа аганахьала аихшьала ҟаҵо, иазгәаҭазарц ахәҭоуп:

1. Арҿиамҭақәа зегьы иалкааy қьабзк иадҳәалан ауп рхы шцәырырго, иҷыдоу ахықәкы, аӷакы рыманы. Цакысгьы ирымоу убри ауп – иаҳхылаԥшхәу рымӷаныҳәара, ауаа рынхам◌атә усқәа рҟны абарақьатра, аҿайаҳа бзиа урҭ ирԥыргаларҷ. Амала апоезиатә текстқәа ридеиатә ӷакы аилкаара уада◌хоит, измадоу ақьабзқәа ирҟәыҭхахар.

2. Рхықәкы зеиԥшроу иаҿырԥшны, аԥсуаа рқьабзтә рҿиамҭақәа уамашәа ирықәҿыртуеит Кавказ иқәынхо ажәларқәа азәырҩы, еиҳарак адыгааи ауаԥсааи рқьабзтә ашәақәа.

3. Амифологиа-қьабзтә ашәақәа ркомпозициатә еиҿкаашьаҿы аԥыжәара змоу поетикатә мыруган ицәырӷуеит ***ахазырха.*** *Ажәлар рхы ззынархоу анцәахәқәа (иаҳҳәап, Зиуауа, Цаца, Ажәеиԥшьаа уб. иӷ.), зыԥсы ҭоу шьоук реиԥш, ирашьапкуеит, рылаԥш хаа иаҳәоит, аха ҷыдала рхаҿсахьақәа цәыргам. Анцәахәқәа рымч-рылша аарԥшразы иазырхоуп урҭ ҳәаақәызӷо* ***аепитет еилаҟьақәа: ахь****-Жәеиԥшь,* ***ахьы****-Зосҳан,* ***ахьы****рԥарцәа,* ***ахьы****қәлацәа, мра****ԥшь****, бахәа****ԥшь*** *уб. егь. Иаҳԥылоит еилоу аепитетқәагьы: Ажәеиԥшьаа* ***ахҳ ду,*** *Мқамгариа* ***ахьаҳ ду*** *уб. иӷ.*

4. Ашәақәа текстла рацәак иа◌цам, амала жәлар рпоезиа егьырҭ ажанрқәа ирыҿҳарԥшуазар, иаҳа иналкааны аџьшьаратә интонациақәа рыла ихыркуп. Уи мзызс иамоу – ажәа амагиатә мчхара амоуп ҳәа ажәлар ирымоу агәрагароуп.

5. Арҽиамҭақәа рҽы асахьаркыратә цхыраагзақәа (аиҽырԥшра, аметафора, агипербола уҳәа) иааныркыло аҭыԥ зынза имаҷуп. Иаҳҳәар ауеит, уаҟа аԥыжәара змоу автологиатә стиль ауп ҳәа – ажәақәеи ажәеидҳәалагақәеи еиҭарсны акәымкәа – ишиашоу, абжьааԥны ирымоу аҩакала рхархәара.

2. Аҭаацәара-бзазаратә қьабзтә ашәақәа

Жәытәнатә аахыс, егьырҭ ажәларкәа рҟнеиԥш, аԥсуаа рҽегьы ауаҩы даниы инаркны иетҷаахә кыдшәаанза иԥстазаараҽ крызтцазкуаз ахҭысқәа – аира, аҭаацәара алалара, аԥсра, абзара уҳәа ирыдҳәаланы еиуеиԥшым ақьабзқәеи атцасқәеи мҩаԥыргон. Аԥсуаа рҽы хҭыс дуны иԥхьазан, иахьагьы иԥхьазоуп ауаҩы иира. Атцеи иира хысрала иаԥылон аҭаацәеи ауа-аҭахыреи. Уи инаԥынтцаны, ахшараураан амагиатә цакы змаз аусмҩаԥгатәқәа аԥшьыргон (ақәаб кнаҳара захьзыз атцас, ахшара дзауаз аԥҳәыс лыкәша-мыкәша ачарыц карыԥсон, лкаруаҭ атцаҟа амаркатыл шьҭартцон…), аҳаблаҽ (ақытаҽ) ақәра ду змаз аԥҳәыс бырг даа-ганы ауаргьала дақәыртәаны ддыргьалон. Усҟан ҷыдала уи иазкыз ашәа рҳәон:

Оргьала, оргьала, гьала-ҷьымшьы!
Ҧа дзауыз махахи иуит!
Оргьала, гьала-ҷьымшьы

[Кәаҕәаниа 2008а: 104]

Аргьалара, ганкахьала, – аизҳареи, аҽиареи, ацкьареи ирсимволуп, даҽеа ганкахьалагьы, ахшараиура апроцесс иласны, иманшәаланы амҩаԥысра иадыргоуп. Иаагоу ацәаҳәақәа рцакы иахьазы еилаҳкаартә иҟамзаргьы, иҩашьом, дара анкьа амагиатә мчы змаз акеиԥш ишрыдыркылоз ажәлар. Уи атәоуп иҳарҳәо ахшароура ашьҭахь аԥсуаа уеизгьы-уеизгьы изыкәныкәоз аԥкарақәа. Ахәычы данилак, жәохәымш цаанза иан аиарҭа дылтцыр

руамызт, итасым ҳәа цхьаҙаны, ҙаагара дрышьтуамызт, лыпшқа джьамкуеит ҳәа. Жәохәымш рышьтахь Аглахьа захьҙыз аныҳәара мҩацыргон: ицкьоуп ҳәа ишьаз аҧҳәыс бырг лҽыкәабаны даауан ани ахшареи рныҳәара. Уа идырхиоз ачысқәа рáкака аашьтыхны, бнак аҽы иганы иаанлыжьуан, абас ҳәаны: «Иахьа рнахыс бхы бақәитуп, бхәычи бареи аибаа҂ара шәоуааит, Ачааи Чачааи абри ала исырчаанҙа, бхы бмыхьааит!..»

Атаацәара-бзазаратә қьабзтә поезиа иатанакуеит: **атацаагара ашәақәа, атәыуарақәа.**

Апсуаа рҟны аҧҳәысаагареи ахатацареи ирыдҳәалоу атасқәа рацәоуп. Аетнографиатә материалқәа изладырцабыргуа ала, анкьа арцызбеи аҧҳәызбеи рразҟы дара рымала ирыҙбуамызт, уажә иахьа ишыҟоу еицш – дасу игәы иалнахыз диго, мамзаргьы атыцха илгәацхаз лхаҳәатәала диццо. Аҽар рразҟы зчацоз ртынхацәа (еиҳарак рани раби) ракәын. Арцыс итахык (бжеиҳан иаб), ауаа ицны, аҳамтақәа (ахьыматәа, аца́ра, арахәтиаа уҳәа) иманы ишьтыркааз аҧҳәызба лҳәаразы лтаацәа рахь дымҩахытуан. Лтаацәа азыразхар, уи зыршаҳатуа акеицш, даргьы атыцха лыхьҙала аҳамта рыцыртцон арцызба изы. Наҟ-ааҟ еимырдоз убарт аҳамтақәа **анапе́имдахьа** (ашьа́на) ҳәа иашьтан. Атыцха лҳәацәа рцамтаз ахи ахәшәи зтаз аҳазыртра лабраа ирзаанрыжьуан, атықь-атықьҳәагьs ажәҩан ахь ихысуан. **Ахка́ршәра** ҳәа изышьтаз ари ақьабз иаанагоз – ҩ-таацәарак ҳәоуеиқәшәала ирыҙбыз аус набыцра ақәым, апыргара залшом ҳәа акәын. Убри инаркны аҧҳәызба дҳәаны дтәоуп ҳәа ицхьаҙан; убри аҟнытә, еилкаау усуп, ҽаҙә иццара, ма дзызҳәаз арцыс ла лакәымкәа ҽаҙә дигар, хьымҙг дуун, ашьоурахьы икылнагар алшон.

XX ашәышықәса алагамтанҙа апсуаа ирылатцәан иҟан атаацәаратә бзазара иадҳәалаз даҽа цаскгьы. Уи **агараҿаҟәара** ҳәа иашьтан. Жьрацәарала еибатәымыз ҩ-таацәарак, цьара ачкәын хәычҩ дзызгароу, егьырахь – аҙгаб хәычҩ, аиуара рыбжьартцарц азы еитанеиааины ахәычқәа ргарақәа рҿаҟәон. Уи дырган – аҽены

инаркны аʒгаб ачкәын дышизҳәоу шаҳатра азнауан. Цабыргытцәкьаны, згарақәа рҽаҟәаз ахшара аныԥеидаслак, еибагон.

Ҳәара аҭахума, апҳәысаагара иадҳәалоу аҵасқәа иаҳҳәаз рыла интҵәаʒом, урҭ рацәоуп, аетнографиатә литератураҽы инартбаан иаарԥшуп.

Итрадициатәу апсуа чара ашәаҳәареи акәашареи рыла ихыркын. Уаҟа хҭыс хаданы иԥхьаʒаз, зегь рылаԥш зызкыдыз, рыц-рышә итақыз аҭаца лыʒбахә акәын. Уи ашҭа дшаатаргалалак, «Аҭацаагарашәа» («Радеда») еихҳәало, аԥныҟа дныԥнаргалон.

Амифологиатә қьабзқәеи ашәақәеи ирҽырԥшны ҳрыхәаԥшуазар, аҭацаагара иадҳәалоу аритуалтә ҵасқәеи амузыка-фольклортә рҽиамҭақәеи лацәажәарҭас ишьҭырхуа ауаԥы инасыԥ, иразҟы шкәакәа ауп. Амагиатә хырхарҭа змоу аритуалтә кәаматцамақәа араҟа инартбаан аҭыԥ шрымоугьы, аԥыжәара аҭоуп аччара, ахәмарра, алаф:

Уаа рарира-ра, уоу-уа,
Уаа, мшы змаз ԥҳәыс дааигон,
Насыԥ змаз дицныҟәон, иҳәеит иара!
Уа рарира-ра уоу-уа,
Уаа ари гәыргьароуп,
Нагʒара зқәызаашоуп!..

[Цьапуа 1995: 24]

Зны-зынла ашәа атекстқәак рцакы еилкаам, ма итаҳәҳәоуп:

Оо, хәласенʒа,
Ценза рацәа,
Уар итаца
Ҭаца мшуп,
Дыззааргаз дизымшхааит!

[Салаҟаиа 1975: 26]

Аҭацаагара ашәақәа, ақьабзтә поезиа иатәу арҽиамҭақәа жәпак реиԥш, асемантикатә еилкаара змоу атекст рыцәмаҷуп, бжеиҳан урҭ злеибарку – амузыкатә мелодиа архиара иазҳәоу ажәақәеи ажәеицааирақәеи рылоуп. Иаҳԥылоит адыга бызшәала ицәажәо цәаҳәақәакгьы: «О, ридада, мақәа…», «Ари-деда, Мафа». Ажәақәа *мақәа // мафа* адыга бызшәала «насыԥ змоу» аанагоит; адыгаа рҭацаагарашәақәа рҽегьы ицәыркьацәырасуеит дара[1]. Арҭ ажәақәеи хыхь иаагоу, зцакы еилкаам ацәаҳәақәеи («хәласенӡа», «ԥенӡа») аԥсуаа рахь мҩахытцшьас иҟартцаз амзыз ҩбаны аҭак ҟаҳҭар ауеит: шьала-дала еизааигәоу ҩ-жәларык шеишыкәсатәи реиҽецаара иалтцшәаны; аритуалтә магиа иатацәаху ахшыҩцак ареицакра. Амагиатә поезиа иамоу ари алогика иаҳа инартбаан ирныԥшуеит аԥсуа тәҳәақәа.

* * *

Адунеи иқәынхо егьырҭ ажәларкәа реиԥш, аԥсуаагьы рыԥсыжратә қьабзқәеи урҭ ирымадоу апоезиеи ахатә ҷыдарақәеи акәаматцамақәеи рымоуп. Зегь раԥхьа иргылан, иҳәатәуп, аԥсуаа рҽеы аԥсра иақәшәаз аҩнаҭа иналкаау агәцаракра шаиуаз агәакьацәа – ауа-аҭахыра, иара убас агәылацәа-азлацәа рганахьала. Аԥсы дыкҽанатцы дара, русқәа наҟ инышьҭатцаны, аԥсы иҽееира, имҩаԥгара – қәнагала инарцәымҩа иқәцара рҽазыркуан. Агәыла иагьа деилаханы дыҟазаргьы, адгьыл игәозаргьы (ирашәатә ахыԥаны, ма ураҭагалан ижь ҽыхӡамкәа, имхы ҭагалаӡамкәа аԥсра ҟалар), аԥсра иақәшәаз дизааԥсар акәын: ма шәацьхәара иуан, ма еилыргаҩыс дықәгылон, ма анышәԥкара иҽазикуан.

Аԥсра ахьыҟалаз аҩнаҭаҽы зегь раԥхьа ӡбатәны иқәгылоз зцааран ашәацьхәара аиҽекаара. Иԥсыз ижьрацәара, иаԥхьанагьлацәа, аԥсра иақәшәаз рыуа-рҭахыра иҟалаз агәаҟра разҳәа-

[1] Азҽелымҳара узнарцысуеит Нарҭаа ирызку аԥсуа епос аҽы «Аҭацаагара ашәа» зыхҟьаз аҭоурых еиҭазҳәо, Сасрыкәа иԥхәысаагара иадҳәалоу асиужет. Уаҟа ицәыргоу аперсонажцәа Дадеи Мафи урызхьадмырԥшырц залшом ашәаҽы иаҳԥыло ажәақәа «деда», «мафа» [Шьаҟрыл 1970: 13–17].

шаз ахацәа гәапҳарала рҽалырхуан. Ашәаацьҳәацәа рҽеи ркәадыри еиқәцаны, аҧсра иақәшәаз ишиҳәо еиҧш, аҽенытҷәкьа абырсаатқкала, қытҧа-қытҧала рыҽшаны, шәаацьҳәара ицоит. Ашәаацьҳәаѡ иҽеибытҧашьала, ихымѡаҧгашьала, иҽеы архиашьала дышшәаацьҳәаѡыз ѡашьомызт. Уи иуапа иҽыжәларҧала маҷк илхьынҳалан иҽҽеиҳәон, иќамчы, ишапу акәымкәа, аҧцаца аушьҧны иарма напала икуан, иҽеы аҧыхәа ҽеиҳәомызт, абжьаапны а́хара ианцо (иаххәап, чарак ахь) ишыќарҧо еиҧш. Ашәаацьҳәаѡ уеизгьы-уеизгьы ахылпа (ахҧарпа) ихазар акәын, иҳазыртра акаламқәа ракәзар, аиқәатҷәара аѡада ирхон. Амѡан азҳ дипылар, хыкәкыс имоу ѡашьарада идыруан аќнытә, «иҧсыда, мамзаргьы узызныќәо дыпсу, идунеи иҧсаху?» ҳәа диазҧаауан. Шәаацьҳәара зziуа ишьҧахьќа уаѡ диҧынхазар, «идунеи иҧсахит» иҳәон. Аҧылаѡ иакәзаргьы, «имшра рзынхаait, аҳәоуеиқәшәара роуааит!» ҳәа наиаҧеикуан. Изгәаамыгҳазакәа, абжьаапнеиҧш аҧсшәа иҳәаҳаргьы аҧылаѡ (ма дзызнеиз аҧшәма), ашәаацьҳәаѡ ҽымҧзакәа, деиқәышьшьы дгылазар ауп. Усќан дышшәаацьҳәаѡу еилкаахоит. «Абригь-абригь ахатца (аҧхәыс) дыпсит, абригь-абригь аҽены дыржуеит, ашәаацьҳәаѡ думоуп», – ҳәаны, ишьҧахьќа дгьежьуеит. Дшәаацьҳәаны даныхынҳәлак, иѡныќа дымѡахымтцкәа, дышиашоу иишәаацьҳәаз аҧсы дахьыкҽо днеины деиҧеитҷәыуоит. Анаѡсан, агәаќра иақәшәаз аҧшәма днаидтәалан, шәаацьҳәара шиуыз иеиҳәоит.

Аҧсуаа рыҧсыжратә ритуалқәа рҽы акраҧанакуан аҧсы иҷаҧшьара аҧас. Аҧсы дымҷаҧшьакәа имала даанрыжьуамызт. Аҷаҧшьацәагьы гәапҳарала рхы алырхуан. Уаха шаанҳа, ажәабжь ҳәо, аҧсы идтәаланы дырҷаҧшьон. Аҧшәмацәа иҷаҧшьоз рхәы – ачгьахьа рзықәдыргылон.

Аҧсы дахьыкҽо ашә адыркҳомызт. Уахынла амѡасѡы ашә аатны ианибалак, дааины аҧсы днеихагыланы, сгәы иалсит ҳәа аҷаҧшьацәа днарыдышшылан, имѡа наќ инаигҳон. Аҧсы уаҧәы дыржраны уахеиҧш, дызҷаҧшьоз ажьрацәара ракәын. Аҧынхацәа, аешьара, ажәлар аныпхьатәалак, асаат жәаѡа, акы ҽеи, аҧсы

иҟны инеины аҕәеидчаԥала дықәырҵон ирҽеиразы: дыдрыцкьон, ипатца рсон, дыркәабон. Аԥсы дыԥхәысзар, аԥхәыс дылкәабон, дхатцазар – ахатца. Аԥсы данеиларҳәалак, иматҭа-иҩытҭа, икәыба лырҽеиуан аеҳәшьа (атҭаца). Аеҳәшьа (атҭаца) димамзар, ипҳәыс дихагылазар акәын. Ипҳәыс дыпсхьазар, итҭаца иналыгӡон уи аритуал.

Аԥсы дыҩныргаанӡа, дызқәыркәабаз аҕәеидчаԥала аҩны иҟазар акәын. Анышә данамардалак, азы ахьиасуа – кәараз, зыҵгаз – инаган цҳас ихырҵон, ауаа ыкәсларц. Убри заҟа иқәныҟәаз, иара изыҳәан исабаԥуп ҳәа ирыԥхьаӡон. Ацҳа – нырцәи аарцәи еимаздо амифологиатә дунеихәаԥшышьа иаҟәҿызтуа ак акәны иахәаԥштәуп.

Аԥсы уаҵәы дыржраны уаха ахәылбыҽхеиԥш, амра ҭашәаанӡа, ацатцәыуарҭа ҟарҵон есырла ихыбны. Аԥсыжра аҽены, иԥсыз иҽеы кәадырны, иабџьарматәа – иаҳәа, иҟама, икьарахә уҳәа еиқәхаԥса иқәдыргылон шәыла итҳәҳәаны, ипеитцыб ма имаҭа дадыргыланы. Аԥсы ацыхәтәантәи имҩахь инаскьагара аԥсуаа рҿы ҷыдала игәцаракын, ахатә кәаматцамакәагьы ацын. Уи жьрацәарала излаизааигәаз иаҿырԥшны, агәакьацәа аԥсыжра аҽены дасу рҭып рзалхын: ихагылара рыхәтан ипҳацәеи, итацацәеи, имаҭа-зҕабцәеи. Урҭ, ихахьи ишьапахьи игыланы, дырцәуон, цәыуара ҳәа иааины иааихагылоз зегьы ирыкәшо-ирызҕатәуа. Ипшәма лакәзар, аԥсы ишьапахьы дгылоуп, аха атцәыуара заҟа иалылмыршара.

Аԥсуаа рҿы ишаԥыз, иахьагьы ишаԥу ала, ахатца ипшәмеи ихәычқәеи итцәыуаӡом, аԥхәыс лакәзаргьы – убастцәкьа. Уи цатцгәыс иамоу аматриархат аҟнытә апатриархат ахь аиасра иадҳәалоу ажәытәзаҕатәи атцас – **аҽынкылара** ауп.

Ипсыз дыкәрахьымӡазар, усҟан иан лоуп аԥыжәара зманы аԥси атцәыуацәеи ирыбжьагылоу, анаҩсан – иаҳәшьцәа, иан лаҳәшьцәеи иаб иаҳәшьцәеи уҳәа иаҳа згәы ҿикааз ауа-атахыра.

Ахацәа рганахьала аџьабараҿы ипсыз ипеитцыб ма амаҭа ахаҟны агылара ихәтоуп, анаҩсан – ипа агәыбжьанытә. Уи ива-

гылоит аеншьаԥацәа, аеҳәшьаԥацәа. Зегьы рхаҟны дгылоит иԥсыз иашьа. Аешьа дыҟамзар, уи иҭып ааникылоит иԥеиҳаб.

Иԥсыз иашьцәеи иаҳәшьцәеи ршьамхы арсны итҽәыуон. Шьамхарсрала атҽәыуара аԥеи аԥхаи ирыдын ани аби рыԥсраан, аеҳәшьаԥа – аншьа иҟны.

Аҳәса иреиуоу атҽәыуацәа акәыба иахагылан иантҽәыуалак, аԥсы инаҩсан игылоу аԥьар инарылагылоит. Цытрак ашьҭахь инеины ахацәа аԥьабацәа ирыдышшылоит.

Атҽәыуара мҩакәызтцоз ахацәеи аҳәсеи рганахьала ҩыцьаҩыцьа алхын. Ахацәа рганахьала аилыргаҩцәа руаӡәк дыбгакҩын. **Абгакҩы** атҽәыуаҩ ибга кны дыҟәигалон, дыртҽәыуаны дыҟәигон, астол иҟәу иабԥьарматәеи, иҟамчи, ихылпеи наииркуан. Анаҩсан, аилыргаҩ атҽәыуацәа раԥхьа днагыланы, издышшылатәу агәакьацәа дасу дызлаизааигәо ҳәо, ирыдиршшылон.

Атҽәыуаҩ, инапы игәы инадкыланы, – агәакьацәа хаҭа-хаҭала дрыдышшылоит сгәы иалсит ҳәа. Аԥсуаа рҿы адышшылара итрадициатәу ажәеицааирақәа, апоезиатә формулақәа рыла ишьақәгылоуп. Урҭ иреиуоуп: *«Сгәы иалсит шәзыҟәшәаз», «Ааи, абри дымԥсыкәа сара сыԥсындаз!», «Сыԥсра жәбандаз», «Зегьы дҳагхеит, имшра шәзынхааит!»* уб. егь. Аԥсра иақәшәаз адышшылаҩ иахь иихәо ажәақәа ракәзаргьы, аԥсуаа рыԥсыжратә лексика иахәҭаку, итрадициатәу жәеиқәыршәарақәоуп: *«Угәы иалсра Анцәа иузааимгааит!», «Иниҷыз аҟара ҩба нуҷааит!», «Зегьы шәшьапы шәыҟәиргылеит, шәашҭақәа рҿы абзиара ҟалааит!»* уб. егь.

Аӡәырҩы егьырҭ ажәларқәа рыҟны еиԥш, аԥсуаа рҿгьы аԥсы итҽәыуара асакралтә ҟазшьа аман. Иԥсыз иуа-итынха рхы-рҿы аума азаарцон: аҳәса рзыгқәа цәырԥуан, рыхцәы кыдырхуан, ахацәа ргәы итасуан, ҽламсла (ҟамчыла) рхы иасуан. Агәыцхәцәа рзы ахаҿы арҿаастара – цымкрыда иалыршатәыз, аԥсыжратә қьабз иахәҭакыз ритуалтә усмҩаԥгатәын. Мап анакәха, рыԥсы дырзымтцәуеит ҳәа ажәлар ақәыӡбара рзыруан.

Аҩада иззаатгылоу аԥсыжратә кәаматцамақәа, еиуеиԥшым аритуалқәеи итрадициатәу апоезиатә жәеиқәыршәарақәеи ама-

гиатә цакы рыман, нарцәытәи адунеи агәрагара иазҳәан. Аԥсуаа рҽы иахьа уажәраанзагьы инханы иҟоуп аԥсы пату иқәцара ацас (аԥсцәа ркульт). Аԥсы иқә-ицас нагзатәуп, ҳатырла дымҩаԥгатәуп, мап анакәха – иԥсы тынчхом, абзацәа цырхага рзиуеит ҳәа рыԥхьазон ажәлар. Убри рхаҽы иааганы ауп ауа-агәыцхәы цсыжыншьтахь еиуеиԥшым ацас-қьабзқәа уеизгьы-уеизгьы изымҩаԥыргоз. Аԥсы ирҽиоз аԥырхагахара цатцгәыс иамаз – ауаҩы идгьылкәаарыхра иахьԥшыз итахрақәа ракәын: анышә итоу аԥсцәа, зыԥсы таны адгьыл иқәу – ицәагәо, иаарыхуа рааста адгьыл иакәитуп ҳәа цхьазан. Адгьыл атантәи урт аԥсцәа иаарышьтыр алшон аҿаҩра беиа, мамзаргьы уи зынза иааныркылар ҟалон адгьыл амч ркәаданы. Ажәакала, аԥсцәа, ауаа ргәаанагарала, нцәахәқәахон (хтонические божества).

Иахьа аԥсы анышә дамардазар, хымш ачгьахьара аԥшьыргон иҩнатаҟны, ахаа рыдыргаломызт. Ахымш рыҿены итаацәа анышәынтра иқәлоит, ҷыц аԥсра иакәшәазшәа итцәыуоит-ихьуеит. Ргәы андырдалак, ахацәа аалаган аԥсы иқәыԥсоу анышә еиҟарартәуеит. Убри инаркны анышәынтраҟны астол дыргылоит, зума, ҩума, уаткоума, чыск ааргома – убра иқәырцоит, ахаа рфаргьы ҟалоит. Анаҩсан, ажәымш аҿены, ашьа картәоит – асыс ма акәты ршьуеит, аишәа дыргылоит. Амала аҷбаара ицазар, аԥсы ицыхәала ашьакатәара алдыршомызт, чгьахьала (ачаць, аԥсыз уҳәа) еилгон. Уи ашьтахь ажәохәымш ҟартон, кәтыла ма уасала еилгон. Ажәохәымш иашьтанеиуан амшҩынҩажәа иазку ацәымзашьтыхра, мамзаргьы аԥсхәра ҳәа изышьтоу. Аԥсхәы дуны ируеит ашыкәсан. Аԥсхәы аныруа аҿены атарчеи ныкәыргон. Аԥсхәы аауеит, атарчеи ҳазныкәыжәга ҳәа ажәлар ирыларҳәон иԥсыз итаацәа. Ауаҩы дызлыԥсааз ақыта, уимоу, антытцгьы, аҿыбгаҟазацәа иԥсыз иҿы кәадырны, наҟ-ааҟ ирывакны иашта италоит. Аҿыбгаҟазацәа, «Азар ашәа» ҳәо, ашта иакәшоит. Нас, иҿыжәцны, иқәлан итцәыуоит аишәаматәаҟны. Анаҩсан, еитаҿыжәланы, аҿҷәа еиԥхындырҩлоит, иаиааиз аԥхьахә ианаршьоит. Ашыкәс (аԥсхәы) аныҟартоз ауха аԥсы иеишәаматәа

кҽыган, иматәакәа ршон; ихьзала афатә (абыста) ахьыкәыз арасатцәы ахьыршьуан[1].

Аишәаргыларакәеи апсхәрақәеи цакыс ирымаз убри акәын, апсуаа агәра зларгоз ала, здунеи зыпсахыз ауаҩы («ацаҳәартахь ицаз»), уахьтәи апстазаараҽғьы фатәыла-жәтәыла дтәы-дыпха дыҟазар акәын. Нарцәы дрыцҳахәха, ддыпшыланы дҟалар, абзацәа дырхарахоит ҳәа азырыпхьазон. Убри азоуп апсхәрақәа раан арахә «иҧсы изартоз», зеиуахк утаху афатә-ажәтә (еиҳарак иҧсы анҭаз бзиа иибоз) меигзарахда апсхәра аишәа изыкәрыжьуаз.

Ауаҩы иҧсра, цсыжыншьтахьтәи нарцәытәи уи «идунеи» шәкы-зыкь маза рыла итаҳәҳәоуп. Убри аҟнытә, еилкаау усуп, рапхьатәи ауаҩы данцәырц инаркны иахьа уажәраанза апсраҟара игәы тызшьаауа, ихшыҩгьы зыргәатеиуа даҽа цәырцрак ыҟам. Адгьыл иқәынхо азәырҩы ауаа рабхылтцшьтрақәа (племена) ретнографиатә бзазашьа атцаара излашьақәнаргәгәо ала, ажәытәзатәи ауаҩы агәра игахатом апсра апсабараҿ зда цсыхәа амам акакәны ишыҟоу: ауаа дгьылахаан иҧсуамызт иахьеи-уахеи изынкьа-зымпо машәырк акәымзар, ма раҩстаахә дырхарамхозар.

Апсуаа реилкаарала, апсра иаанаго – ауаҩы ицәа-ижьыи иҧси реилытцроуп. Апсцәаҳа ауаҩы иҧсы ихихуеит, уинахыс уи дыпсит ҳәа цхьазоуп. Ауаҩы апсеизгара даналагалак, аиқәкыҩцәа ихаланы инарцәымҩа дыкәырцон Аиқәкра иатцанакуеит зыпсы зхытцыз ауаҩы иргеира: илақәа рыхҩара, имахәарқәеи ишьахәарқәеи гра рымамкәа еивапсаны рышьақәыргылара, ихи ихацлымхәеи еиҟәытханы иаанымхарц, наҟ-ааҟ реидҿаҳәалара. Иҧсыз иеиқәкраан аҳәҳәара, атцәыуара алдыршомызт, иҧсы шәаҟьоит ҳәа азыцхьазаны.

Апсыжратә қьабзқәеи атцаскәеи ухаҿы иузаагом лирикатә ажәала ихырҷоу атцәыуарақәа рыдлапса. Аҧьабзтә поезиа иатцанакуа ари ажанр атцарауаа-афольклортцааҩцәа (Ш.Хь. Салаҟаиа,

[1] Уантәоуп иахьаагоу апсуаа шәира баапсны иршьо – «Ухәы атцәы ахьыршьааит!».

С.Л. Зыхәба, З.Џь. Џьапуа, А.П. Какоба уҳәа) «амыткәма» ҳәоуп бжеиҳан ишалыркааyа, ажәлар рцәажәараҽгьы ус ауп ишырдыруа. Аха уи ажәа – ԥсышәаӡам, ақыртшәаќынтә иаагоуп: «мотқма» қыртшәала «агәаќажәа» аанагоит.

Аԥәыуарақәа – аԥсыжратә қьабз иамадоу, аимпровизациатә ќазшьа змоу жәлар рлирикатә поезиа иатәышьтроуп. Атҵәыуара зхылҽиаааyа, идыру усуп, агәаќроуп, арыцҳароуп – ауаҩы иԥсра, мчымхарала ахтцәара-ахыӡаара, абылра иахќьаны адәышкәаҕьаз ақәхара. Аха фольклортә жанрк аҳасаб ала атҵәыуара ҳәа иалҳкааyа – иаабац-иҳаҳац лаҕырӡырқәақәара мацарам – ажәала иҩычоу лирикатә рҽиамҭоуп. Аԥсуа фольклор аќны иќамзар ќалап атҵәыуарақәа раќара лирикатә ажәала, гәтыҕьҕьала ихырку даҽа жанрк.

Ауаҩы данԥслак, ма ԥсыжыншьтахь инышәынтра ақәлараан, мамзаргьы иԥсыз иқә-итцас амҩаԥгараан, аншьан ахь ианнеиуа ауп еиҳарак аԥстцәыуара ахьаԥшьырго. Егьыс абжьаапны, аԥсыжратә қьабз (иаҳҳәап ацәымзахә ашьтыхра) иадҳәаламкәа, уи аҳәара, шамахамзар, иалдыршом, итцасым ҳәа иԥхьаӡаны. Убри амзыз иахќьаны егьырҭ афольклортә жанрқәа раастҵа атҵәыуарақәа рантцара акыр ауадаҩрақәа ацуп. Џоуп, атҵәыуаҩпҳәыс аԥсы дихагыланы, мамзаргьы инышәынтра даҭааны, инеиматәаны ауеимадаҳәа дтцәыуо ауаҳамбахыц, ҳауақәымшәахыц. Аха цәаныррале и жәа гәытшьаагалеи ихырку уи лтцәыуара убри ианылҳәо аамҭаз ашьҭкаара – ақьаад анцара, ма адиқтофон аҭаҩра – ус иагьымариам. Ари амалахазгьы иаанагом афольклортцааҩцәа ҳзыхцәажәо ажанр еиуоу аҽаԥыцтә поезиа аматериалқәа, ақьабз иаќәытхан акәзаргьы, изаќаразаалак акгьы анырымцац, ирымкьыԥхьыц ҳәа. Жәаҳәарада, ианыртцахьеит. Ҳазҭагылоу аамҭазы акьыԥхь рбахьеит 40 инарзынаԥшуа атцәыуара атекстқәа. Урҭ рыхцәажәарахь ҳаиасаанӡа, маҷк иазаатгылатәхоит аԥстцәыуара иузаќәымтхо иадҳәалоу даҽа цаск – **аҳәҳәара**. Уи ҳԥылоит хы-ххыкны: *агәымќьабжь, аԥсӡы, ачымазаҩ иԥсра атәы зҳәо аҳәҳәабжь.* Аҳаблаҽы ицәарҭанхалоу чмазаҩ гәакк дыќамкәа,

иаалырԥьаны аҳәҳәабжь алаҩыр, изаҳауа зегь рцәа иааҭанарӡызӡоит, ргәы рымнаԥьоит. Ари еиԥш аҳәҳәара агәымԥьабжь, мамзаргьы агәымԥьаҳәҳәабжь ҳәа иашьҭоуп. Уи, хымԥада, иаалырԥьан иԥалаз ԥстбарак иазҳәоуп. Ишыԥстбароу имҩашьахуа излоудыруа – аҳәҳәабжь ҿацоуп, еиԥәтәаӡом, иҳәҳәогьы иаӡәым-иҩыцьам.

Аԥсӡы агәымԥьаҳәҳәабжь иеиԥшым. Аҳабла аҩнытԥа акәымкәа, уи анҭыц, даҽеа қытак аҿы гәыцхәык иԥстазаара алтцра атәы зҳәо ҳәҳәабжьуп аԥсӡы. Уи аҳәҳәабжь шыԥсӡу мдыршьа амаӡам: «иҳәҳәоз аӡә лакәын, насгьы ҳәҳәарыла рацәак аамҭа лгомызт».

Ахпатәи аҳәҳәабжь-хкы заԥьал ааз, иахьа-уатцәы ҳәа иқәыз ауаҩы иԥсра зыршаҳатуа акоуп. Ари аҳәҳәабжь иаҳа ихҿуп, нархa дук амам, иаарласны аҭәыуарахь ииасуеит.

Аԥсуаа ҳәҳәомызт, иагьтцәуомызт, иара убас адыд-мацәыс иаркьаҭаз, ма аҳцәа иагоз рыԥсраҿы, итцасым ҳәа ишьаны. Ус еиԥшқәа раан иԥсыз иуа-иҭахыра, аҳабла уаа ааизаны, «Афрашәа» (мамзаргьы «Анцәа рашәа») ҳәо, иҷыдоу аритуалтә кәашара нагӡо, икәшауан, лахьеиқәра захьӡу рхахьы иаамгакәа. Адыд-мацәыс ахьықшаз аҭыхәала аԥсуаа уеизгьы-уеизгьы аныҳәара мҩаԥыргон Афы ихьӡала. Усҟангьы, жәаҳәарада, «Афрашәа» аҳәара аритуалтә ҭасқәа ирыхәҭакны иҟан.

Аҳәҳәара аԥшьыргоит аԥсрахьы ианнеиуа, еиҳарак агәакьацәа (иԥсыз дгәыҷкаагаз, дбыргыз аҭахызаргьы). Аҭәыуацәа аԥсра ахьыҟоу ашҭа иҭалаанӡагьы, наҟ-ааҟ рыӡгқәа цәыԥпуа, аҳәҳәара хацдыркуеит, ажәақәакгьы уарла-шәарла иналатцо. Уи аамҭаз аԥсы ихагылоу агәакьацәа, аҭахыра рыҳәҳәабжь шаараҳазцәкьа, даргьы, «ҭак ҳасабла» аҳәҳәара иалагоит – наҟ-ааҟ игәытшьаагоу аигәыҩра ҟалоит. Аҳәҳәара, ҳәарас иатахузеи, иаҳа ишьҭытцуеит иагьцархоит аҭәыуацәа ашҭа ианталалак; анаҩсан, аԥсы ианихагылалак, аҳәҳәара акульминациатә кәаԥ аҟынӡа инеины, аиқәтәара иалагоит, аԥыжәара шьҭнахуеит емоциа-лирикатә ажәала ихырку аҭәыуара. Аԥсуаа рцас ишаҳәо ала, ауаҩы илацәа анеиқәиԥса инаркны, итцәыуара ҳәа иааи-

хагыло зегьы рыцтәуареи ргәырԥшәареи рыԥхыҟәуп иԥсыз игәакьацәа иреиуоу атәыуацәа. Урт рҽеитныԥсахлауа, аԥстәыуаѡ иааиз ихьӡ бжьагаланы, иԥсызи иареи реиѡызара, реицныҟәара, реизгәыблра атәы иазаатгылауа, уи илаҕырӡ дыраа-игәоит, деитцакьызкьызыртә аҟынӡа атагылазаашьа аԥырцоит. Араҟа рыӡбахә бжьаргалоит здунеи зыԥсаххьоу – дасу ирыԥхахьоу ауаа.

Аԥсуаа рыпсыжратә қьабз иадҳәалоу атәыуарақәа хкы-хкыла еиуеиԥшым. Урт иреиуоуп «Аешьа изы аеҳәшьа лтәыуара», «Аԥа изы ан лтәыуара», «Аб изы аԥҳа лтәыуара», «Ан лзы аԥҳа лтәыуара», «Аԥҳа лзы ан лтәыуара», «Зашьа дыпсыз лтәыуара», «Аишьцәа рзы аиаҳәшьа лтәыуара», «Аибашьраҽы итахаз аҷкәын иан лтәыуара» убас егьыртгьы.

Аԥсыжратә поезиа иатәышьтроуп аԥсрақәа раан аԥсы ихагыланы ирҳәоз алахьеиқәратә мелодиа ҷыда змоу «Ауоу» («Ауау»). Гәыпѡык ауаа (аҳәса, ахацәа) еицырҳәоз ари агәытшьаагашәа аԥсрақәа зегьы рҽы ирҳәомызт. Аԥсуа етнографиатә материалқәа агәра злаҳдырго ала, «Ауоу» иқәырҳәон зыѡны ашә акыз – цеик дзытнымхакәа зыдгьыл ԥстазаара хзыркәшаз аԥсуа хатца. Убри азакәхашт аԥсуаа шәира баапсны изырԥхьаӡо – «Уѡны «Уоу» ҳәартахааит!».

Атәыуарақәа, хыхь ишазгәаҳтахьоу еиԥш, – аԥсыжратә ритуал иамадоу, аимпровизациатә ҟазшьа змоу иҷыдоу фольклортә рҽиамтақәоуп. Акомпозициатә еиҽкаашьа аганахьала аума, атекст асахьаркшьеи емоциала ахыркышьеи роума, еиуеиԥшым апоетикатә цхыраагӡақәа рхархәашьа аҷыдарақәа роума – атәыуарақәа егьырт афольклортә жанрқәа рахьтә зҽалызкааyа, ѡашьара зқәым жәлар рырҽиамтақәа иреиуоуп. Зегь раԥхьа иргыланы иҳәатәуп: атәыуарақәа – амузыка-фольклортә рҽиамта иазааигәоуп, аха уи иагьатәышьтратәкьам. Атәыуарақәа рҳәараан иатахуп ибжьаапнытәым ашьтыбжьтыгара, агәакашәа иазааигәоу, атәыуара-ахьра зцу. Аха

ашәа аҙәырԥы еицырҳәар ҟалозар, аҭәыуарақәа – аҙә лымала лоуп иназыгҙо.

Аԥсуаа рҭәыуарақәа ԥ-хкыкны еихшазар ауеит: аҭоурыхфырхацаратә ашәақәа зхылҷиаар ауа (жәлар рыхьчаԥцәа ирызку) аҭәыуарақәеи дарбанзаалак иԥсыз ауаԥы изынархоу аҭәыуарақәеи. Актәи ахкы иатҵанакуа арҷиамҭақәа иаҳа атрадициатә хаҷсахьақәа рыла ишьақәгылоуп, ажәларгьы ирылатҵаан иҟоуп, егьи, аԥбатәи ахкы иатәу аҭәыуарақәа ракәзар, иналкааны аимпровизациатә ҟазшьа рымоуп, насгьы иаҳа аиндивидуалтә рҷиара иахҟьаԥҟьоуп.

Жәлар рыхьчаԥцәа ирызку аҭәыуарақәа рҟны афырхацаа иҙыргараан харҳәара рызууп ишәхьоу атрадициатә хаҷсахьақәа, анаԥстәи аҵәаҳәақәа рҟны ишыҟоу еиԥш:

Столцыԥхьаҙа ушәҟәы ыԥәуп,
Гәашәцыԥхьаҙа уажәабжь рымоуп,
Гаҷацыԥхьаҙа ушәҟәы мԥаргоит,
Уан изхабгаз, нан, с-Едгьы!

[Кәаҕәаниа 2008а: 122]

Иҭахаз афырхацаа иҙыргараан ирызхьаԥшуп аԥсуа жәлар рпоезиа еиуеиԥшым ажанрқәа ирҟазшьарбагоу азеиԥш-фольклортә хаҷсахьақәа. Убарҭ иреиуоуп, иаҳҳәап, «Еды Мҷы иаҳәшьа лтҵәыуара» атекст аҟны иаҳпыло, афырхацаратәи алирикатәи ашәақәа ирыҷегоу абарҭ ахаҷсахьақәа:

Касыш зхаз уеиҷеырбауан,
Хҭырпаш зхаз уҵашьыцуан,
Еды Мҷы, уаҳәшьа шәаркы!

Уҷеы шьҭыбжьы иардыдыхуан,
Уҟамчы шьҭыбжьы иармацәысуан,
Еды Мҷы, уаҳәшьа шәаркы!

Чарацыԥхьаҙа уашәахә ыԥан,
Еизарацыԥхьаҙа уажәахә рыман,
Еды Мҵы, уаҳәшьа шәаркы!

[Шьынқәба 1959а: 180]

Ҳәарас иатәахузеи, араԥа ҽырԥштәы ҳасабла иаагоу ацәаҳәақәа хытцхырҭала атҵәыуарақәа ишреиуоугьы, жәлар рыхьчаѡцәа ирызку аҭоурыхтә-фырхатцаратә ашәа ҳасаблагьы игәылшәахьеит. Атҵәыуарақәа афырхатцаратә ашәақәа рхылтцыр шрылшо гәыѡбара ацны иԥам. Уи атәы акырынтә иазгәарҭахьеит атцарауаа-афольклорҭтцааѡцәа.

Поетикатә еиҽкаашьалеи стильлеи актәи ахкы хара иацәгылам зхы ықәтцан иԥсыз ауаѡы изку атҵәыуара атекст. Араԥагьы лацәажәарҭас ишьҭыхуп: 1) аԥсы лаҕырҙашала ихьтцәыуара; 2) аԥсра иахԥьаны иԥалаз арыцҳара аарԥшра; 3) ҽхәаԥхьыҙла мацара аԥсы ихцәажәара.

Атҵәыуарақәа рԥны хадара зуа поетикатә цхыраагҙаны ицәырҧуеит **ахазырха-амонолог**. Аԥстцәыуаѡ, длаҕырҙыркәақәо, здуneи зыпсахыз лхы иқәкны, ибзоу азә иеиԥш диацәажәоит. Аԥсы иқәцәажәаралоуп атҵәыуарақәа рсиужет-тематикатә цакы шаарԥшугьы: уи иҭоурых, иҭаацәеи иареи реизыԥказаашьа; ԥсыуа хатцак (ма цҳәыс нагак, анык) иаҳасаб ала илшамҭақәа; иҭеиҭыԥш азыргара.

Ахазырха-амонолог абзоурала аԥстцәыуаѡ, илыԥхаз лҭахы – лаб, лан, лашьа, лаҳәшьа уҳәа – диацәажәауа, азтцаарақәа иҭауа, иҳазхылтуеит азыргаратә ҟазшьа змоу ибиографиа аҟәытцәа хадақәа, иаапсара змадоу иус-ҳәыс (*«Саб аҽеыжәлаѡ, саб аҽеырхәмарыѡ, саб!», «Саб, абзиара дуззақәа урышьҭан…», «Саб, пату уқәырҧон, саб!»*), далацәажәоит иара идлапса лыпстазаара атцакы шамам (*«Адунеи сылақәа ҭыхны сышԥақәурхеи!», «Уда схәарҭам, саб! Уда гәыҕырҭа сымам, саб!», «Лара адунеи дықәымкәа лан иқәылхуазеи!», «Уаҳәшьа алашьцара дыҧарханы уабацо, сашьа?»*), лгәаҳәоит иргьежьра, нарцәыҟа имышьҭра

(*«Усшьҭом, Гәаԥьа, срыцҳауп уана!»*). Иԥсыз ҽыуаԥ нага хатҵазар, еизарауаԥызар, ҳәара аҭахума, аԥстҵәыуаԥ уи инатԥшьны иазгәалҭоит, иаҳҳәап, аб изку аԥҳа лтцәыуара аҟынтәи иаагоу анаԥстәи ацәаҳәаԥәа рҽы ишаабо еиԥш:

Ҽнактәи уқәгылара азҙә даԥсан, саб!
Аизараҽы узлатәам ус рыҙбомызт, саб!
Иагьараан, умнеиргьы, ухьҙ ҳәаны,
– Уи дааип, шәаангыл! – ҳәа иузыԥшуан, саб!
Ԥьара ус цәгьак ҟалар, зда схәарҭам саб,
– Уи дааир ирҽеип, – рҳәон, саб!
Уҽеи укәадыри ҽеи кәадыри ирылаԥашьомызт, саб!
Уабԥьарматәеи уцәацәычеи акы иалаԥашьомызт, саб!

[Шьаҟрыл 1989: 90]

Аԥсра иахҟьаны ауаԥы иԥстазаара иаалырԥьаны иааанахәаз ацакыдара – егьызеиԥым ала иҳаилнаркааyеит иаагоу ацәаҳәаԥәа злахыркәшоу, аԥсуаа рцәыуарақәа ирҟазшьарбагоу атрадициатә жәеицааирақәа: *«Шьҭа иабааго уабԥьармаҭәеи уԥәацәԥычеи, саб?», «Ҽышьҭыбжьқәак гар, угәара уааҭало ԥьшьа сыԥшлоит, уаҳәшьа блааҭых сара!».* Ҳәарада, убасҟан аԥстҵәыуаԥи уи лгәырԥа лыцеиԥызшо аԥьари ремоциа ацәқәырԥа шышьҭытцра ишьҭытцуеит – уа иҟалоит аитцақьызқьызра, алагырҙырқәақәара.

Ан-аԥҳәыс илызку ацәыуараҽы уеизгьы-уеизгьы хшыԥзышьҭра азууп ахәыштаара амырцәаԥ-аԥшәмаԥҳәыск, чеиԥыкауаԥк лаҳасаб ала лыбзырҙы аҳәара:

Ҳаб дныҟәаԥуп, бара бакәын аԥны зхагылаз,
Уаа-шәԥык ицны данааилак саб,
Еиламырцхаҙакәа еилбыргон, сан!..
Бчыскымҭа чыс иалаԥашьомызт, сан!

Сан, бара бцәыуареи бмыткәмаҳәареи
Сара сеиԥш аҳә даԥсан, сан!

[Шьаҟрыл 1989: 87]

Арҭ ацәаҳәақәагьы ирышьҭанеиуеит аԥсра иалтцшәаны ауаҩы иԥсҭазаара иаалырҟьан изҭашәаз атрагедиатә ҭагылазаашьа. Уи аанарԥшуеит итрадициатәу анаҩстәи ахаҷәсахьа: *«Сан, сыԥәлацәа ранацәеи дареи анеидгылоу, Сара сыла тҩраа срыхәаԥшуа сныбмыжьи!..»*. Ари ахаҷәсахьа еснагь шьаҭас иамоуп **абзареи** (аԥсы иԥсы анҭазтәи иԥсҭазаара аарԥшра) **аԥсреи** (аԥсы ишьҭахьҟа иаанхаз иашәақәлацәа дрыдкыланы ихцәажәара) реиҷырԥшра. Убас иҟоуп, иаҳҳәап, «Аб изку аԥха лтцәыуара» аҷы иҳԥыло ацәаҳәақәа:

Уеиԥш зеиԥшу агәгәаҳәа
Агәара ианҭалалак, саб,
Уара уқәаԥ-маԥуа
Урԥылалон, сара агәаҟ, саб!
Уажәшьҭа уаԥханагьлацәа
Анааилак ирԥылода, саб?
Ианааилак ирасҳәозеи, саб?

[Шьаҟрыл 1989: 90]

Ҳаззаҭгылауа, аԥсуаа рыԥсыжратә поезиаҷ зҽышьақәзыргылахьоу атрадициатә хаҷәсахьа (loci communes) иаҳа игәылтәаауп зпа дыԥсыз ан лтцәыуара атекстқәа рҷы:

1. Аҩызцәа хәычқәа ашкол иуцҭаз
Ианоурышьҭуа амҩаду аҷы скылсны стәоит.
Уқәла ҷкәынцәа сывсны ианцо,
Избаҟасҵуа, уара ухабар сымбар?!

[Кәаҕәаниа 2008а: 149]

2. Умбои, нан, ашкол иуцҭаз ахьааua?
Ишпҙазури, уара уа урылагылаҙамеи,
Уан лыкәлацәа дрылшәеитеи?!

[Шьаҟрыл 1989: 89]

Иҭахаз афырхаца изку аҵәыуараҽы ҳаззаҭгылауа апоезиатә хаҽсахьа аарԥшуп иара иашәақәлацәа инарымаданы:

Уашәақәлацәа уҟоу ҵьышьа,
Ҽышьапхыцла уашҭа рцәагәоит,
Еды Мҵы, уаҳәшьа шәаркы!

[Шьынқәба 1959а: 180]

Егьырҭ афольклортә жанрқәа ишырҟазшьоу еиԥш, аҵәыуарақәа аҽиара иалагаз аахижьҭеи иахьа уажәрааҙа ишьҭыркааит дара ирызҵыдоу ахатә поетикатә традициақәа – азеиԥш тыԥкәа («общие места»), апоезиатә хаҽсахьақәа, иҵыдоу асахьаркыратә цхыраагҙақәа рфонд. Ишаҳҳәахьоу еиԥш, аҵәыуарақәа ркомпозициатә шьақәгылазаашьаҽы аԥыжәара амоуп аԥсы изынархоу амонолог-ахазырха. Уи а́лоуп иагьзлаарԥшу аҵәыуарақәа рсиужетеиҽкааратә цәаҳәақәа: аԥсы «аҽԥныҳәа» иҭара (*«Уда длымам, лажәымҭа збааԥсутәзеи уана!», «Ас зысзуузеи, уаҳәшьа?!», «Анҵәа изиҳәара уҟан, иубаргыз, ԥхашьарами иҟоуӡаз!»*), уи иҭаацәеи иареи реицәыҙра, реилытцра иахҟьаны аԥстцәыуа㋡ илыдлаз аҭакԥхықәра (*«Рхәыҷқәагьы даргьы неихьԥшы-ааихьԥшуа, уааy! Рыззегь зхәаԥшуа сара сакәхеит, уааy!», «Шәтәы ԥхастҭастәуам сыԥсаанҙа, уааy! Аха исылымшар ҳәа сшәоит, уааy!»*) аԥстцәыуацәа иреиуоу ауаа атекст ралагалара (*«Дида! Уаҳәшьаԥа дауеит, илаҳҳәарызеи, саб? Уаҳәшьеи уаҳәшьаԥҳаи идҳарбода, саб?»*), аԥстцәыуа㋡, илыԥхаз ихҟьаны, дызҭашәаз арыцҳара алацәажәара (*«Аиаҭымра еитҭасхьымҙеи сара, сара рыцҳа, сара!»*).

Аҵәыуарақәа рҽеы хадара зуа – аҧси уи дызҵәыуои рхаҽсахьақәа роуп. Убартҳ инарымаданы ицәыртцыр алшоит даҽеа хԥы-ԥшьԥы аҧсы игәакьацәа (иашьцәа, иаҳәшьцәа, ихәычқәа уҳәа), мамзаргьы иашәақәлацәа. Амала, иҳәатәуп: иҧсыз ихаҽсахьа аҵәыргара, аӡыргара хадара шауа, насгьы уи алзыршо – аҧсҵәыуаԥ лоуп. Аҵәыуара иалоу аперсонажцәа зегьы наѣ-ааѣ реилысра, сиужет цәаҳәаны реиҧшьра злалыршахо – ицәыуо лыгәтыхажәалоуп. Иара убри иабзоурангьы аҧсра иацу атрагедиа иаҳа ицархоит, аҧьаргьы ргәы ҽнакаауа аѣынӡа. Иазгәаҭоу аҵәыуара аѣазшьа ҷыдарақәа – егьырҳ ажәларқәа аӡәырԥы рыҧсыжратә поезиаҽгьы иаҳҧыхьашәоит.

Аҵәыуарақәа рсиужетцәаҳәақәа рҽеы иаабоит ақьырсиантә нцәахатцара иаҽгоу амотивқәагьы – иҧсызи уанӡа здунеи зыҧсаххьаз уи иҭахыреи иареи нарцәы рыҧсы аиқәшәара, нарцәытәи аҧстазаара агәрагара:

1. Абзеирақәа арахь ишәымбаз, шәаан,
   Убрахь ижәбааит, шәанаау!
   [Кәаҕәаниа 2008а: 159]

2. Сықәсык ашьҭахь, сан,
   Сабгьы дыҧсит, санаау!
   Шәеибабеитеи, санаау!
   [Цьапуа 1995: 25–26]

3. Саан, быхазынақәа зегь уахь ибывоуп,
   Уа акрыѣазар уахь шәеибабап, саан!
   [Кәаҕәаниа 2008а: 134]

4. Сара саннеиуа шәҧыруа шәыспылап, шәана-а!..
   Саргьы снеиуеит, харак имгакәаны, бан, бан!
   [Цьапуа 1990: 102]

Ҳәарас иатахузеи, атәыуарақәа рҿы апыжәара рымоуп алирикатә елементқәа – агәтахәыцра, агәтатәыуара, аха урт лассы-лассы аепикатә лагамтақәа рыла ихырҷоуп. Апстәыуаҩ лбаҩхатәра зеиԥшроу иаҿырԥшны, алирикеи аепикеи иианыркыло атып еиуеиԥшым. Баҩхатәрала инагоу апстәыуаҩ ллирикатә цәаҳәақәа аепикатә елементқәа рыла иҳәаакәылтоит, иара убриалагьы уи лтекст иаанахәоит алиро-епикатә рҿиамта аҟазшьа хадақәа.

Ажәытәзаахыс апсуаа ирыман «апсы дзыргылоз» ҳәа ззырҳәоз аҳәса-апстәыуацәа: **Жьиԥха Гәдиа, Аргәынԥха Доу, Адлеиԥха Надшьа, Амҷԥха Вера** уҳәа убас аҙәырҩы.

Дарбан ԥстәыуаҩзаалакгьы илымадоуп, лхы-лгәы итоуп атрадициатә хаҿсахьақәеи аиҿырԥшрақәеи, апсыжратә қьабз иатәышьтроу алексика, аха урт лара лгьамеи лгәалаҟазаареи инарымаданы, ишаанагара илыркәаратоит, еиталкуеит. Дубап зепикатә дунеи тбаатыцәу, зажәа аитцыхра иазҟазоу. Аха иҟоуп атрадициа «ахта» зыҿтагзаны, зажәа мыррацәакәа, зыгәтыха еилацаланы изҳәо атәыуацәагьы. Убарт дреиуоуп **Ахьиба-Кокоскьериа Шьаниа**. Лара илҳәамтан иантоу «Апа изку ан лтцәыуара» уи азы шаҳатра ауеит:

Уаа, Гәаԥьа уана, избаҟастцуа?
Уан дукәыхшоуп, Гәаԥьа, избазури?!
Ааԥынразы ашәапыцьап рҿанеиларҳәо,
Ашәтеиԥш уалшәан уабадәыкәлеи, уана?
Избаҟастцуа, срыцҳауп, уана!
Иахьамш аҿены уқәла ҷкәынцәа
Иааины игылоуп еибарқьызқьызуа.
Узырмацәажәои уқәла ҷкәынцәа,
Урызгәаазар, Гәаԥьа ашәаркы?
Уара умшала иахьамш аҿены
Дгьыли жәҩани тәыуоит, Гәаԥьа.
Уан дукәыхшоуп, избаҟастцуа?

Ашәапыцьап еилазазоит, изурызеи?
Скажьны умцан, срыцхауп, уана!
Умҩа сымҩахароуп, срыцхауп, Гәаԥьа!
Аҩызцәа хәычқәа ашкол иуԥтаз
Ианоурышьтуа амҩаду аҽы скылсны стәоит.
Уқәла ҷкәынцәа сывсны ианцо,
Избаҟасцуа, уара ухабар сымбар?!
Усшьтом, Гәаԥьа, срыцхауп, уана!

[Кәаҕәаниа 2008а: 149]

Ари аԥәыуараҽы иумбарц залшом ишьақәгылахьоу акомпозициа ахәта хадақәа: 1) иԥсыз иахь ахазырха; 2) иқәла ҷкәынцәа (аԥәыуацәа) атекст ралагалара; 3) «скажьны умцан, усшьтом» хәа аԥсы иацәажәара. Аԥсуа традициа иатәышьтрам хәа ишьоуп ахацәа аԥстәыуара мҩапырго, аҳәса реиԥш, жәа гәытшьаагала ирцәыпсыз дыртцәыууа. Аха агәаанагара ыҟоуп ажәытәзаҙан ахацәагьы аԥстәыуара (амыткәмаҳәара) иалхәдаамызт хәа. Ус акә, анс акә ишакәхалак – акьыпхь абахьеит Ҭырқәтәыла иантцоу Ченгиз Абганба иҳәамтоу, уаҩ дзызҽелымҳахаша текстк – «Зан дыпсыз апа илақмар ажәа». Уи анызтцаз С.Л. Зыхәба иазгәеитоит: ««Алақмар» хәа ара Абганба Ченгиз зыҙбахә имоу – ҳара амыткәма хәа ҳзышьтоу ауп. …уи иҳәеит имитациа ҳасабла, иан даныпсыз амыткәмаҳәара тцасс иҟазтгьы ишиҳәашаз ала. Убас шакәугьы, ҳара инагҙаны, иҽеины итцааны иҳамам ажәытә аԥсуаа рҽы агәаҟра иақәшәаз агәакьа дызцәыпсыз ахацәа алақмар (амыткәма) рхәозу, ирымҳәозу… Ҳәарас иатахузеи, амыткәма ажанр, иҟазшьарбаганы ишамоу еиԥш, изхәаз исубиективтә цәаныррақәа ҕәгәала ианыԥшит, аимпровизациатә елементқәагьы ирацәаны иалоуп. Убас ианыԥшуеит традициала амыткәма иамоу аҟазшьа хадақәа зегьы. Даҽакала иаххәозар, араҟа атрадициеи аимпровизациеи еилатцәаны, еилысны иҟоуп» [Зыхәба 1996б: 11]. Зыҙбахә ҳамоу афольклортә нтцамта шьтызкааз аԥарауаҩ иазгәатақәа рнаҩсан иҳәатәны иаҳапхьаҙо – «Зан дып-

сыз илақмар ажәа» – иаабац-иҳаҳац, Аԥсны иантҵаны иҳамоу, алиро-епикатә ҟазшьа змоу аԥсуаа рҵәыуарақәа рхатаԥсатоуп. Ишаабац еиԥш, араҟагьы здунеи зыԥсахыз ауаҩы (ан) иҙыргара цәаҳәа ҟаԥшьны иагәылсуеит:

Бара исҷабҵоз ахәы – хәык иалаҩашьомызт, сана,
Сан, ахәша аламзаргьы, акалашәа иҟалауан, сана,
Сан, аԥьыка анагызгьы, акалашәа иҟалауан, сана…

Са-ан – абырфын бгьыц, сана-а…
Сан, бхьымзи, бразҟымзи сара сзы, сана…

[Зыхәба 1996а: 11]

Атекст анҵоуп атәыуаҩ иԥхаз иани иареи адамра анрыбжьала, иԥсыз лыкә-лҵас анымҩаԥырга, аамҭагьы акыр аныбжьыс аамышьҭахь. Аха иԥьоушьаша, аԥсҵәыуаҩ ихы-игәаҟынҙа инаганы, ҷыц аԥсра иакәшәаз иеиԥш, деитцакьызкьызуа дҵәыуеит, игәаҟажәагьи иҳәеит. Иара убри аамҭазгьы, иҳәатәуп, Ч. Абганба иҵәыуара атекст итрадициатәу аԥсуа ҵәыуарақәа рпоетикатә ԥкара хадақәа ишыртагҙоу. Уаҟа аԥыжәара рымоуп амонологахазырха, аҭак зцым аԥсҵәыуаҩ изҵаарақәа, еиуеиԥшым аитаҳәарақәа: *«Са-ан, са-ан, изыурызеи, сана-а-а?», «Аах, аах, аҳа-аҳа-аҳа, аҳа-ҳааи!», «Аа, сана рыцҳа, сана-аа!», «Аах, аах, аҳа-аҳа-аҳа, аҳа-ҳааи!», «Аа, сана рыцҳа, сана-аа!».*

Аԥсҵәыуарақәа маҷымкәа иахылҷиаait Аԥсны аҭоурых аҟны хамшҭыхәны иаанхаз 1992–1993 шықәсазтәи Аџьынџьтәылатә еибашьра. Зыҷкәынҵәа ҭахаз анаҵәеи зашьҵәа ҭахаз аеҳәшьҵәеи рхы-ргәы иалырхит афырхацәа – аԥсадгьыл аиқәырхаҩцәа. Иҭахаз аибашьцәа ирызку атәыуарақәа жәа-текстк инарзынаԥшуа акьыԥхь рбахьеит. Уртгьы, егьырт ҳзыхцәажәахьоу атәыуарақәа реиԥш, атрадициатә еиҷкаашьеи аимпровизациатә ҟазшьеи рымоуп. Амала араҟа леитмотив хаданы иагәылсуа аибашьраҷ аҭахароуп, аԥсадгьыл ахақәцароуп:

Уооу-уоу, шәанацәа рымшақә, уа-уаа!
Уооу-уоу, Аԥсынра зхы ақәызтцаз ҳачқәынцәа,
Шәыԥсы сакәыхшоуп, шәаан!

[Кәаҕәаниа 2008а: 151]

Аибашьраҽ итахаз ирзынархоу атцәыуарақәа рҟны иалагалоу аепикатә епизодқәа еиҳарак аибашьра ахҟьаԥҟьақәа ирымадоуп, ахамеигҳареи афырхатцаратә мотивқәеи рыла ихырҷоуп, ажәлар зҭашәаз атрагедиа ду ргәылыжжуеит:

Уоо шәарҭ ҳачқәынцәа рыцхақәа, шәанаа!
Уара умацара уакәу цьушьо, уанаа!
Уара узеиҧьугьы рацәоуп, уанаау!
Рыбаԥгьы аҟам, рыпсгьы аҟам, уаан!
Рхәыҷы дыҟам, рабхәараа аҟам, уаан!

[Кәаҕәаниа 2008а: 157]

Аибашьраантәи ахәрақәа ирыхҟьаны зыпсҭазаара иалтцыз аԥа-аибашьԥы изку ан лтцәыуараҽы еиҭаҳәашьа амамкәа иаарԥшуп уи ихҭигаз агәаҟракәа:

Уаан, Рамин, уаан, уаан!
Ԥшьба-хәба хы анулаз ахы уамгеит, уаан!
Уаан, уаан, иуцхраан, уаан!
Хәарҭа урҭеит, уаан!..
Уаан, тәым шьала уеибаркын, уаан!..
Ԥшьба-хәба хы улан, уаан!
Уаан, урыман ицон, уаан!
Тҟәарчал урхәашәтәит, уаан!

[Кәаҕәаниа 2008а: 152]

Аԥстцәыуаԥ, иҟалаз арыцхара – лԥа иԥсра далацәажәауа, уи итынхаз ахшара рҭагылазаашьа хьанҭа цәгьа ишхьаалго ҳагәы-

лахалауа, ауа-аҭахыра реиԥш, лыкәша-мыкәша иҟоу аԥьар зегьы (агәылацәа, ақәлацәа зҳәаз иеиԥш) лгәаҟра лыцеиԥыршартә, дызҭашәаз агәамтцра ду даргьы ирыхҭыргартә рцәаныррраҟәа лырҷыхоит, рылаҕырӡгьы лырааигәоит:

Уаан, даҽеа ԥыцьа аибацәа нужьит, уаан, уан!
Уаан, узыргәаҟуаз иухшаз гәхьааугауазар ҟалап, уаан!
Уаан, иабаубауеи, уаан, уаан?
Уаан, саргьы сгәаҟуеит, уаан, уаан!
Уан угәхьаалгауеит, аха убарҭа ҳәа
Егьлымам, уан, уан!

[Кәаҕәаниа 2008а: 153]

Иагьа гәаҟра, иагьа рыцҳара цәырыргозаргьы иҭахаз ирызку аҵәыуарақәа, урҭ зегь акоуп аоптимизмла ихыркәшоуп, Аԥсны аҵеира баша-маша ишҭамхаз дырҵабыргуеит, насгьы зегь реиҳа ихадоу – иҭахаз ԥсит ҳәа иԥхьаҙаҙам, иахьҭахаз азы ныӡбарак ыҟам, аарак ыҟазаргьы – иҳақәлаз аҕа иоуп иззынархоу:

1. Зыԥсадгьыл зхақәызҵаз,
Наан ҳаҷкәынцәа, нанаа!..
Уара уԥсит ҳәа уан илыԥхьаҙаҙом, уаан, уанаа!
Уаан, уаан, уаан, уаан, уаан!
Уара узыргәаҟуаз, наан, наан!
Иҟаланы иҟами, уанаа!

[Кәаҕәаниа 2008а: 159]

2. Шәан, Аԥсынра зхы ақәызҵаз ҳҵеира, наан!
Шәыԥсы сакәыхшоуп, наан!
Шәыгәҭакы, шәхы зқәышәҵаз
Нагӡаны иҟалеит, наан!

[Кәаҕәаниа 2008а: 151]

Ҳзыхцәажәо атәыуарақәа ҟазшьа ҷыдарас ирымоу – аҙәы изку атәыуара (иаҳҳәап, апа, ма аешьа) аибашьраҽ итахаз зегь рцәыуарахь ииасуеит. Убри азоуп абжьаацнытәи анафоратә, аепифоратә еитаҳәарақәа «уан», «уанаа» атекстқәа рҽы изыҧсаххо «шәан», «шәанаа(у)» рыла. Ажәакала, ан лыҷкәын имацара иакәым илтцәыуо – азеиҧш ус азы итахаз Аҧсны атеира зегьы лтцәыуоит.

Ахәыцра хьанҭакәеи ацәаныррақәеи раарԥшразы атәыуарақәа рҽы харҳәара рызууп еиуеиԥшым асахьаркыратә цхыраагҙақәа – **аепитет, аиҽырԥшра, агипербола, аметафора** уҳәа. Аҧсҭәыуаратә поезиа алексика иатәны-иамаан иҟоуп зҽышьақәзыргәгәахьоу аепитетқәа: *ажәымтҵацәгьа, ахәыларцәа, ашәынкыдҟа, арыцха, мцацәа* уб. егь. Еиқәыпхьаҙоу, иара убас дара ирышьашәалоу ажәақәа епитетра ззыруа – апсуа дызтцәыуо ауаҩы роуп. Урҭ атекст аҧы акырынтә ицәырцыр алшоит. Убас, аибашьраҽ итахаз изку ан лтцәыуара атекст аҧы ажәеицааира «**Уан мцахәыцәа** // **Уан мцацәа**» ԥшьынтә ицәырцуеит. Иара убасҭәкьоуп рхы шцәырырго аепитетқәа злоу егьырҭ ажәеицааирақәагьы: саб **рыцха**, Кьахь Ҳаҵьарат **ашәынкыдца,** уаҳәшьа **рыцха,** уаҳәшьа **блаатых,** уаҳәшьа **блатышәшәа,** уан **ашәаркы,** уан **ақәыхәла,** схәыцы **ԥшқа** убас ирацәаны. Аҧсы ихьҙ-иԥша аҙыргаразы егьызеиҭьым ҿахәҳәагоуп **агипербола:** *«Қытҵак аҷкәынцәа ааҙаны, имҩасыз, саб…», «Ҳаб дныҟәаҩуп, бара бакәын аҩны зхагылаз, Уаа-шәҩык ицны данааилак саб, Еиламырцхазакәа еилбыргон, сан!».*

Аҧсҭәыуаҩ, зхәыцы дзыпхаз ан дызҭашәаз арыцхара, ҩнытҟала илыхтылго агәаҟрақәа раарԥшраан цәгьа иҿахәҳәагоуп **аметафореи аиҽырԥшреи:**

1. Ааԥынразы ашәаԥыцьаԥ рҽанеиларҳәо,
   Ашәҭеиԥш уалшәан уабадәыцәлеи, уана?..

Уара умшала иахьамш аҽны
Дгьыли жәԥани цәыуоит, Гәаџьа…
[Кәаҕәаниа 2008а: 149]

2. Бан быԥәлацәа данрылаԥшуа, бан,
Лхы ахьылго лмоуа дрыхьҭышьуеит бан, бан!
[Иара уа: 143]

Аԥсуаа рцәыуарақәа рлексикатә фонд аҟны аԥыжәара рымоуп аҳәҳәара иацырҟьоу абжьыҭҟьақәа *«уааy», «уооy», «уооy-уооy».* Урҭ атекст аҽы ма анафорақәаны ицәырцуеит, мамзаргьы епифорақәаны. Убас, иаҳҳәап, «Аԥҳәыс лхатца изы лтцәыуара» захьӡу арҽиамҭаҟны абжьыҭҟьа «уааy» шамахамзар атекст зегьы амҽеханакуеит епифоратцас:

Шәеидкыланы шәызмаз, **уааy!**
Шәашьагьы дыншәышьҭалеит, **уааy!**
Зегь шәеицны шәцеит, **уааy!**
Схәыцқәа хьаас ишәымкит, **уааy!**
Шәашьцәа ҩыџьа иаанхаз, **уааy!**
Урҭ џьара-џьара иҟоуп, **уааy!..**
[Шьаҟрыл 1989: 26–27]

Иааиԥмырҟьаӡакәа епифора ҳасабла аԥстцәыуаҩ лхы иалырхәо абжьыҭҟьа «уааy» цәанырра цәыргаган, иагьгәырдаган иахьылзыҟоу анаҩсангьы, уи иабзоураны лара лтцәыуара агәаҟра иалагылоу ауаа рахь иҟанатцо аеффект акыр иҳаракхоит. Убри аҩыза ахыԥәкы ауп ирымоу атекст аҽы еиҭаҳәаратцас ес-цәаҳәа ицәырцуа егьырҭ ажәақәагьы – *«уан», «бан», «уаҳәшьа», «баҳәшьа», «саб»* уб. егь. Урҭ цәырцыр ауеит ацәаҳәа еиуеиԥшым ахәҭақәа рҽы, аха еиҳарак алагамҭеи анҭәамҭеи рҟны.

Ахалаҽазыҟаҵараз азҵаарақәеи адҵақәеи

1. Ақьабзтә поезиа закәу, уи ажанр аилазаашьа.

2. Амифологиа-қьабзтә ашәақәа руснагӡатәқәеи рсахьаркыра-стильтә еиҧкаашьақәеи. Ишҵарныҵшуеи арҧиамҭақәа атотемизми, анимизми, амагиеи?

3. Акьабзи ашәеи («Ажәеиҵшьаа рашәа», «Џаџа», «Аршышра ашәа», «Зиууа») реимадашьа акәаматцамақәа. Мифологиатә шьаҭақәас ирымоузеи ашәақәа?

4. Аҭаацәара-бзазаратә қьабзтә ашәақәа ихадоу рыхккәеи урҭ ридеиа-тематикатә хырхарҭеи.

5. Аҭаацәара-бзазаратә қьабзқәеи ашәақәеи реимадашьа аҧыдарақәа.

6. Ақьабзтә рҧиамҭақәа (аҭацаагара ашәақәа, атәыуарақәа) рынагӡашьа акәаматцамақәа. Атәыуарақәа рынагӡараан аимпровизациа иааннакылозеи ҭыпс?

7. Атәыуарақәа ркомпозициа аиҧкаашьеи рсахьаркыратә быззшәа аҧыдарақәеи.

Алитература

Атекстқәа

Апсуа жәлар рпоезиа / Еиқәиршәеит Б.В. Шьынқәба. Аҟәа, 1959. Ад. 286–300.

Апсуа жәлар рпоезиа / Еиқәдыршәеит Д.И. Гәлиа, Хә.С. Бгажәба. Аѳбатәи аҭыжьра материал ҷыцла ихарҭәааны акьыпхь иазирхиеит Хә.С. Бгажәба. Аҟәа, 1972. Ад. 12–20.

Апсуа жәлар рҧаҵытә рҧиамҭа (Ахрестоматиа). Еиҳау аҵараиурҭақәа рзы арҵагатә харҳәага / Еиқәиршәеит, аҧхьажәеи азгәаҭақәеи иѳит Ш.Хь. Салаҟаиа. Қарҭ – Аҟәа, 1975. Ад. 19–29.

Апсуа жәлар рҧаҵыц рҧиамҭа. I атом. (Аџьа ашәақәа. Ақьабзтә поезиа. Атәҳәақәа. Абзазаратә поезиа). // Еиқәиршәеит, акьыпхь иазирхиеит, аҧхьажәеи азгәаҭақәеи иѳит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2008. Ад. 67–162.

Аԥсуаа рмыткәмақәа рҟнытә / Ианитцеиит, икьыԥхьит, аԥхьажәагь иԥит З.Џь. Џьапуа // Алашара. Аҟәа, 1990. №1. Ад. 99–105.

Аԥсуаа рфольклор. Артур Аншба иантцамҭақәа / Еиқәиршәеит, аԥхьажәеи, атекстқәа разгәаҭақәеи рарбагақәеи иԥит З.Џь. Џьапуа. Аҟәа, 1995. Ад. 22–28.

Аԥсуаа рфольклор заатәи антцамҭақәа (А.Н. Генко инапылаԥырақәа рахьтә) / Еиқәиршәеит, апхьажәеи акомментариақәеи иԥит З.Џь. Џьапуа. Аҟәа, 2001. Ад. 27–30.

Аԥсуа фольклор ҩ-шәкәыкны. Актәи ашәкәы. Жәлар рпоезиа // Еиқәиршәеит, акьыԥхь иазирхиеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иԥит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2013. Ад. 17–52.

Ашәба Вадим. Аԥсуа жәлар рашәақәа. Қарҭ, 1986.

Зан дыԥсыз аԥа илақмар ажәа / Ианитцеит, акьыԥхь иазирхиеит, азгәаҭақәагьы иԥит Сергеи Зыхәба // Аԥсны. Аҟәа, 1996. Латцарамза 23.

Маадан Сақаниа иҳәамҭақәа / Еиқәиршәеит К.С. Шьаҟрыл. Аҟәа, 1970. Ад. 147.

Мшыннырцәтәи аԥсуаа рфольклор / Акьыԥхь иазирхиеит Руслан Агәажәба // Алашара. Аҟәа, 2008. №2. Ад. 103–138; №3. Ад. 175–189; №5. Ад. 137–147.

Шамба Иуана. Аԥсуа жәлар рашәақәа. Қарҭ, 1986.

Шамба Иуана. Аԥсуа жәлар рашәақәеи афольклорист иазгәаҭақәеи. Аҟәа, 2010. Ад. 8–12.

Шьынқәба Баграт. Ахьыртәатцәа (Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә ҳәамҭақәеи ретнографиатә бзазара иадҳәалоу аматериалқәеи). Аҟәа, 1990. Ад. 11–14.

Аҭцаамҭақәа

I

Зыхәба С. Л. Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамҭа. Еиҳау атараиурҭақәа рзы артцага шәкәы. Аҟәа, 1981. Ад. 107–140.

Какоба А.П. Аԥсуаа рцәыуарақәа ркомпозициа ачыдарақәак // Апрофессорцәа-артцаԥцәа рцарадырратә сессиаҿы ражәахәқәа рте-

зиск҆әа (Ауниверситет аиҧкаара 20 шык҆әса ахытцра иазкны). Аҟәа, 2000. Ад. 110–112.

Какоба А.П. Апсуаа рцәыуарақәа рзы ажәақ҆әак // Аҟазара. Аҟәа, 2001. № 1. Ад. 5–10.

Коҧониа Валентин. Апсуаа рк҆абзтә поезиа // Коҧониа Валентин. Апсуаа рдоуҳатә культура адаҟьақәа; (Аҭцаамҭақәеи, алитература-критикатә статиақәеи, аҧцәажәарақәеи. Аҟәа, 1999. Ад. 18–41.

Кәаҕәаниа В.А. Ақьабзтә поезиа // Кәаҕәаниа В.А. Апсуаа рҧеапыцтә поезиа аиҧартәышьа. Аҟәа, 2010. Ад. 20–69.

Кәаҕәаниа В.А. Апсуаа рыпсыжратә қьабзқәеи рыпстцәыуаратә поезиеи // Кәаҕәаниа В.А. Хәы змам адоуҳатә ҭынха (Аҭцаамҭақәа. Алитература-критикатә статиақәа). Аҟәа, 2013. 67–91.

Кәаҕәаниа В.А. Апсуаа рҧеапыцтә поезиа аиҧартәышьа. Аҟәа, 2010. Ад. 20-69.

Тапаҕәуа С.А. Ақьабзтә ашәақәа ирызкны // Апсны аҟазара. Аҟәа, 1988. № 1. Ад. 8–9.

II

Аншба А.А. Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси, 1982. С. 8–64.

Званба С.Т. Абхазские этнографические этюды. Составил Г.А. Дзидзария. Сухум, 1982.

Когониа В.А. Абхазская народная песня: Жанры и их поэтика. Сухум, 1995. С. 17–43.

Когониа В.А. О похоронных обрядах и плачах абхазов // Когониа В.А. Этюды по абхазскому фольклору и литературе (Исследования и материалы). Сухум, 2014. С. 66–89.

Тапагуа С.А. Абхазские традиционные обряды и обрядовая поэзия. Москва, 2001.

Хашба М.М. Трудовые и обрядовые песни абхазов, Сухуми, 1977. С. 5–45.

Хашба М.М. Жанры абхазской народной песни. Сухуми, 1983. С. 65–78.

ИҚЬАБЗТӘЫМ АШӘАҚӘА

Аԥсуа фольклор аҟны цакылеи сахьаркыра-стильтә еиҿкаашьалеи рхатә ҷыдарақәа рымоуп ажәлар рԥыҭатә ҿьаус, рҭаацәаратә бзазара, ргәыргьара, рхьаа уҳәа – рыѽнутҷкатәи рцәанырра ҟәымшәышәқәа аазырԥшуа арҿиамҭақәа. Урҭ ақьабз иадҳәалам ашәақәа ҳәа, мамзаргьы жәлар рлирика ҳәа иалкаатәуп. Еилазаашьала, хыԥхьаҙаралагьы иқьабзтәым ашәақәа мбатәык ирацәамзаргьы, даҽа жанрк иалам◌ашьо ҳагәыладырԥшуеит аԥсуа жәлар рестетикатә дунеи, иҳазхыртуеит шеишыкәсала аҿиара иаҿыз рсахьаркыратә гьама аҷыдарақәа.

Иқьабзтәым жәлар рмузыкатә рҿиамҭақәа ржанр еиднакылоит **абзиабаратә ашәақәа, ажәытәҙатәи аибаркыра ашәақәеи ахьҙыртәрақәеи,** иара убас **агарашәақәа.**

1. Абзиабаратә ашәақәа

Адунеи аҟны абзиабара иаламцәажәац, уи иазкны амузыка-поезиатә рҿиамҭақәа аԥызымтцац ажәлар ыҟам. Ари азцаара ҳаналацәажәо, ҳаԥы◌ланы иҳәатәны иаабо – арԥызбеи аԥхәызбеи ринтимтә дунеи, рцәанырракәа раарԥшраҿы мрагыларатәии мраҭашәаратәии акультуратә традициақәа еи◌ырго маҷым, иахьеизааигәоу шыҟоугьы. Мрагыларатәи акультура иатәышьтроу кавказаа, иалкаан аԥсуаа, рменталитет, рдунеихәаԥшышьа иҷыдоу аҟазшьақәа ныҟәнагоит аԥхәыси ахатцеи рыԥшҙара, ридеал иазку ражәарҿиара ҳазаатгылозар. Абзиабаратә хырхарҵа змоу ацәаҳәақәа, иныкәырԥшны акәзаргьы, иаҳԥылоит аибаркыра ашәақәеи ахьҙыртәрақәеи рҿгьы. Текстла иназаазоу, идеиа-тематикатә хырхарҵала иҳәаакәцоу абзиабаратә ашәақәа аԥсуа фольклор аҟны мбатәык ирацәам. Ус шакәугьы, иахьазы иантцаны иҳамоу абзиабаратә ашәақәа, рцакы аарԥшышьа, рсахьар-

кыра-стильтә еиҽкаашьа аганахьала, азҽлымҳара зҭатәу аҵыдараҟәа ирылаҟоуп. Зегь раҧхьа иргыланы, иҳәатәуп, абзиабаратә ашәақәа рҽы ишаанагара ишцәыргоу аҧсуаа рҧас-қьабз ашьаҭала ишьақәгылахьоу ахатцеи (арҧызбеи) аҧхәыси (аҧхәызбеи) рхаҽсахьақәа. Лымкаала хшыԥзышьҭра азуп аҧхәызба лыҧшӡара. Аҧхәыс лыҧшӡара иазҳәоу шеишыкәсала ишьақәгылоз аҧсуа жәлар ридеал излаҳәо ала, уи лҭеиҭыҧш – зегьы ирыцкын, дрылаҟазар акәын анаԥстәи аҟазшьақәа: лшьапкәа еинааланы, лӡара амацәаз ҭашәо ипаны, лыхәда атәцеиҧш еихачаҧа, лгәышпы ҭыгацәамкәа, деихышәашәо, лнацәкьарақәа еизыхәхәаны, лыхцәы маҭцас лыбга иқәлакьуа. Иамыршанходаз жәынгьы-ҽангьы аҧсуа ҭыҧҳацәа рыпшӡара! Ршьара иқәнаҟьон Аҧсны иаҭаауаз аҳәаанырцәтәи аныҟәацәа, аруаа, ашәҟәыԥԥцәа. XIX ашәышыкәса актәи азбжазы ԥышыкәса инарзынаҧшуа Кавказ нхыҵ-аахыҵ – аҧсуааи егьырҭ ашьхарыуа жәларқәеи ҽемыршьагала иааигәаӡаны ирылаҧшыз, рҧас-қьабзқәа маҷымкәа қьаадла ишьҭызкааз аурыс аруаԥ-ҧшыхәԥы Ф.Ф. Торнау ҭаацәарак аҽы ибла хызкыз ҭыҧҳак лзы абар ииҳәо: «Никогда я не встречал подобной изумительной красоты, никогда не видал подобных глаз, лица, стана; я смешался, забыл, что мне надо делать, и только глядел на неё. Она покраснела, улыбнулась <…> и скрылась в дверях тихо, плавно, подобно видению…» [Торнау 1994: 140].

Аҧсуаа рдунеихәаҧшышьала, шьарда ацанакуан аҧхәызба леиҽартәышьеи лныҟәашәеи. Уи лхәамц аҷандар ҧла (акалам) иадыркылон, лцәеижь – Мысратәи (Египеттәи) ақьаадыш. Пату лызрықәым ажәлар ишәпажәпоу «зӡара амацәаз ахы иҭамгьежьуа», еилҟьа-еилгәыцәым аҧхәыс; лыҧшӡара хазыртәаауа ҟазшьақәаны ишьан лыччаҧшь, лыҧшышьа, лныҟәашьа. Аха убри аамҭазгьы, иҳәатәуп, аҧсуаа адәахьтәи аҧшӡара мацара рыҽшалармыгӡоз, ахә ҳаракны иршьон атеиҭыпши ахшыԥи ргармониа. Идеалс дшьан ҧсабарала иҟәыгаз ҭеиҭыпшлагьы инагаз аҭыпҳа (аҧхәыс).

Иаагоу, аԥсуаа рморалтә кодекс иахәҭаку, рестетикатә дунеи иатәышьҭроу аԥҳәыс лхаҷәсахьа аарԥшра иазку рыхшы◌ӡзцарақәа цәыргоуп ԥьара иаахтны, жәагәыбзыԓла, ԥьара – иныҵакшәа, ирониа ҳасабла, зны-зынла – асатира злыжжуа жәа ԥьбарала. Ус анакәха, хшы◌ӡзышьҭра азаҳуп аԥсуаа рыбзиабаратә лирикаҷәы аԥҳәыс лхаҷәсахьа аарԥшышьа аҷыдарақәа, арԥызбеи аԥҳәызбеи ринтимтә цәаныррақәа рцәыргаразы поетикатә цхыраагҙақәас изызхьаԥшу.

Аԥхьанатә иаҳҳәаша убриоуп – иаҳа инарҭбаан ажәлар ирылатцәан иҟаз, итрадициатәу абзиабаратә ашәақәа рҟны, шамахаҙак акәымзар, иаабом гәаартылатцәкьа абзиабара алацәажәара (иаҳҳәап, аурыс жәлар рҷеаԥыцтә поезиаҷ ишыҟоу еиԥш), арԥызбеи аԥҳәызбеи рыгәтыха, ринтимтә еизыҟазаашьақәа хыхь-хыхьлоуп акәымзар – иаахтытцәкьаны ирҳәом, уимоу, бжеиҳан дара-дара наҟ-ааҟ итцәылибахуеит, аҙәы иқьышә егьи дыкәитцоит, ашьҭахь еизааибагоит, аԥстазаараҷ ахеидкылара иазкылсуеит.

Ашәақәа рцакы цәыргоуп арԥызбеи аԥҳәызбеи рыбжьара жәеиндатларак аҳасабала им◌ӡаԥысуа адиологкәа: уа дара-дара еибарҿхәо, зны еибарԥьо ихибахуеит, зных итцәылибахуеит. «Арԥызбеи аԥҳәызбеи рыбзиабара» захьӡу алирикатә ашәаҷәы арԥыс гәаартыла аҭыпҳа длацәажәоит:

Сымыш, сыцых, сылашара,
Сшьақар камфеҭ, сыхаара,
Сыцьымшь ҟьаҟьа, сыла ҭшаша,
Сааигәа баагыл, сбырфын бырса!

[Кәаҕәаниа 2008а: 231]

Арԥыс гәык-ԥсыкала ииҳәаз ажәақәа аԥҳәызба азнаказ илыдылкылом, дымкьыкьшәагьы аҭак наилҭоит:

Ажәала мыцхәы сурҿхәаҙеит,
Угәы иҭаз аиаша умҳәаҙеит,

Мыцхәы аҧехәара – арԥьара иатәуп,
Ажәа мыцхәы – арԥьара иатәуп,
Ас иагьаԥьара иуҳәахьеит,
Иагьаԥ рыжәԥа туҟьахьеит.

[Кәаҕәаниа 2008а: 232]

Ари заҳауа арԥыс иакәзар, ууанӡа иҧеырхаан дышлацәажәоз еиԥш акәымкәа, иажәақәа ирԥьбароит; лара лакәхзаргьы, изаҟаразаалак лҧеаԥалырхом. Ишаабо ала, аԥсуа жәлар рыбзиабаратә ашәақәа рҟны, меижьарада, алирикатә лагамҭа ыҟоуп, аха убри алирикатә лагамҭа аиумор зцоу (асатирагьы налаԥаны) ацәаҳәақәа ихадыртәаауеит, бжеиҳан иалазԥоит. Ишпеилкаатәу, Кавказ иқәынхо егьырҭ ажәларқәа аӡәырԥы рфольклор аҿгьы иаҳԥыхьашәо ари еиԥш ацәыртцра?

Ҳазтцаара аҭак ҳауразы ҳагәылаԥшыроуп ашәақәа аԥызтцаз ажәлар рҟьабзқәа, ртцасқәа, рпатриархалтә бзазара иахьԥшыз рхәыцшьа аҧыдарақәа. XIX ашәышықәса антцәамҭазы Аԥсны иатәааз, хаҭала аԥсуаа рыбзазара иалаԥшыз аурыс ботаник, аныҟәаԥ Н.М. Альбов иԥуан: «Обычай (у абхазов. – *В.К.*) не позволяет даже молодому человеку обьясниться в любви девушке и тем более – обратно. Это считается чрезвычайно стыдным, и никто не решится сделать этого» [Альбов 1893: 315].

Иаҳҳәаз амалахазгьы иаанагом жәытәла аԥсуаа рҟны аҿар рыбжьара аинтимтә шьаҭа змаз аиқәшәарақәа, аибабарақәа ыҟамызт ҳәа. Аҭыԥхацәеи арԥарцәеи еиқәшәартә, еихәаԥшлартә алшара рыман еиуеиԥшым аныҳәақәа, ачарақәа, аԥсхәрақәа раан – цԥа змамыз ацәгьеи абзиеи рҿы. Итрадициатәу аԥсуа чара – ажәлар зегь злахәыз, акарнавалтә ҟазшьа змаз ныҳәан, шәаҳәаралеи, кәашаралеи, қьачақьралеи итәыз театрын. Ҳәарас иатахузеи, ари еиԥш иҟаз агәыргьара агәҭатцәкьа иалагылан аҿар: еицыкәашон, еицышәаҳәон, ихибахуан, рыгәкәа хибатуан. Анаԥсан аҧкәыни аҭыԥхаи реинасыԥхара аус аҿы иалнаршоз рацәан акьаҕьариацәа рыбжьаҟазарагьы.

Убарҭ акарнавалтә ҟазшьа змаз аныҳәақәа раан акәын бжеиҳан, ачамгәырқәа кны, наҟ-ааҟ музыкатә ажәала еиндаҭло, арԥызбеи аԥҳәызбеи иахьынарыгӡоз хыхь зҽырԥштәы ааҳгаз аиԥш зеиԥшу аҽаԥыцтә ашәақәа. Абзиабара, аигәаԥхеибашьара шьаҭас измоу «аиндаҭлара» жанрк аҳасабала ахы цәырнагоит жәытәӡаахыс еиуеиԥшым ажәларқәа рфольклори, рлитературеи, ртрадициақәеи рҟны. Ҳазҭагылоу аамҭазы апоезиатә еиндаҭлара атрадициа еиқәханы иҟоуп адыга жәларқәа рҽы. Иналукааша ҳаамҭазтәи адыга фольклорҭцаа Р.Б. Унарокова зыӡбахә ҳамоу аҽаԥыцтә жанр **зефеусе** ҳәа иалкааува, ана стәи аихшьала ҟалҭоит: «Зефеусе, как самая изысканная и престижная форма общения, особенно устойчиво закрепилась в ситуации игрового ухаживания. Основное назначение ее – это взаимовышучивание в форме взаимовеличания. В ситуации игрового ухаживания юноша, как правило, начинает состязание с величальных стихов, пытаясь «задобрить» девушку, вызвать ее на откровенность. В ходе «переговоров» каждая сторона выясняет слабые места в характере друг друга и на них потом выстраивает зефеусе. Нарочитая похвала переходит в осмеяние» [Унарокова 2004: 128]. Араҟа изыхцәажәоу ажанри аԥсуаа рыбзиабаратә ашәа хкҟәаки хылҵшьҭрала поезиатә традициак иатәышьҭроуп.

Аԥсуа жәлар рыбзиабаратә ашәақәа рпоетика, шамахамзар, **диалогтә композициала** ишьақәгылоуп. Наҟ-ааҟ хазырхала ицо гәҭыгъгъалатәи аицәажәараҽы рхаҽсахьақәа аарԥшхоит арԥызбеи аԥҳәызбеи. Урҭ рхаҽсахьақәа стереотип ҳасабла ишьақәгылоуп. Ҽырԥштәык аҳасабала ҳазхьаԥшып «Арԥызбеи аԥҳәызбеи рыхьӡибартәра» захьӡу ашәа ацыԥҵәаха:

Ҽыхәамзар ҽеы иақәымтәуа,
Зҽеы шьҭыбжьы иардыдуа,
Зҟамчы шьҭыбжьы иармацәысуа,
Маҭаԥшьымзар ҟамч зымкуа,
Зы хәашьымзар зы иҭамлуа,

Ҽхьынтада имныҟәауа.
Кәымжәы шкәакәа, каба еиқәатцәа,
Зара еихытыр, бырфын цатца,
Хҭырпа ҩеижь, чыхә ргьала,
Аԥша ахьнеиуа зыӡбахә неихьоу.

[Шьынқәба 1959а: 230]

Иаагоу ацәаҳәақәеи дара ирышьашәалоу егъырҭ абзиабаратә ашәақәа ртексҁәеи излаҳдырбо ала, аҭыпҳа дхызхуа, идеалс илымоу арԥыс – аԥсуа хатца нага дызлеибарку иҟазшьа бзиахәқәа роуп: ихатцара, игәымшәара, иҿыцәтәашьа, иеилаҳәашьа уҳәа. Кавказтәи арыцарцәа иртәышьтроу арҭ аҟазшьақәа хаҿсахьала раарԥшразы ажәлар азхьаԥшуеит **агиперболатә цәаҩа змоу аиҿырԥшрақәа:** *«Зҽышьҭыбжьы иардыдуа, Зҟамчышьҭыбжьы иармацәысуа».* Аиҿырԥшра лыԥшаахқәа инарываргылаҩы харҳәара рызууп аԥсуаа рҿаԥыцтә поезиаҿы ишәхьоу (еилаҕьахьоу) ацәаҳәақәа, епитетла ихырку ажәеицааирақәа:

Кәымжәы **шкәакәа**, каба **еиқәатцәа,**
Зара **еихытыр**, **бырфын** цатца,
Хҭарпа **ҩеижь**, чыхә **ргьала…**

[Шьынқәба 1959а: 230]

Игәыбзыҕза улымҳаҿ иааиуеит ацәаҳәақәа рритмикатә шьҭыбжьгашьа, акыр иҿырԥшыгоуп ацәаҳәақәа рфактуратә шьақәгылазаашьа.

Ҳазлацәажәо апоетикатә традициоуп изыкәныҟәо ажәлар аԥҳәызба лхаҿсахьа аҭыхраангьы. Еиҿырԥшрала ицәыргоуп иршанхагоу «адәахьтәи» уи лыԥшӡара (*«лыхәда – ӷәыцоуп», «лыхцәы – сырмоуп», «Маахыр еиԥшуп быблақәа, Еихышәашәо бзарақәа»*), иара убас дхазыртәааua – лыҩнутҟатәи абеиара (*«Ашьауардын ахшыҩ лымоуп», «Аӷыс мҩас асахьа тҭылхуеит», «Ашьха каԥкаԥ абжьы бхоуп»*). Араагьы ацәаҳәақәа еихышәшәо еишьҭагылан ицоит:

Амсыр қьаадыш цәеи-жьи быкәуп,
Ашьауардын ахшыҩ бымоуп
Аҵыс мҩас асахьа ҭыбхуеит,
Ашәуа ҟамчеиԥш беихатыруеит,
Раҙын даҷшәа беихаԥсоуп,
Ашьха каԥкаԥ абжьы бхоуп.

[Шьынқәба 1959а: 230]

Арԥызбеи аԥҳәызбеи рхаҷсахьақәа хзыртлоны хыхь иаагоу аҵәаҳәақәа – рҷиамҭак мацара иатәым, егьырҭ абзиабаратә ашәақәа рҷегьы ицәырҟьа-цәырасуеит. Убри аҟнытә, урҭ апоезиатә хаҷсахьақәа алкаатәуп аԥсуа жәлар рашәаҳәаратә традициаҷы зҷеышьақәзыргәгәахьоу формулақәаны. Иазгәаҳҭаша – аформулақәа шьаҭас ирымоуп, иагьеибаркуп аԥсуаа рсахьаркыратә хәыцраҷы ишьақәгылахьоу аиҷырԥшраҟәеи символра зуа аобиектқәа рыла: *амсыр қьаадыш, ашьауардын, ашәуа ҟамчы, ашьха каԥкаԥ* уб. егь. Аиҷырԥшраҟәа, ишаабо еиԥш, иԥсаҟьаны ана-ара атекст иагәылам, цәаҳәацыԥхьаҙа еицрыхәхәа еишьҭанеиуеит. Егьырҭ ажәларқәа аҙәырҩы рлирикатә поезиаҷегьы усоуп. Иаҳҳәап, аурысқәа рлирикатә ашәақәа рҟны аиҷырԥшраҟәа ес-цәаҳәа еишьҭархххны иаҳԥыхьашәоит. Еицырдыруа аурыс фольклортцааҩ Б.М. Соколов излаирцабыргуа ала, ацәаҳәақәа жәпакы еиҷырԥшрала рхыркра, цәаҳәацыԥхьаҙа хаҷсахьала аԥцамҭа атекст акомпозиция аиҷкаара – алирикатә ашәақәа рзы егьызеиҷым поетикатә цәырцроуп, ҷахәҳәагоуп [Соколов 1926: 39].

Аԥсуа жәлар рыбзиабаратә лирикаҷы иаҳԥылоит иара убас бызшәалеи культуралеи акырҙа еицәыхароу ажәларқәа аҙәырҩы рҷаԥыцтә рҷиараҟнеиԥш, рҩыратә литератураҷегьы инарҭбаан аҭып змоу апоезиатә хаҷсахьақәа. Атрадициатә ҟазшьа змоу, еишьашәалоу урҭ ахаҷсахьақәа, мамзаргьы аформулақәа шьаҭас ирымоуп, иагьыҟәныҟәоит зны-зынла адиологтә композиция, зны-зынла – амонологтә.

Аԥсуаа рыбзиабаратә ашәақәа рҟны иаҳа инарҭбаан аҭыԥ рымоуп х-формулак а) **агәаҳәара шьаҭас измоу;** б) **ҟалашьа змам**, в) «**ашәаԥыцьаԥ писарцәаны…**» ҳәа залкаара ауа. Ҳарзаатгылап рых-формулакгьы хаз-хазы.

Ҳзыхцәажәахьоу алирикатә поезиатә рҽиамҭақәа реиԥш зеиԥшу ашәақәа рвариантқәак рҽы афырхатца – арԥыс, игәы зырхытхытуа аҭыԥха лахь ихы нарханы, гәтыгъгьала игәтыхажәа лыдигалоит: игәаҳәоит бзиа иибо дмаҟаны длымгазарц, дкасны дылхазарц, дмацәазны длымгазарц. Аҭыԥха лакәзар, агәаҳәара лымоуп лгәы хызхыз арԥыс дкабаны дитцазарц, дыхтарԥаны диқәыршәызарц, дмаҟаны димгазарц. Иааҳгап адиологтә композициа шьаҭас измоу «Дауҭ хатца ихҳәааy ашәа» аҟынтәи аҽырԥштәы:

– Уҳ, шьири, сыԥсындаз,
Исымоу зегьы ҷанындаз,
Торонта кәымжәны сушәындаз,
Бырса кабаны суцандаз,
Ххьа хтырԥаны суқәыршәындаз,
Ҟама чаԥаны суҟәнындаз,
Гьерман тапанчаны судхәаландаз,
Шьаруа еимсны сушьандаз!
– О, ди-ди, бхатцкы!
Сбырфын чабраны быкәа стандаз,
Скьамар маҟаны сбымгандаз,
Сышәты касны сбыкәыршандаз,
Сыхьтәы мацәазны сбымгандаз,
Сыѡны бара бызбандаз,
Сгәы итоу сахьʒандаз,
Ҳаԥстазаара акхандаз!..

[Гәлиа, Бгажәба 1972: 103]

Арҭ ацәаҳәақәа зеиҧыҟам ала иаадырԥшуеит бзиа еибабо рыгәтыхақәа, рцәаныррақәа. Афырхацәа рлирикатә гәазыхәа-

рақәа аарԥшуп метонимиа ҷыдала. Ацәаҳәақәа шьақәгылоуп иаку синтаксисттә еицааирала, иагьхыркәшоуп формала агәаԥхаратә ркьынаа шьаҭас измоу ҟатцарбатә рифмала: *бызбандаз* // *сахьӡандаз* // *акхандаз* уб. егь.

Уарла-шәарла акәзаргьы, агәаҳәаратә формула ҳԥылоит аԥсуа поетцәа рырҽиараҽгьы, ҷыдала иаҳҳәозар – иналукааша ҳаамҭазтәи апоет Р. Смыр иажәеинраалақәа рҟны:

О, сышәҭыц еинаала, адунеи сгәазырԥхо,
Схәыцрақәа ирылоу, нас иацу сыԥхыӡ,
Сымра ашәахәа ссир, са сыдгьыл зырԥхо,
Сӡыхьны сҭашәандаз инабго беирыз!

О, сиетцә каҷҷара, нас сыжәѡан ицкьоу,
Саацынра иагым бара сҟарматцыс,
Сашәақәа, сажәақәа ԥсыцкьас ирхоу,
Сыхьтәы мацәазны сахандаз бнацәкьыс!

О, сқәыԥшра алакҭа хаа, сымза илашоу,
Сытцхқәа банрыцым, наӡаӡа имлашьцои!
Сгәыграқәа иргәыгроу, бара сызкәыхшоу,
Быхәда скакаҷны сахандаз бымбои!..

[Смыр 1979: 55]

Аѡада ишаҳҳәахьоу еиԥш, аԥсуа жәлар рыбзиабаратә лирика иаҟазшьарбагоуп адунеитә фольклортә поезиа шьахәла иадыруа, **ақәыргәыгратә**, мамзаргьы **ҟалашьа змам аформула** ҳәа залкаара ауа апоетикатә цәыртцра. Ари аформула алаф ацәаѡа ахоуп: арԥыс, игәы зызцо аҭыԥха лышҟа ихы нарханы, дызқәимыргәыгуа ҳәа иҟои, аԥсҭазаараҽ иѡызара дақәшаҳаҭхозар. Уи атәы шаҳаҭра азыруеит «Унан, бара Какашьа!» захьӡу ашәа иагәылоу абарҭ ацәаҳәақәа:

Уа бара, Какашьа мыжда,
Сызбыргәаҟуеи,
Ибҭахузеи, са сбыкәыхшоуп
Сыпсы ѡҭкаара?
Каниакымзар уатка бсыржәуам,
Сыпсы зфаша!
Ча шкәакәамзар ча бҽастцуам,
Сыпсы зфаша!
Лакыруанымзар шьатцак бзаасхәом,
Сыпсы ѡҭкаара!

[Шьынқәба 1959а: 245]

Азҽлымҳара заҳҭо аформула ахы цәырнагоит диологтә композициа мацарала. Арпыс иѡызара дазааигарц дашьҭоуп аҭыпҳа, аха лара дмараҳәуеит, ахәгьы-аҽгьы дыкәлыргылом. Адыга фольклор аҽгьы ари аформула ацәыргашьа шыҟоу зынӡа убастцәкьоуп:

Воду ситом стану тебе носить,
Все, что ни скажешь, сделаю.
Выходи за меня, красавица,
Никого, кроме тебя, не желаю.

[Унарокова 2004: 127]

Ҳазлацәажәо аформула цыдарас иамоу убриоуп – зны-зынла аҭыпҳа илышьҭоу арпыс «суццоит иузынагӡозар» ҳәа убас еипш дцакәак изыкәлыргылоит – зынӡа нагӡашьа змам (уи азоуп ҟалашьа змам аформула ҳәа изалҳкааз):

Иулшозар суццоит лҳәеит:
Амшын агәаҽы уцаны аҭәа урхуазар,

Шьхарԥылагьы удараҽуазар,
Ҽыхәада ҽы уақәымтәауазар,

[Шьынқәба 1959а: 298]

Нагӡашьа змам аформула ҳԥылоит тыӡтыԥлеи культуралеи акыр еицәыхароу ажәларқәа рфольклор еиуеиԥшым ажанрқәа рҽгьы [Богатыриов 1962; Кирдан 1983]. Иаҽшәырԥш анаѳстәи аурыс аҭәҳәа атекст:

Пока не сосчитаешь песок на дне морском,
Звезды на небе,
Листья на деревьях,
Пни по лесам,
Пни по лугам,
До тех пор тело больное
Будет в покое.

[Москвина 2005: 359]

Зажәа ԥхылдоу ҳаамҭазтәи афольклорҭцааѳ В.М. Гацак аӡәырѳы ажәларқәа (аԥсуаа, даргьынаа, авенгрцәа, абалкарцәа уҳәа) рфольклор аҟынтәи «ҟалашьа змам аформула» еиуоу аҽырԥштәқәа ҭцааува, урҭ ҳәаақәитцоит «ҟалашьа змам апоетика» ҳәа [Гацак 2008: 88].

Ҳазхьаԥшып, аԥсуаа рыбзиабаратә ашәақәа рҟны зхы цәырызго даҽа поетикатә цәырцрак – **«ашәаԥыцьаԥ писарцәаны»** ҳәа иалкааз аформула. Иааҳгап уи аформула иатәышьтроу цәаҳәақәак:

Адунеи ду ашәаԥыцьаԥ
Абҕьы ирҽоу мсыр қьаадны,
Изҽоу ахәцәы калам царны,
Амахә-ашәахә писарцәаны,

Уахгьы ҽынгьы имтәа-имгыла,
Исахьа ажәала иҭырхырц иашьҭазаргьы,
Дызлашоу зегь урҭ ирзанҵом!

[Шьынқәба 1959а: 247]

Ари аҿырԥштәаҟны апоезиатә хшыԥцак аарԥшуп еиҿырԥшрала, иагьазааигәоуп афольклорҭцааԥ Б.М. Соколов аурыс шәақәа рҿы ииаирԥшыз «ступенчатое сужение образов» ҳәа иҳәаақәитцауа ахаҿсахьеиҿартәра [Соколов 1926: 39]. Ас еиԥш иҟоу аформулақәа шьаҭас ирымоу афилолог ду А.Н. Веселовски и-«психологиатә еишьашәалара» (психологический параллелизм) акәхоит.

«Ашәаԥыцьаԥ писарцәаны» ҳәа иазгәаҭоу апоетикатә хаҿсахьа еиҿартәышьала «ҟалашьа змам аформула» иақәҿнатуеит, аиԥш зеиԥшу авариантқәа жәпакы шьҭкааун XIX ашәышықәса инаркны иахьа уажәрааҥа, шамахамзар, Европатәии мрагыларатәии атәылақәа рҟны, афро-арабтәи атәылақәагьы убрахь иналатцаны. А.Н. Веселовски «если б небо было хартией…» ҳәа иаликаауа ари аформула абырзен поезиаҟны иаарԥшуп алирикатә фырхаҵа ибзиабаԥ илзынархоу иажәақәа рыла: «Если б все морские волны были мне чернилами, хартией все небо, и я стал писать на ней без конца, вдоль и в ширь, во веки веков не выписал бы всего моего горя и всей твоей жестокости» [Веселовский 1940: 368].

Аԥсуа жәлар рпоезиа ҳазхьаԥшуазар, ҳзыхцәажәо аформула изҟазшьарбагоу иқьабзтәым алирикатә жанр мацара акәым, уи ирҟазшьаҷыдоуп аҭоурыхтә-фырхаҵаратә ашәақәагьы, иагьцәыргоуп афырхаҵа иҭахара иадҳәалоу, атрагедиа аазырԥшуа хыркәшажәаҵас:

Ашәаԥыцьаԥ писарцәаны,
Амахә-шьымахә қаламқәаны –

Абарҭ зегь тәазар иҩцәаны,
Абарҭ ргәаҟра ажәабжь рзанҵом[1].

[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 41]

Ас еиԥш иҟоу атрадициатә формулаҟәа, агәра ганы ҳаҟоуп, шьаҭас ирымоу – «жәлар рпоезиатә ҧсихологиа» (А.Н. Веселовски итермин) ауп. Уаҟа аҧсабареи ауаҩи рхаҷәсахьаҟәа еиҷыбааупп, иаҳҳәап, анаҩстәи аҧсуа лирикатә ашәаҷ ишаабо еиԥш:

Адгьыл дуӡӡа шьапыс иҵоуп,
Ажәҩан дуӡӡа хылпас ихоуп,
Амшын дуӡӡа гәыс изҭоуп,
Амра дуӡӡа блас ихоуп.

[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 125]

Хшыҩзышьҭра зызуу атрадициатә хаҷәсахьаҟәа, А.Н. Веселовски ишазгәеиҭо ала, «иит, мамзаргьы ишьҭкаан амузыка-ритмикатә ассоциациа абзоурала… аамҭа цацыԥхьаӡа урҭ еизыркәкәахон, еилаҕьахон» [Веселовский 1940: 375]. Аформулакәа рпоетикатә схема наҟ-наҟ, еиуеиԥшым аамҭақәа раан, апрофессионалтә (аҩыратә) поезиагьи азхьаԥшит, уимоу, «иаӡрыжәит», «иашьалашьынит», даҷеа ҳаракырак ахь ишьҭнахит. Убри азоуп анаҩсан изыҟалаз даҷеа процесскгьы – алитературатә традициа анырра азнауит афольклортә рҷиара.[2]

Аҧсуа жәлар рыбзиабаратә ашәаҟәа реилазаараҷәы, хыԥхьаӡарала ирацәамзаргьы, иаҳԥылоит асиужет змоу арҷиамҭақәа.

---

[1] Иаҷшәырԥш аҭоурых-фырхацаратә рҷиамҭа «Гыць Абыхәба иашәа» аҟынтәи иаагоу аформула: «Уа, амшын дуӡӡа чернилазаргьы, / Уа, ашәаԥыцьаԥ каламзаргьы, / Ҭәыци бҕьыци шәкәыбҕьыцзаргьы – / Сара суасиаҭ знымӡало, / Гыць ашәаркы, уаа!..» [Кәаҕәаниа 1999: 344].

[2] Афольклортә поетика дыҟәныкәаны Аҧсны жәлар рпоет Дырмит Гәлиа иаԥитцаз апоезиатә рҷиамҭақәа рахьтә иакымкәа-иҩбамкәа, зегь раԥхьа инаргыланы ипоема «Арԥызбеи аҧхәызбеи рышәкәы», ажәлар ирылатцәеит, аҩбатәи «афольклортә ҧсҭазаара» роуит.

Убарҭ иреиуоуп «Гәаԥьаа-ԥҳа Какашьеи Чамагәуа Маҳмуди рашәа», «Хан-ԥҳа Ҳаԥьхан». Актәи арҿиамҭа, шәагаала акыр инеиԥыху, анымха-хымҭәа, амцҳәаѡ, иара иеиԥш хара имхәыцуаз ҭыԥҳак дхыхны ԥҳәысыс дшигаз, аҕәыцәхәы дшыкәиртәаз атәы ҳанаҳәоит. Аѡымҭа, итрадициатәу аԥсуаа рлирикатә ашәақәа реиԥш, лафла, иуморла еибыҭоуп. Ачара уздыртцысуеит афырхацәа рыхьӡқәатәкьа: иара – Ҷука, лара – Какашьа. Ашәа ахы инаркны аԥыхәанӡа акомпозициа шьаҭас иазышьҭоуп адиолог. Иуадаѡым ари арҿиамҭа ашәкәы ианырцахьоу афольклортә текстқәа (шәрыхәаԥш: «Арлан Едрыси Ҕәыблиа-ԥҳа Нинеи рашәа», «Унан, бара, Какашьа!») рныррала ишаԥҭоу. Ус еиԥш иҟоу аҿырԥштәқәа афольклор аԥсабара иатәуп-иамаауп, егьырҭ ажәларқәа рҿгьы аҭыԥ рымоуп.

Хшыѡзышьҭра зҭатәу акоуп егьи ашәа – «Хан-ԥҳа Ҳаԥьхан». Ашәа атцакы еицырдыруа асиужет – Нхыцхнтә аԥҳәыс дымтцарсны лаагара иаҟәырҷахоуп ххәартә иҟоуп. (Уи иазааигәоу асиужет Иуа Коҕониа ипоема «Абаҭаа Беслан» аҿгьы иаҳԥылоит.) Аѡымҭа хыркәшоуп трагедиала: Ачба Дачам аԥҳәыс дымтцарсны дшааигоз, амѡан дицәыԥсит. Афырхаҵа имонолог ала иаарԥшуп уи дызҭашәаз арыцхара:

– Анышә бытцастцар, ашышкамс бырфоит, – иҳәеит, –
Адәы быкәыжьны сцар, абгасса бырфоит,
Ишԥабзызури, Ҳаԥьхан?
Быѡныҟа бырхынҳәны бызгар,
Башьцәа уаа цәгьақәоуп, сыршьуеит,
Ишԥазури, Ҳаԥьхан рыцҳа?
Сыѡныҟа бызгар,
«Аԥсыхьшәашәа даҳзааугама» [ҳәа]
Иакәым сзырҳәауеит, изурызеи?
Сыдунеи сыкәны хьымӡгы сымгацызт,
Ахьымӡг сбыргеит, банаԥьалбеит, Ҳаԥьхан…

[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 94]

Ашьхаруаа рцас иацанакуамызт, иахьагьы иацанакуам ахатца иԥхәыс дитцәыуо. Аха ари атекст аҽы зхы змагәыхьхаз аԥсуа хатца, ауаа дахьырымбо иҿехьакны, ихы итцәыуоит, игәы ирдоит.

Еилҳарго афольклортә рҽиамҭа асиужет ауниверсалтә ҟазшьа амоуп. Уи ҳԥылоит аҟабарда жәлар ражәарҽиараҽгьы. Атекст излаҳәо ала, аҭыԥҳа ссир Адиух бзиа дызбо арԥыс дирҭом лҭаацәа. Уахык арԥыс дымцаирсуеит Адиух, аха амашәыр ҟалеит: аҽы шьацәхныслан, аҭыԥҳа дҽыжәҟьан дахькаҳаз дыпсит. Арԥыс агәаҟашәа иҳәоит:

Положить тебя среди кустов,
О моя Адиюх?
Станешь ты добычей муравьев,
О моя Адиюх!

Отыскать в дупле тебе приют,
О моя Адиюх?
Но боюсь я птицы унесут,
О моя Адиюх!

Что ж тебя оставить на пути,
О моя Адиюх!
Сможет хищный зверь тебя найти,
О моя Адиюх!..

[Липкин 1956: 143–144]

Иаагоу, аԥсуааи аҟабардақәеи ираԥцамҭоу ҩ-текст поетикатә цәаҩала еижьрацәароуп, еиҩырго ҳәа мбатәык ыҟам. Ус анакәха, формула ҳасабла иҭышәынтәалахьоу урҭ ацәаҳәақәа ҩ-жәларык еицырзеиԥшу, рфольклортә поезиа иатәу-иамааy поетикатә цәыртцроуп. Азҽлымҳара заҳҭара убриоуп – уи апоетика ажәлар азхьаԥшуеит асовет аамҭа еиуоу афырхацәа рзышәаҳәараангьы.

Убарҭ ируакуп ҳарҭ иҳанҵамҭоу «Гагәылиа Дикран иуазашәа». Араагьы иҟоу – иаабац асиужеттә ҭагылазаашьа ауп: ақырҭуа меншевикцәа 1918 шықәсазы Аҧсны анрымпытцархала, иабрагьыз дреиуан Дикран Гагәылиа. Дабрагьны абна дшылаз, зҳабк дымҵаирсын, дшааигоз амҩан дицәыҧсит. Иҟаитцари, ииури афырхаҵа? Ауазашәа иҳәоит:

Уан избалуа, с-Дикрана-а?..
Лабраа рышҟа дкылугар, уақәдырзоит,
Аҩныҟа дназгот ҳа уалагаргьы,
Аҧс лома ҭацас иаҳзаауга ҳагьы уркоит,
С-Дикрана-а, уаау-уааy!..
Амҩан дкылган дышьҭоуҵар,
Дикран иҧсы дизымжт ҳа ақәлацәа
Ухыччот С-Дикрана, уаау-уааy!
Атцла дкәуҵар, алаҳә дырфоит,
Уа, уцәа дадуҵар, дыхьшәашәацәоп,
С-Дикрана-а, уаау-уааy!..

[Кәаҕәаниа 1999: 350–351]

Аҵыхәтәантәи ашықәсқәа ирылагзаны аҵарауаа-афольклорҭцааҩцәа еизыргаз афольклортә материалқәа агәра злаҳдырго ала, ҳаамҭазы аҿиара иаҿуп аҩыратә поезиа иазааигәоу абзиабаратә ашәақәа. Убри аганахьала рылша азгәаҭазарц ахәҭоуп абаҩхатәра злоу жәлар ражәарҿиаҩцәа аҙәырҩы: **Сарапион Цьапуа, Хьымца Хынҭәба, Арда Жьи-цҳа, Қәеиза Кәыцниа-цҳа** уҳәа убас аҙәырҩы. Еиқәаҳапхьаҙаз ашәаҳәацәа рыҿиараҿы иҭәгәоуп аиндивидуалтә лагамҭа, рапҵамҭақәа иныҟәыргоит иҿыцу акомпозициатә еиҿкаашьақәа, асахьаркыратә маҭәахәқәа рхархәашьақәа. Иаҳҳәап, уажәраанза ҳзыхцәажәоз, итрадициатәу аха҃сахьақәа рыла ихырку арҿиамҭақәа, шамахамзар, диологтә композициала еиҿкаазар, ааскьа иантцоу ашәақәа бжеи-

ҳан монологла еибыҭоуп, насгьы асубиективтә цәаныррақәа (агәҭахәыцрақәа, агәхьаагарақәа) иаҳа ирныҧшуеит. Убас иҟоуп Сергеи Адлеиба иҳәамҭаны 1984 шықәсазы ианаҳҵаз «Абзиабара ашәа»:

Сыҧшит, сыҧшит ахәылбыҷеха,
Аха башан, бхабар зымбеит.
Иҟалазеи, бынзырхазеи?
Абна аҷеықәаҷ ардәына
Аҷеықә-ҷеықәҳәа абжьы анарга,
Бааиуазар ԥьышьа заҟа сгәырҵьаз –
Ибдыруандаз, ибдыруандаз!..

[Кәаҵәаниа 1988: 112]

Аинтерес аҵоуп Ҭырқәтәылан инхоз Ченгиз Абганба иҳәамҭаны С.Л. Зыхәба иикьыпхьыз «Бара быҟами, бара», мамзаргьы «Аиҷеыпсаара» захьӡу абзиабаратә ашәа. Арҷеиамҭа шәагаала акыр инеиҵыхуп, насгьы хадара злоу – иахьауажәраанӡа зеиуаххы ҳзымдыруа абзиабаратә лирика ахьыршәыгәқәа иреиуоуп. Иɷашьом ашәа мрагыларатәи алитературатә поезиа аныррала ишаԥҵоу, аха иара убри аамҭазгьы уаɷы ибарҭоуп итрадициатәу аԥсуа жәлар рашәа ашьҭамҭақәа, еиҳарак иаҵоу асамырҟәыл ҳхаҷеы иааҳгозар. Ашәа ахы инаркны аҵыхәанӡа изыҟәныкәо апоетика – **ахазырха-амонолог** ауп. Уаҟа алирикатә фырхаҵа – арԥыс ихы имагәыхьха, гәыгра дук имамкәа игәы лзааиртуеит имшқәеи итҳҟәеи ԥсыс ирхалаз, цәгьа игәаԥхаз аҭыԥха:

Уаа, ди-ди, ибҳәалакгьы,
Бзиоуп сымҳәеи сараа!
Уаа, ди-ди ибҳәалакгьы,
Бзиоуп сымҳәеи сараа!

Бнапы аныбҟьа, банылацәҟәыс,
Быгәра сымгеи сараа!

Бара боуп, бара,
Аа, абаапсы, ба быҟанатц,
Изурызеи сара?

Са сыҟәызхыз бараа…

[Зыхәба 1997: 7]

Иҟалап, ари ашәа поет-ажәабжьхәаԥык иакәзар изапҵамҭоу. С.Л. Зыхәба иазгәаҭаҷы иԥуеит: «... ари ашәа сара иансоу ашьҭахь акыр шыҟәса аабжьысхьан, агазеҭ «Апсны» ианылеит Абдулҟаадыр Арҙынба иԥымҭа ажәеинраала «Бара быҟами, бара» [Зыхәба 1997: 7].

Жәаҳәарада, ашәапҵаԥцәа-авторцәа рапҵамҭақәа иагьа аиндивидуалтә ҟазшьа рныпшуазаргьы, иааидкылан урҭ рырҷиара аҟырҟы зырхәыхәуа жәлар рпоезиа аҙыхь ауп, изыҟәныҟәо афольклор-музыкатә традициа ауп (уи атәы шәахәапш алада).

2. Аибаркыра ашәақәеи ахьҙыртәрақәеи

Ақьабз иадҳәалам апсуаа рҷапыцтә поезиа арҷиамҭақәа рахьтә, аибаркыра ашәақәа рҷалыркаауеит амузыкатә шьақәгылазаашьеи анагҙашьеи рганахьала. Иахьа уажәраанҙа урҭ ирыхцәажәахьоу афольклорҭцааԥцәа тематикалеи цакылеи еихшаноуп реилыргара шапшьааго. Уи зыхҟьо амзыз еилкааун: аибаркыра ашәақәа – асинкретизм ҟазшьа змоу, ажәеи, амузыкеи, акәашареи акны реилахәра цәырызго жәытәҙатәи ҷапыцтә рҷиамҭақәоуп. Ас еипш иҟоу афольклортә жанр аҵцаараан, хымпада, рыхшыԥ еиларҵароуп занаатла еибатәым ацарауаа – амузыкаҵцааԥ, афилолог-афольклоҵцааԥ, ахареограф. Мап анакәха, ишаанагара ган рацәала иҵцаамкәа иаанхоит ажанр

ахытцхшьеи ауснагъатәқәеи. Аҧсуаа ирыешьароу адыгаа рҟны акәзар, ари азҵаара хар амамкәа ишьақәцалоуп. Зегь ртәы ҳамҳәозаргьы, шаҟа рытҵаркуазеи Б.Х. Бгажнокови Ш.С. Шуи рытҵаамҭақәа! Ҵоуп, аҧсуа ҵарауаагьы – жәлар рмузыкеи рхареографиеи рытҵааԥцәа Ш.А. Аԥардан, М.М. Ҳашба, А.Хә. Аргәын иҟарцахьеит ашьаҽақәа аибаркыра ашәақәа реиҽартәышьа аҭҵаара аганахьала, аха урҭ аҽазышәарақәа хыхьхыхьлоуп акәымзар, инарцаулан ажанр афольклор-музыка-хореографиатә ҧсабара аарԥшра рзалмыршеит. Уажә араҟа уи азҵаара инҭырҳәцааны аҭҵаара ҳҽазаҳкуеит ҳәа ҳалагом, амузыкеи ахореографиеи рхырхарҭа ҳара излаҳҵәыхароу ала, уи иагьҳалшарым ҳҽазаҳкъаргьы. Аха, иагьа ус акәзаргьы, ҳаҭҵаамҭа ахыҟәкы хада инамаданы, ажәақәак аххәаатәны иаабоит аибаркыра ашәақәа иныҟәырго асинкретизмтә лагамҭа. Ҳҽапхьа иқәҳаргылоу азҵаарақәа иреиуоуп: аформа аганахьала шьақәгылазаашьас ирымоузеи аибаркыра ашәақәа? Рхы шпацәырыргои, насгьы рышпаҽеиларгъо уаҟа амузыкеи, ажәеи, акәашареи?

Арҭ азҵаарақәа рҭак аҟаҵара ус иагьымариам. Изламариам убриоуп, ҳаззаатгылауа арҽиамҭақәа рышьҭкаара нап аркхеит акырҵа ихьшәаны, иаразнакгьы хшыԥзышьҭра азумхеит зегь реиҳа ихадаз – аформатә шьақәгылазаашьа: ашәаҳәареи акәашареи реиҽыбаашьа аҷыдарақәа. Иага умҳәан, ажәа атекст мацара анҵаны, амузыкеи ахареографиеи ргәыгәтажьра, мамзаргьы ашәеи ажәеи шьҭкааны, ахореографиатә хәҭа хырԥа азура – афольклортә рҽиамҭа бжамҽамнатәуеит, акыр ихьысҳанатәуеит. Рыцҳарас иҟалаз, ус акәгәышьоуп, шамахаҳак акәымзар, иахьазы икьыпхьны иҳамоу аибаркыра ашәақәа шышьҭкааy.

Аибаркыра ашәақәа рахь ипхьаҵоуп «Аураашьа», «Шьаратын». Меижьарада, хытцхыртала арҭ ашәақәа амагиеи акульти ирымадоуп. Аҭҵааԥцәа азәырԥы жәлар рлирика ахытцхырҭа еиҳарак ақьабзтә поезиа ауп издырҳәало. Аха ҷыдала иарбан ритуалтә қьабзу изхылҽиааз аҳәара ус имариам. Амала угәы азԥартә иҟоуп: ажәытәҳаҳаахыс аҧсуаа еиуеиԥшым ақьаб-

зқәа рымҩаԥгараан – шәарыцара ианытцытцуаз, ҽаҩра ныхәа аныҟартцоз – иаарыкәыршан иҟаз аԥсабара аныррала, аҿыԥшрала иаԥшьыргон, ирызхьаԥшуан аритуалтә-магиатә цатцгәы змаз, еиуеиԥшым ашьацәхыртәратә (плясовые) формақәа. Убарт иреиуоуп, иаххәап, аетнографиатә литератураҿы ибзианы иаадыруа ауаҩы (ма арахә) адыд-мацәыс исны дашьыр, «Афрашәа» анырҳәоз, напеибаркрала инарыгзоз «Анцәа кәашара». Ус еиԥшқәа раан, «ахара зду» (афы иаркьатаз итаацәа) матәа шкәакәала рҽеилаҳәаны, рыхәдақәа архнышьнақәа рыхшьны, арыцхара ахьыҟалаз атып иатаауан. «После этого, – иазгәеитоит ари ақьабз иахцәажәахьоу Н.С. Цьанашьиа, – под звуки «Афрашәа» исполняется хороводный «божий танец», причём, посреди круга стоят «виновные», а в некоторых местах их тоже вводят в хоровод и заставляют танцевать со своими цепями» [Джанашия 1960: 69].

Ҳара ҳзы иахьа уажәшьта хадара злоу – ажәытәзатәи аибаркыра кәашарақәа рсинскретикатә ҟазшьа, иныкәырԥшшәа акәзаргьы, ацәыргароуп. Зегь раԥхьа иргыланы хрызхьаԥшып уи аганахьала иҳамоу, Аԥсны иатаауаз анықәаҩцәеи, аруааи, атәылаҿацәтцааҩцәеи иаҳзаанрыжьыз адырратарақәа, иара убас аԥсуа жәлар рхареографиа еиуоу материалқәак. Аԥсуа еибаркыра шәақәа ирызку раԥхьатәи адырратарақәа ҟатцоуп XIX ашәышықәса аҩбатәи азбжа инаркны. «Кавказуаҩ игәалашәарақәа» захьзны Санкт-Петербург итытцуаз альманах «Военный сборник» аҟны иану аруаҩ С. Смоленски иантцамтақәа рҿы дазаатгылоит аԥсуаа (абазины ҳәоуп иара ишиҩуа) реибаркыратә шәаҳәашьеи рыкәашашьеи. Уи ишиҩуа ала, азәы аҿырпын аирҳәон, егьырт уи амузыка рҽакәыршәан рнапқәа еибаркны икәашон. «По костюму и оружию, – иҩуеит С. Смоленски, – он (аҿырпын азырҳәоз. – *В.Кә.*) был настоящим джигитом, который, между тем, наигрывал в большую травяную дудку (аҿырпын акәхап. – *В.Кә.*) какую-то безалаберную туземную песню. Толпа, следовавшая за ним, сцепясь руками между собою, пела

на голос, стараясь подражать звукам дудки, с припригиванием в такт песни… затем началась пляска, при громкой отрывистой песне и визге абазин, хлопавших в ладоши в такт танцующим. Абхазский танец довольно труден; он исполняется почти на одних пальцах ног. Легкие и проворные, абазины в таком положении выделывают довольно трудные скачки, которым позавидовал бы любой балетный танцор. Это их национальный танец. Затем, взявшись все за руки и образовав кружок, они начали пляску кругом, наклоняясь, в такт припеву, во все стороны» [Смоленский 1874: 169–170].

Хшыҩзышьтра азутэуп аԥсуа жәлар рыбзазареи рҟазареи ибзиаҙаны издыруаз ашәҟәыҩҩы М. Лакрба аибаркыра ашәа «Шьаратын» анагҙашьа аформа аганахьала иҟаицо азгәатарақәа: «“Шаратын” начинается с того, что в круг становятся почти все присутствующие, чуть касаясь плечами друг друга. В центре круга стоит запевала и речитативом исполняет стихотворные частушки и строфы, а затем, после каждого куплета, круг подпевает один и тот же неизменный рефрен: ха-ха, ха-ха, а-ха-ха, ха-ха. Во время исполнения хором этого рефрена один из участников выходит из круга, описывает, танцуя, небольшой круг в середине, а потом вновь возвращается на свое место. Так, поочередно, один за другим, под этот хоровой рефрен-такт совершают круг, танцуя на носках, почти все. Очередь передавалась влево от себя или вправо. Затем следовал новый куплет запевалы, обязательно свежий, снова рефрен, и танец повторяется до тех пор, пока не кончались своеобразные песенные “новости”» [Лакрба 1958: 252–253].

Иаагоу антцамҭақәа рҽы ҳара ҳзы аинтерес зцоу – аибаркыра кәашара анагҙашьа ауп. Икәашо рхыцхьаҙараҽы дыҟоуп аԥыжәара змоу акәашара алахәыла. Уи дҽарпынарҳәаҩуп (иҟалоит дыцхьарцарҳәаҩызар, дчамгәырарҳәаҩызар), мамзаргьы дхапаҳәаҩуп (корифеи, А.Н. Веселовски итермин ала иаҳҳәозар). Ахапаҳәаҩы дналагоит ихацыркыган иҟоу, иахьазы семан-

тикатә цакы змам аиҭаҳәақәа (априпевқәа) рыла: *«уарада рада-ра, уараидара…», «аа-ҳа, ҳаа-ҳа», «уаа-ҳаа, раидара…»* уб. егь. Арҭ аиҭаҳәақәа (арефренқәа) “цхыраагӡақәоуп”: ахапаҳәаҩы иҳәауа-еиҭаҳәауа, апхьарца ма ачамгәыр инапы наҽшьуа, цкьа игәалаиршәоит ицәыригаран иҟоу ашәа; уи адагьы, аиҭаҳәақәа иаадырԥшуеит дара ирыцлараны иҟоу ашәа атекст (ацәаҳәақәа) ршәагазагақәа. Ажәакала, аибаркыра ашәаҽы аиҭаҳәақәеи ажәеинраала ацәаҳәақәеи қәыгәгәаратә хыпхьаӡарала еиҟароуп. Урҭ рыхҭа иҭаршәуа акәашарагьы уа иахьацло иабзоураны, иааидкылан арҽиамҭа аритм еилыкка иҟалоит. Иаҽшәырԥш аибаркыра ашәа «Аураашьа» ацыԥҵәаха:

Аураашьа!
Агәыр-гәырҳәа,
Аураашьа!
Шәеицыгьежьла,
Аураашьа!
Шәгәыматәушәа,
Аураашьа!
Шәыбжьы еиқәшәыршәа,
Аураашьа!
Аҭацаԥшқа,
Аураашьа!..

[Агәажәба 2008: 139]

Арҭ ацәаҳәақәа рҽы зцакы еилкаау атекст назыгӡо ахапаҳәаҩ иоуп, аиҭаҳәа «Аураашьа» – аргзыҩцәа (ахор). Ахапаҳәаҩи аргызҩцәеи рцәаҳәақәа бжьықәыгәгәаратә хыпхьаӡарала мацара акәым, ацырақәа рхыпхьаӡаралагьы, шамахамзар, еиҟароуп.

Анкьабынкьатәи апоезиа ахыцхшьеи аҽиашьеи ганрацәала иҭызцаахьоу А.Н. Веселовски ишазгәеиҭо ала, уи апхьанатә ахы цәырнагоит еиҳарак ахортә, ахәмарратә синкретизм аформақәа рыла. Усҟан хадара зуаз атекст ацакы акәмызт, анапеинҟьара

зцыз аритм ауп: иаҳҳәап, аԥкара-ԥкараҳәа ицо аҽышьҭыбжь, ма гыгшәыгк ахәаабжь аҽеиуатәра (подражание). «Подражательный элемент действа, – иҩуеит А.Н. Веселовски, – стоит в тесной связи с желаниями и надеждами первобытного человека и его верой, что символическое воспроизведение желаемого влияет на его осуществление. Психическо-физический катарсис игры пристраивается к реальным требованиям жизни. Живут охотой, готовятся к войне – и пляшут охотничий, военный танец, мимически воспроизводят то, что совершится на яву, с идеями удачи и уверенности в успехе…» [Веселовский 1940: 2008]. Атекст акәзар, аимпровизациатә ҟазшьа аман. Ахор аилазаараҿы арҕызҩы ашәа хацыркҩыс дыԥхьаҙан, дара (арҕызҩцәа) иааимданы идырҕызуан. Ишнеи-шнеиуаз арҕызҩы дшәаҳәаҩ хаданы даақәгылон [Иара уа: 203–207].

Хыхь зҿырԥштәы аагоу «Аураашьа» аҽеаҩра акульт ишадҳәалоу угәы азҩартә иҟоуп. Иара нарыгҙон ажәлаҟьара аамҭа анааилак, латцарамзаз, иара убас – урагаганаршьтахь, ауаа аԥсабара ирнагаз аура анеиныргалалак, «ҽеаҩра ныҳәа» аныҟартцоз. Уи дырцабыргуеит Б. Шьынқәба XX ашәышықәса 50–60-тәи ашықәсқәа рзы ианицаз аԥсуаа рхореографиатә материалқәа: «Ажьҭаара ианалгалак, амхқәа анҭаргалалак, «ҽеаҩра ныҳәа» ҟартцон. Убра акәын еиҳарак “Аураашьа” иахьыкәашалоз» [Шьынқәба 1990: 479]. Уаҩ дазҿлымҳахартә иҟоуп аибаркыра ашәа “Аураашьа” анагҙашьа аганахьала Б. Шьынқәба иантцамҭаҿ иҟатцоу анаҩстәи азгәаҭақәа: «Жәҩахырла иааидгылон (аҙгабцәеи ачқәынцәеи. – *В.Кә.*), нас рнапқәа неитцыхны еибадыркуан, икәаша-шьацәхыртәуа аикәшара иналагон. Арымарахьтә арыцъарахь еикәшон. <…> Дара акәашара иқәызгьы, наҟ игылазгьы ашәа еицырҳәон, ахапа зҳәоз иакәын ихьҙыртәуаз. <…> Аикәшара иаҿу рыҽԥырытцәтцәоит, ҩыцьа-ҩыцьала еицыкәашо иаақәлоит, иҟалон цшьҩык, ма арҩык еицыкәашар» [Шьынқәба 1990: 479–480]. Аинтерес ацоуп атәылаҿацәҭцааҩ, арцаҩы К. Маҷавариани ишәкәы «Некоторые черты из жизни абхаз-

цев. Положение женщины в Абхазии» аҟны аибаркыра кәашара дахьазаатгылауа атып. (Урт антамтақәа ҟатцан Б. Шьынқәба иапхьа, XX ашәышықәса алагамтаз.) «Для танцев составляется большой круг из молодых кавалеров и девиц, – иԥуеит автор. – Диаметр этого круга бывает 60, а иногда 100 аршин. Около каждого кавалера стоит девица или молодая замужняя женщина. По команде запевалы в один миг все берутся за руки, и начинается бег сначала на месте, потом справа налево и слева направо. Круговое движение происходит под такт песенников; поют все без исключения, но и пение это подчинено своего рода дисциплине. Сначала поёт часть, которая входит в состав первой четверти круга, потом вторая и так далее; или же начинает первая половина, а затем повторяет вторая, не мешая друг другу, не заставляя танцующих прерывать танцы. Через час или два наступает антракт; танцоры разделяются на две партии и каждая выставляет своего любимого поэта. Он сначала в стихах воодушевляет *пристуствующих*, а затем вступает в состязание в стихотворстве с противником, таким же поэтом, приехавшим из другой деревни. При этом они выказывают большой *запас поэтического творчества»* [Мачавариани 1915: 24–25].

Араҟа хшыԥзышьтра зтатәу – ԥ-гәыцк реиндатлара ҳәа автор дызлацәажәо ажәытә шьата змоу ашәаҳәара хкы ауп. Урт наҟ-ааҟ рашәеихҳәаалара иахылцит ашьтахь инартбаан аҷиара зауз ашәеимхдара, азцаарақәеи атакқәеи рыла ашәаҳәареиҷкаара. «Из этого хорового чередования, – иԥуеит А.Н. Веселовски, – вышло амебейное пение отдельных певцов, до сих пор держащееся в европейском народно-песенном обиходе. Импровизация кафров принимает форму вопросов и ответов, чередующихся между мужчинами и женщинами; у маорисов девушки и молодые люди перепеваются строфами любовного содержания…» [Веселовский 1940: 207].

Ишаабо ала, аибаркыра ашәақәа, иналкаан иаххәозар «Ауаашьа», хытцхыртала ғәғәала ирымадан апстазаараҷы алахҷыхреи

агәеитцытцреи ирызкыз, ажәлар рыбзазараԥны шьардаҙа зцазкуаз амырҭатратә, ақьырсиантә ныҳәарақәа, еиуеиԥшым егьырҭ ахҭысԥәагьы (аҭаацәара алалара, ацеи иира, ааҙара ирымаз арԥыс иҭаацәа рахь ихынҳәра, аибашьра аилгара уб. итц.). Араԥа зегь реиҳа ихадоу – аныҳәа хыс-гәыс иамаз, иагьзыԥәныԥәоз ахәмарроуп (игровое начало). Уи атәы дазаатгылауа, адыгатәи атрадициа инамаданы, иналукааша ҳаамҭазтәи аетнолог Б.Х. Бгажноков иазгәеитоит: «Игровая деятельность оправдана в подобных случаях как средство обеспечения правильного перехода к новому этапу жизни и преодоления препятствий на трудном пути к удаче» [Бгажноков 1991: 19].

Зныншьтахь, аԥсабара аҳәыцымыцра ианалаго, аҽа антцысуа, ааԥынтәи амра зыԥсы ҭоу зегь анарҿыхо, анхаҩыжәлар ргәазыҳәо ҿыцымҭала ажәлаԥьара рҽазыркуеит. Ари, хымԥада, ныҳәа дуны иаԥылон ажәытәзаахыс адгьыл ақәаарыхра иадҳәалаз аԥсуа жәлар. Ари аныҳәа иацыртәыз анцәахәы (иаҳҳәап, Џаџа) лашьапкра, афатә-ажәтә ацәыргара мацарагьы акәмызт, уи иахәҭакын аритуал-магиатә цатцгәы змаз махашьахалатәи (анапҟьара, ашьацәхыртәра уҳәа) ауснагзатәқәа рымҩаԥгарагьы. Аԥсуа жәлар ирыԥгылоз ишәарҭаз аԥсабаратә цәырцракәа аколлектив зегьы рзы ацакы зламаз ала, аҳаблаҿ (уимоу, ақытаҿ) еиланхоз азәк иеиԥш рыжәҩахыр еибыртон. Убри азакәхашт аибаркыра ашәақәа рынагзараан жәпаҩык ауаа, рнапқәа еибаркны, изеицшәаҳәоз, изеицкәашоз. Имашәырым ҳгәахәуеит уеизгьыуеизгьы ҷкәыни зҕаби реилахәра ахьалдыршоз, уи аҿиара, аҽеаҩра беиа аашьтра иадырганы иахәаԥшуан ажәлар. Имашәырым, ҳәарас иатахузеи, агьежь ҟатцаны акәашарагьы. Уи азҳәазар ҟалоит, адыд-мацәыс зысыз – ус анакәха, Анцәа лыԥха зиҭаз – ауаҩы, ма иԥшьоу даҽеа маҭәарк, обиектк (иаҳҳәап, аџь-цла) акәшара. Издыруада аикәагьежьра – аԥсуааи адыгааи аҽеаҩра беиа аиуразы зда иматәам ак еиԥш изымцахырхәоз амра хаҿыгьежь акәзар изызҳәоу? Атак аҟатцара ус иагьымариам, уи жәлар рхореографиа аҭцааҩцәа рҽаныршәозар акәхап. Аха ҳара

ҳзы ҩашьара ақәым акы – акәашараан аԥсуаа зызхьаԥшуа ани аума, ари аума акәашаратә махашьахеиҭакрақәа шьаҭас ирымоу – ажәлар ажәытәҙатәи рритуалтә ныҳәа-кәашарақәа роуп. Убас, иаҳҳәап, акәашараан ашьапԥынҵа ақәгылара, ашьацәхыртәра, уажәы-уажә иаԥшьырго ашьҭыԥарақәа – хытҵхырҭала аҿаҩраашьҭра («культ плодородия») иадҳәалоуп, иагьазҳәоуп магиатә ҟазшьала зыԥсы ҭоу зегьы (арахә-ашәахә, атциаа, амхы уҳәа) реизҳазыгьаразы анырра рзура. Иналукаааша аурыс фольклорҭцаа Ҩ П.Г. Богатыриов, ари азцаара хшыҩзышьҭра азуа, иазгәеиҭоит: «Обрядовый танец с подскакиванием кверху должен был содействовать произрастанию полезных растений, <…> некоторыми танцующими сознавалось, что как высоко они при танце будут подпрыгивать, так высоко будут расти полезные растения: лён, конопля и т.д.» [Богатырёв 1971: 428–429]. Араҟа иҳәоу ахшыҩцак арҵабыргуеит аԥсуа композитор И.А. Лакрба иҳадигало аԥсуа жәлар рхореографиа аматериалгьы. Иара излеиҳәо ала, ажәытәан аԥсуаа усураншьҭахь амхы иантытцлак (ууаҳә зуаз ракәхарын), икарауараха ишыҟазгьы, рыжәҩахырқәа ҩышьҭыхны, жәпаҩык агьежьыра ҟаҵаны, рнапқәагьы еибаркны, адрым-дрымҳәа аибаркыра кәашара аԥшьыргон. Ишнеи-шнеиуаз ари чаракәашарахеит. Ачарақәа рҿы агьежьыра агәҭаны идыргылоит еибагаз арԥызбеи аԥҳәызбеи. Икәашо ашәагьы рҳәоит, урҭ руазәк, иҟамчы адгьыл ахь, аҭаца лшьапқәа шыҟоу имҩанҵо, дышьҭирԥоит [Гварамадзе 1987: 24]. Аҭаца лышьҭыпара, агәаанагара злаҳамоу ала, анкьабынкьатәи аԥсуаа адгьылқәаарыхцәа рԥьатә процессқәа ирхьыԥшу аритуал-магиатә усмҩаԥгатәқәа ирыхҟьаԥҟьоуп, иагьзызкыз аҿаҩра (абарақьатра, аизҳазыгьара) акульт акәхоит. Амала, еилкааy усуп, аибаркыра ашәақәа анышьақәгыла инаркны иахьанҙа ирыбжьанакыз аамҭа ду аҩнутҵка аҿееиҭакра-аҿееиҭасра мҩа (аеволиуциа) иахысит. Атцыхәтәантәи 60–70 шықәса раԥхьа, Б.У. Шьынқәба аԥсуаа рхореографиатә материалқәа ананицоз, урҭ бжеиҳан ачарақәа рҿоуп иахьынарыгҙоз. А.Н. Веселовски ишаз-

гәеиҭоз еиԥш, аибаркыратә ашәақәа рсинкретика анеилышәшәа, иҳауит даҽа музыка-лирикатә жанрк. Уи ажанр аҟны далкаахеит *ахапаҳәаԥы*. Аибаркыра ашәақәа акәашара ахәҭа рыҟәныҵуа ианалага, ахьӡыртәра мацара анаанха, урҭ ажәлар рыԥнуҵҟа жанрк аҳасабала ахьӡыртәрақәа ҳәа иалыркааула иалагеит. Ҳазҭагылоу аамҭазы **ахьӡыртәрақәа** – аиумори асатиреи рхырхарҭала аҿиара иаҿу лирикатә жанруп. Ахьӡыртәрақәа наигӡар ҟалоит азәы амилаҭҭа музыкатә инструмент – ачамгәыр ма аԥхьарца иацҳәаны. Иҟалоит гәыԥԥык еицынарыгӡаргьы ажәытәтәи аҟазшьала. Аибаркыра ашәақәа «Ауараашьа» акәзааит, «Шьарацын» акәзааит, – ҵакыла иаадырԥшуа – аҭаацәаратә ԥстазаараҿы еилахәу ауаапсыра роуп: аҭаца, амаҳә, анхәа уҳәа уб. итц. Урҭ рыбзазашьа, дара-дара реизыҟазаашьа аарԥшуп лафла ихыркны, «ахыччаратә» хырхарҭала. Ашәақәа иааидкыланы ҳрыхәаԥшуазар, аирониатә ҟазшьа змоу ахацыркшьа ҷыда рымоуп:

Уан лҭаца дзеиԥшроу уасҳәап?

Мамзаргьы:

Бан лымаҳә дшыҟоу басҳәап?

Ари иашьҭаххуеит аҭаца ма амаҳә дырҿаастаны, азы дазымыӡәӡәо дҟазҵо ацәаҳәақәа:

1. Быхцәы дууп – бызқәа егьықәӡам,
   Бсаса раҳан, амҿы ҭоушәа,
   Бԥыза дыбфазшәа, беимгәачы,
   Уаа-ҳа!
   «Иааг» бҳәашашәа бнапы хахаӡа,
   «Мамоу» бҳәашашәа бқьышә ҭыркәацәӡа,
   Уаа-ҳа!..

[Кәаҕәаниа 2008а: 266]

2. Аган шигану хҭарҵак ихоуп,
Иоура зоуроу кәымжәык ишәуп,
Икаба ахәдагь хәшала иҵьушәа,
Аҳаира, Шьарацын,
Аа-ҳаа!
Иаб иқәлаз камбашьк ишьит,
Иан илыкәлаз ҵхәысс дааигеит.
Аҳаира, Шьарацын,
Аа-ҳаа!..

[Кәаҕәаниа 2008а: 270]

Ишаабо еиҵш, аибаркыра ашәакәа рҿы ажәлар хыччарас ишьҭырхуеит ридеал иакәымшәо аҭацеи амаҳәи рхьысҳаракәа зегьы. Хшы꙲зышьҭра азууп урҭ реилаҳәашьа, цәала-жьыла реиҿкаашьа. Ашәа «Шьарацын» аҟынтәи иаагоуп аҭаца илзынархоу ана꙲стәи ацәаҳәакәа:

Лышьҭахь уқәгыланы лыхәда ҵусауеит,
Ацыгәкәеи лареи ахәышҭаара еимаркуеит,
Лшьаргәаҵ аи꙲ҵара аҳәынаҵкәа бжьахәмаруеит,
Лшьап ҟьаҟьажәгьы ҟәарҭ кәҷышь аҵанашьуам,
Илыҵоугьы уадрахсыуп,
Илыкәугьы уадабаа бгьуп,
Илыхчнугьы қыдбажәуп…

[Шьынқәба 1959а: 222–223]

Арҭ реиҵш иҟоу ашәакәа ахьынарыгӡоз еиҳарак ачарақәа рҟны акәын, иҟалап иҷыдоу қьабзк иахьыҵшызҭгьы. Убас, 1983 шықәсазы аҧхьарцарҳәа꙲ы Кәыча Аҵьба иҟынтә Дәрыҵшь ианаҳҵаз, ҳзыхцәажәо арҿиамҭакәа ирыжьрацәароу текстк «Аҭацаагарашәа» ҳәа иаликааит иара. Абар уантәи цәаҳәакәак:

Ныркәаа дырҭыҧхауп, аарцәаа дырҭацоуп,
Дыкәыргылан дыр꙲ычоит.

Алымба ʒахәа зқәым, аԥхәызба гарахыԥа,
Арԥызба ԥхәыс аамга,
Лыԥьымшь ахы қәацмацоит,
Аԥхәызбара деиҽеырбоит.
Аҭакәажәара лшьамхы иқәтәоуп,

[Кәаҕәаниа 2008а: 270]

Кә. Аԥьба ари арҿиамҭа «Аҭацаагарашәа» ҳәа иахьаликааз уаҩы иԥьеишьартә иҟам. Адыга жәларқәа рфольклор аҿгьы иаҳԥылоит иара иақәҿызҭуа ашәақәа, иагьадҳәалоуп «аҭаца лхыччара» ҳәа изышьҭоу ақьабз. Уи мҩаԥыргон ачарақәа раан [Налоев 1978: 37]. Хәмаррала, шәаҳәарала, кәашарала ихыркыз урҭ агәыргьа-ччаратә ԥасқәа ирхыз-иргәыцәыз ақьачақьцәа ракәхон. Ԥахьа-ԥахьаʒа аурыс жәлар аскоморохцәа ҳәа ирылаҵәан иҟаз, адыгаа ԥьегәақо (ԥьагәагәа) ҳәа ирдыруаз ақьачақьцәа ррепертуар аҿгьы иаҳԥыхьашәоит урҭ ирышьашәалоу ашәақәа. Иахьа уажәшьҭа иуадаҩуп аԥсуа қьачақьцәа цәаматәала рыҽшырҩычоз, рашәақәа шынарыгʒоз, иагьшацкәашоз атәы алаҵәажәара, аха меижьарада иҩашьом акы – ажәытәан аԥсуаа ақьачақьратә ҟазара рыцәтәыммызт.

Пату лызрықәым ажәлар хылԥ дызмоуа аԥхәыс, убри азоуп уи азҵаара уеизгьы-уеизгьы хшыҩзышьҭра зазыруа:

Уаа, аԥла бзиа ʒахәа зықәʒам,
Акәара бзиа ʒы зҭаʒам,
Аԥхәыс бзиа хшаа дызмаʒам…

[Шьынқәба 1959а: 223]

Ажәлар рыбыз цҳафыр даҿаркуеит хаҵа изымцаз, аха игәыгҿыгуа иаанхаз аԥхәызба тәахьа:

Уа, аԥхәызбара даманакуеит,
Аҭакәажәара лшьамхы иқәтәоуп,

Лыгәыбзыҷра лгәы икыдуп,
Лыцьымшь ахы қәацмацоит,
Уарада, Шьарацын,
Аа-ҳа-ҳаа!

[Кәаҕәаниа 2008а: 265]

Аԥҳәыс лыгха-ԥхақәа, лхьысҳарақәа раарԥшраан ажәлар нацәақәкрала, уимоу, хьыҵҳәала иааԥырҧьаны урԥ изустқәоу анырҳәогьы убап. Иаҽшәырԥш ашәа «Шьарацын» аҧнытә цәаҳәақәак:

Уа, Аргәын-ԥҳа – ҟәарамҽаражә,
Оԥыр-ԥҳа – амгьал ца.
Ладариа-ԥҳа – шьап ҟьаҟьа,
Уарада, Шьарацын,
Аа-ҳа-ҳаа!

[Кәаҕәаниа 2008а: 265]

Ашәақәа рҽы хшыҩзышьҭра азуп аԥаца лҭеиҭԥш, аныҵбара даргоуп мыцхә акрыфара иахҟьаны ажьы зкыз, иҭаҳаҭыгьахаз аԥҳәыс:

Лцацха уқәгылан, лыцьымшь цуҟәшәоит.
Аа-ҳа, ҳаа-ҳаа!..
Аа, дпоуп, дпахәанцалоуп,
Аа-ҳа, ҳаа-ҳаа!
Ажьҭаага аҭрынць лыкәымшо…

[Кәаҕәаниа 2008а: 267]

Аԥсуаа рҽы аԥаца нага лыбзырҵы зҳәо аҟазшьақәа иреиуоуп лымаашьара, лыкрура. Аха уи иалаҟам лзы иҳәоуп аҵы дазымыҵәҵәо даазырԥшуа иԥҟаԥҭәоу ацәаҳәақәа:

Уаа, ҵаамга – ҵпыҩлажә,
Утра ламҵа – ԥьымшь хырҟәҽажә,

Хәыл ламҵа – хәыл ҳаҳажә,
Напы мыӡәӡәа – ҽатца еиԥымҵәа,
Шьапы мыӡәӡәа – иарҭа қәпалажә…

[Шьынқәба 1959а: 231]

Ашәақәа рҽы иазааҭгылоуп аҭацеи анхәеи, аҭацеи абхәеи реизыҟазаашьақәа. Араҟа изызхьаԥшу – иҽырԥшыгам, апсуара иацәтәыму апсҭазааратә цәыртроуп:

Ланхәеи лареи кьатла еилоуп,
Уаа-ҳа ҳаа, ҳаа!
Лабхәеи лареи ахыбжа еимаркуеит,
Уаа-ҳа ҳаа, ҳаа!
Анхәа жәытә маанак ҟалҵан,
Уаа-ҳа ҳаа, ҳаа!
Аҭаца дыршәны аҳамам дҭалыжьт.

[Кәаҕәаниа 2008а: 315]

Аибаркыра ашәақәа рҽы амаҳә ихаҷсахьа акәзаргьы, акыр ирччархәны ицәыргоуп. Ҷыдала хшыԥзышьҭра азуп иеилаҳәашьа, иҵеықәтәашьа, икрыфашьа. Иаҷшәырԥш «Бан лымаҳә» ҳәа хыс измоу ашәа ацыԥтәаха:

Бан лымаҳә дшыҟоу басҳәап:
Иара мажда дыцәасысуп,
Иҵеы мыжда харҟәысуеит,
Иуапа мыжда цхаршәы-рашәуп,
Ацәҳар ҵаны ҟамчыс икуп,
Аупцәа хылпа иара ихоуп,
Кәымжәык иара ишәуп,
Кьынтыжә маҟа иара имҕоуп,
Ажәцәа ишьап ҵынтца ҭыҳәҳәо ишьоуп…

[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 109–110]

Иаагоу атекст ишаҳнарбо ала, аҭаца лхаҷсахьа аҭыхраанеиԥш, амаҳә ихаҷсахьа аарԥшраҷгьы хшыԝзышьҭра азуп уи ицәеижь, имахашьаха адунеи (телесный мир), аԥсҭазаара «инарҳәаарҳәу», ибжьаацнытәым аган:

Џьалаќан-ипа Пашә цыр-цыр,
Иан диҭиин, ԥхәыс дааигеит.
Иаб диҭиин, ачара иуит.
Иан илықәлаз ԥхәысс дааигеит,
Иаб иқәлаз камбашьк ишьит,
Иабду иқәлаз ԝык рызхитит.
«Чарира» ҳәа ианааинырќьа,
Қьышә кәатала даақәгьежьит,
Ац-хаххала акәац днахеит…

[Кәаҕәаниа 2008а: 310]

Ашәа аԥцоуп агротесттә реализм (М.М. Бахтин итермин) аҳәаақәа ирҭагҙаны. Абас еиԥш ирччархәны, ирҷаасҭаны ауаа (аҭаца, амаҳә, анхәа, абхәа уҳәа) рыхцәажәара асатиратә хырхарҭа амоуп ҳәа ашьақәыргәара ииашахарым. Уи аԝыза азнеишьа афольклорҭцааԝцәа русумҭақәа рҷы аҭыԥ рымоуп. Аибаркыра ашәақәеи ахьҙыртәрақәеи рҷы зеиуахк уҭаху аччархәрақәа иузцәырырго аччаԥшь – уи сатиратә ччаԥшьым. Хырхарҭала, ԥсабарала ари аччаԥшь ажәларқәа зегьы жәытәҙаҙаахыс изызхьаԥшуаз ахәмарра, алахҷыхра (зны-зынла хаҷҭаҳәҳәарала имԝаԥысуаз) зцыз карнавалтә ччаԥшьуп. Иара асинкретикатә ќазшьа амоуп. Акарнавалтә аштаҷы, ҷыдала ажәытәәи аԥсуа чараҷы, иқьачақьуа, алафашәа зҳәо ауаԝы ихгьы дахлафуеит, изыҙырԝуагьы дрыхлафуеит. Убри аамҭазы аччара зыртцысуа «амарҭхәқәа» зегьы аагоуп аԥсҭазаара аќынтәи, уи аԥсҭазаара «аарҳәуп» (аамҭала акәзаргьы) итцабыргу аматәаркәеи зыԥсы ҭоу ауааи алархәны. Ус анакәха, иара рзынархоуп, иагьатцанакуеит зегьы (акарнавал иалахәугьы налатцаны). Ҳазлацәажәо ари акарнавалтә ччаԥшь да-

заатгылауа, иналукааша аурыс литературатцаа◎ М.М. Бахтин иазгәеитоит: «…этот смех **амбивалентен:** он веселый, ликующий и – одновременно – насмешливый, высмеивающий, он и отрицает и утверждает, и хоронит и возрождает… Народ не исключает себя из становящегося целого мира. Он тоже незавершен, тоже, умирая, рождается и обновляется. В этом – одно из существенных отличий народно-праздничного смеха от чисто сатирического смеха нового времени» [Бахтин 1990: 17].

Иқьабзтәым апоезиа арҽиамтақәа рхыцхьаҙараҽы иҟоуп ирониа ҳасабла аҕьычра ақәыҙбара хыкәкыс измоу ашәа «Наныкьара» мамзаргьы «Ашәуа Ҳаџьмат иџьма шкәакәа» ҳәа хьҙыс измоу. Ашәа еиҽартәышьала, ацакы аарԥшышьала атрадициатә хьҙыртәрақәа иреиԥшым, жанрла урт рахь иатцанакуеит ҳәа уҳәартә ишыҟоугьы. Уи ақагылазаашьа машәырны иҟамлеит. Иахьазы акьыцхь збахьоу ашәа авариантқәа быжь-текстк инарзынаԥшуеит. Авариантқәа зегьы реиҽырԥшра азин ҳнатоит урт еицырзеиԥшу арҽиамта асиужеттә цатцгәы хада алкаара: Ҳаџьмат (авариантқәа: Еслам, Беслан, Ҳаџьарат) иџьма ахьтакыз иҕьычны агара, ижәны афара. Аха уи ахтыс акәым ашәа аидеиатә хырхартаҽ хадара зуа, аиумортә цатцгәы азто – иргьычыз аџьма ишазныҟәо ауп:

Изгаз, имшьит, уа наныкьара!
Изшьыз, ицәимкәыкәит, уа наныкьара!
Ицәызкәыкәыз еиҽимхит, уа наныкьара!
Итазцаз, итимхит, уа наныкьара!
Итызхыз, ирымцеимцеит, уа наныкьара!
Ирымцазцаз, иара имфеит, уа наныкьара!
Изфаз ирхарахеит, уа наныкьара!

[Ахобаҙе, Кортуа, 1957: 275]

Вариантқәак рхыркәшашьа хазшәа иҟоуп, ахыччаратә ҟазшьа рымоуп: *«Изфаз ирԥырхагахеит // Изфаз зегьы мгәала ирысит».*

Ари еиԥш ахыркәшара ашәа аиумортә ефект ҳаранакуеит, азыҙырԥцәагьы аччаԥшь рызнартцысуеит. Аха, еиҭаххәахуеит, уи акәым хадара злоу, араҟа ҳаззаатгыларц иаҳтаху. Хшыԥзышьтра захҭаша убриоуп – иахьа иқьабзтәым поезиатә рҽиамҭак аҳасабала иҳадаҳкыло ашәа «Наныкьара» итцаулоу амифологиатә шьаҭа амоуп. Ари ус шакәыз раԥхьаҙа акәны хшыԥзышьтра азиуит А.А. Аншба. «На наш взгляд, – иԥуеит аҭарауаԥ, – песня эта в древности была связана с обрядом жертвоприношения Афы. По некоторым сведениям, жертвенного козла действительно резал один, безусловно, другой клал мясо в котел, третий – варил и т. д. Видимо, это своеобразный способ маскировки от тотемного животного, которого всегда приносили в жертву с извинениями, чтобы он не навлёк на них беду» [Аншба 1982: 252].

Ашәа «Наныкьара» иаҭоу амифологиатә шьаҭа иаҳа инартцаулан ган рацәала иҭитцааит ааскьатәи иусумҭақәа «Ашәуа Ҳаԥьмаҭ иԥьма шкәакәа» аҭоурых иазкны», «Аԥсуа адыга жәларқәа рмифологиа» рҟны С.Л. Зыхәба. А.А. Аншба ашәа амифологиатә цатцгәы адыди амацәыси рынцәахәы Афы имцаныҳәара иазкызар ҟалап ҳәа иԥхьаҙозар, С.Л. Зыхәба уи здиҳәало – аԥсуааи адыгааи жәытәла еицырзеиԥшыз арахә-ашәахә (ҷыдала ажәқәа) рынцәахәы Ахын иоуп. Ԥ-жәларык рмырҭаҭратә дунеихәаԥшышьа ахырхарҭала еишьашәалоу аматериалқәа жәпакы еиҿыбааны хшыԥзышьтра рызуа, аҭарауаԥ ҳазхьаирԥшуеит адыгаа ирылаҭәан иҟаз қьабзк: ҭагалан, иалкааны ирымаз мшык аҽны, жәык арахә иаарылцаны, атәыԥакәа ачашә рыхьнырҳаланы, иԥшьоу ақәаҭахь, ма иԥшьоу ҳәа иԥхьаҙаз ҭлак амҭахь инарцон. Уи зтәыз аҭаацәа, изланхоз агәыла-азла рыцны ажә иашьҭаланы рҿынархон. Иԥшьоу ақәаҭаҿы, ма атцла амҭан ианнарцалак, ажә иахныҳәаны иршьуан. Аха иԥьоушьаша – иахьыршьуаз, ацәа ахырхуамызт, ацәа ахьахырхуаз, еиҿырхуамызт, иахьеиҿырхуаз, иржәуамызт, иахьыржәуаз, ирфомызт; ашьтәа ҭыпк аҟынтәи даҽеа ҭыпк ахь ииаргон. Зхала ашьырҭа ҭып (иԥшьоу ақәаҭа, ма атцла амҭа) ашҟа инеиуа аԥсаҭатә иаххәааy алегенда шьаҭас измоу ари

аныҳәа аҧсуаагьы ирымахарын, аха адыгаа рҟнеиҧш еиқәымхеит, ашьҭамҭақәа шаабогьы. Ԥашьарада, ажә (аҧьма) шьны аус адулараан иахҭыргоз ҭыҧла анеиҭак-ааиҭакрақәа – мифологиатә дунеихәаҧшышьак иахылҟьа-ҷылҟьоуп. Диашоуп ҳгәахәуеит, А.А. Аншба иеиҧш, С.Л. Зыхәбагьы уи азҵаара далаҵәажәауа, абри аԥыза алкаа аныҟаитцо: «…ажә уажәы-уажә аиҭагарала ирҭахын ауаа аҵәгьа-мыцәгьа рзызурц «ирышьҭаз» аԥсҭаацәа дырҟьаларц, ишьақәырҟьарц; ара иҟоуп шырҳәоз, аҽаҧьара ииаргон, уа иҟоуп шырҳәоз, еиҭах аҭыҧ ҧсахны аҽаҧьара ииасуан. Убас ала аԥсҭаа мысхәқәа «рҽырцәырыхьчон, рҽырҷарыжьуамызт»» [Зыхәба 2007: 164–165].

Ҳара ҳзы хадара злоу – амифологиатә ҵакы шьаҭас измаз ақьабз аиумортә ашәа шахылтцыз алкаа аҟаҵароуп. Ажәлар лыҵха ҳнаҭоит ҳәа шәышықәсала имԥаҧыргоз ақьабз агәрагара анырцәыз, анкьатәи «ацхыраагзатә ҵакы» анаҟәыблааха, уи апародиа ахырҳәаауа аҟынза ахәшьара лаҟәит. Ус еиҧш иҟоу, аетнографиатә, мамзаргьы афольклортә материал иахҭысуа атрансформациа иахҟьаны иҟало шьаҭанкылатәи аиҭакратә процессқәа инарҭбаан аҭыҧ рымоуп аҧсуаа рҷаҧыцтә поезиа еиуеиҧшым ажанрқәа рҷы.

Иқьабзтәым алирика ианыҧшит аҧсуа жәлар ргәазыҳәарақәа, рылахҷеихра, рлаф. Урҭ хыҵхыртас ирымоу – иаҧызцаз рыпсҭазаароуп, убри аҟнытә, породиа ҳасабла иаадырҧшуа атцәылеибахра, ахы ахлафра, ақыҭақәа еизгәдуны дара-дара наҟ-ааҟ рыхьзибартәра – аччара уздырцысуеит ада гәынамзара-гәакаҳарак узынрыжьуам. Убас иҟоу ашәақәа иреиуоуп: «Аҭаҳмада-қабада», «Ҷлоуаа рлаф ашәа», «Ақыҭақәа рыхьзибартәра». Еиҷартәышьалеи нагзашьалеи арҭ арҷиамҭақәа аибаркыра ашәақәа ирзааигәоуп, уимоу, хылтцшьтрала еижьрацәароуп. Убас, иаҳҳәап, «Ақыҭақәа рыхьзибартәра» захьзу арҷиамҭаҷы, аибаркыра ашәақәа рҷы ишаабац еиҧш, афоризм ҳасабла цәаҳәак, ҩ-цәаҳәак рыла алаф атцатцаны иҳәаакәцоуп, шамахамзар, абжьыуаа рқытақәа зегьы:

Ҕәадаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Лас ирбалакь иаапку цьыршьоит.
Кәачараа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Хара урбар, атрышә иасуеит.
Ааигәа урбар, рнапы рҟьауеит,
Иааудгылар, цыгәхыршәҭ ҟартцоит.

[Кәаҕәаниа 2008а: 342–343]

Рефрен ҳасабла ақыҵа ахьʒ иацны ицәырцуа еилоу аепитет «дуқәа рыҳәса хәычқәа» акыр имѡақәнатцоит ашәа иамоу алафтә хырхарҵа. Ас еиԥш иҟоу алаф ашәақәа ахьантцоу, иахьагьы иахьырдыруа еиҳарак Очамчыра араион аҟноуп. Ашәақәа рхыркәшашьа ҷыдарас иамоу – уи назыгʒо ауаѡы дзеиуоу ақыҵа ʒыригоит иналкаан, абзырʒы зҳәо астереотиптә цәаҳәақәа рыла арҽиамҵа нирцәоит. Убас, иаҳҳәап, Кәтол ақыҵан Бабахь Агрба иҳәамҵан ҳара ианаҳцаз ашәа атекст ашәаҳәаѡ ихиркәшоит абарҵ ацәаҳәақәа рыла:

Кәтолаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Атцыс мѡас асахьа ҭырхуеит,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Аҳәыҳә мѡас иахәлацәажәоит,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

[Кәаҕәаниа 2008а: 342]

Иаагоу ашәақәа рҽы жәпаԥьара иаҳԥылоит ауаа рҽы зҳәара маншәалам ажәа ҟьашьқәеи ажәеицааирақәеи.

Иҟоуп зхатә лаф ашәақәа змоу аԥсуа қыҵақәа. Ус еиԥш иҟоу ашәақәа рҟны ицәыргоуп ажәлар ргәазыҳәарақәа, инарҭбаан иаҳԥылоит иахьеи-уахеи ажәлар рыци-рышәи икылагылоу

ақытаҽтәи атып хьызкәа, рызбахә гәыблыла ицәыргоуп ацәгьеи абзиеи рус аҽы иаарылкьоз ауаа нагакәа. Убас иҟоу иқьабзтәым арҽиамтакәа иреиуоуп «Члоуаа рлаф ашәа»:

Дәаб аҟәара чабабанда,
Аа-ха, хаа-хаа!
Азы илеиуа сызбалында,
Аа-ха, хаа-хаа!
Апсыз итоу кәтыжьында,
Аа-ха, хаа-хаа!
Дәаб итырго аа-тла дукәа,
Аа-ха, хаа-хаа!
Кәац пханы уа иҟанда!..

[Кәаҕәаниа 2008а: 338–339]

Ашәа апоетика зыкәныкәо **хаҽсахьалатәи аиҽырпшроуп.** Ажәлар еиҽырпшрак аҳасабала ирызхьапшуеит дара ирзааигәоу, ибзиан ирдыруа, рыбла ихгылоу аобиектқәа: аҟәара – «*ача баба*»; апсыз – «*акәтыжь*»; аа-тла – «*акәац*» уб. егь. Хыкәкыла акыр еицәыхароу, аха хыхь-хыхьла, напшыхакәла еизааигәоу аобиектқәа реиҽарпшра – иҳазнартцысуеит аччара: «*Луман илра цьынцьыхәанда!», «Чаҵал аҳәынҷәа быстә пханда!», «Шәкәыуаа ркәара уатканда!»* уб. итд.

3. Агарашәакәа

Апсуаа рҽы ишацыз ала, апшқа даниы инаркны ҩышыкәса ихытцаанза агара дгарырхуамызт. Иаазара азәырҩы шалахәызгьы анду, аеҳәшьцәа, – бжеиҳан уи знапы алакыз ан лакәын, мамзаргьы – аназзеи. Ан лцәа иалтцыз лыпшқа иахь илымаз абзиабара, ацәанырра ҟәымшәышәкәа аалырпшуан иршьышьрала, игәыдкыларала, жәа ҟәандала иацәажәарала, иара убас – гарашәала. Апшқа, агара дгаратцаны, ан данлыртцысуаз, хаа-хаа

иқәылхәон ацәа дҭазгалашаз, имариоу ашьҭыбжьқәеи ацырақәеи рыла ихырку агарашәа. Иага умҳәан, аԥшқа иԥсҭазаара аԥхьатәи амзақәа раан шьардаӡа иеизҳаразы атҵанакуан ицәа тынчӡа, хәашьра амамкәа аумаамҭа агараҽ иҟазаара. Аха ҳиашахом, агарашәақәа ахәыҷы ирцәараз мацара анацәа иапыртцеит ҳәа ҳәаны, уаҳа акгьы ацҳамтцар. Агарашәақәа шьарда рытцаркуан, агарақәраҽ иҟоу ахәыҷы, игәеилгара, имузыкатә гәынкылара ишаанагара аҽиаразы.

Ахәыҷы адунеи данықәла актәи амш инаркны уамашәа ирлас аизҳазыгьара иалагоит ицәеижь, имаха-ишьаха. Заа иҽыхоит игәаҽы ԥсабарала ицәа иалоу «ауснагӡатәқәа» – аҳәыцымыцра, анапҟьара, ашьапҟьара, аҟыжәбыжәра; даднахалоит агаратцысра, агьалара, имариоу амузыкатә ритмқәеи амелодиақәеи. Абарҭ зегьы гәаагӡаны, ҵарада ахшыѡи абиԥаралатәи апышәеи змаз аԥсуа нхаѡыжәлар рхәыҷқәа шықәсык-ѡышықәса рхытцаанӡа ааӡага хаданы ирыман агарашәақәа. Ажәлар шәышықәсалатәи рцышәа иднарбеит: аԥшқа данурцысуа, иаҳа ирлас ацәа дҭанагалоит. Убри азоуп ҵьабаа дук ацымкәа ирцысыга маҭәахәны агара зырыӡбыз. Аха уи арҵысра мацарагьы аздмырхеит, агаратцысра аритм инапыршьит иара иашьашәалоу ашьҭыбжьеиҽкаарақәа, амузыкатә ритмқәа: *«Шьишьу наани, уа наани, хәыхәу наани, уа наани!»* Ари аитаҳәа (арефрен), меижьарада, аԥсуаа рмузыка-фольклортә традициаҽы ақәра ду змоу амелодиақәа иреиуоуп. Агарашәақәа рҟны уи иавариантқәаны рхы цәырыргоит *«Сис нани, уа нани», «Хәыхә нани, уа нани»*. Ас еиԥш зритмика еилыххоу аитаҳәа ацәыртцра иабзоураны агарашәа иҟәандоу амелодиа шьҭнахуеит, еихышәшәо ритмеиҽкаарак ахҭа аҿҭанагӡоит.

Иахьанӡа еиқәхаз, ақьаад анылара зҵеиԥшхаз агарашәақәа аԥсуа фольклор аҽы уамак ирацәам. Урҭ рцакы, рхықәкы зеиԥшроу иаҽырпшны еихшазар ауеит ѡ-гәыпкны: **ижәытәзатәиуи иаҳа ихьшәаны иҽиази** ҳәа. Актәи агәыԥ иатцанакуа агарашәа атекстқәа хәба инарзынаԥшуа акьыпхь рбахьеит. Авариантқәа

зегьы реиҽырԥшра излаҳнарбо ала, ажәытәзатәи агарашәақәа рлексикатә еилазаашьа иаҳа иҵышәынтәалоуп, насгьы иалкаау ажәақәеи ажәеицааирақәеи мифологиатә дунеихәаԥшрак иахкьаԥкьоуп уҳәаратәы рцакы таҳәҳәоуп. Иаҳҳәап:

Рабнацәа игәуп,
Рабнацәа ицәоуп,
Раʒыкәты ԥсары-ԥсары,
Рабынкәты бзары-бзары!
[Гәлиа, Бгажәба 1972: 68]

Арҭ ацәаҳәақәа ирышьашәалоу егьырҭ авариантқәагьы ҳԥылоит:

1. Рыбназацәа ыцәоуп,
Ршәарах ирышьҭоуп.
Рʒыкәт ԥсара-ԥсара,
Рыбна кәты бзара-бзара.
[Кортуа 1956: 37]

2. Уа, ʒыкәты ԥсары-ԥсары,
Уа, бнакәты бзары-бзары!
[Кәаҕәаниа 2008а: 379]

2. Аʒыкәт ԥсарыԥсаруеит,
Абынкәты шьқьыры-шьқьыруеит…
[Салакаиа 1975: 343]

Абна, ашәарах, аԥсаатә ахәыҷы цхьакатәи иԥстазаара иацыртәны ажәлар захәаԥшуа еилкааун ҳгәахәуеит – жәытәла иҟан аамҭа аԥсуаа хныкәгага хадас абназара, ашәарыцара анрымаз. Убри акнытә, изызҳауа ахәыҷы цхьакатәи ипеиԥш хныкәгагас ирымаз, зда иматәамыз азанаат – ашәарыцара иадырҳәалоит ажәлар.

Иааҳгаз ацәаҳәақәа еиҿартәышьала атәҳәақәа рцәаҩа рхоуп. Ари аҩыза ашәа зҳәоз ан лхыҷәкы – лыпшқа игәы раҳатны ацәа иалахалара адагьы, алаҧш цәгьа иҟәылгарц, ҩыстаа мусхәла чмазарак ицәа иаламларц аҧырҟәҟәааратә усмҩаҧгатә алыршара акәын. Аҧсуаа аҧшқа дгарарцомызт чмазарак злаҿены иҟаз, ма икьатаз ахәыҷы дызлараажаз агара. Уи атәы дазаатгылауа, С.А. Дбар илыҩуеит: «С агарой абхазы обращались осторожно и бережно. Запрещалось выбрасывать ее, сжигать или заменять какие-либо части. Если агара была «счастливой» (зымшьта бзиоу), то есть дети в ней росли здоровыми, ее передавали по наследству из поколения в поколение; если же она больше не имела применения, то ее ставили в одном из углов дома, накрыв какой-либо материей» [Дбар 2000: 62].

Ажәытәзатәи агарашәақәа ртекстқәа тыпқәак рҿы аилкаара уадаҩзаргьы, зегь акоуп иааидкылан рцакы аартуп, амаҟаҷамҳәа ихшыҩ «иарсаша», ажәлар аҿиареи аҧстазаара лашеи ирсимволны иршьо аҧсабаратә обиектқәа – амреи амзеи уи идкыланы ирыхцәажәоуп. Убас иҟоуп, иаҳҳәап, ахәыҷы изынархоу ан лажәақәа: *«Амза шаша ҩызас иумоуп», «Аеиҷә шаша ԥызас иумоуп», «Амра шаԥшаԥ рԥхагас иумоуп»* уб.итц. Арт ацәаҳәақәа егьызеиҧым метафоратә хаҷсахьақәоуп. Ан игароу лыҷкәын аҧеиԥш бзиа иоуп ҳәа агәыҧра ду шлымоу ҳанаҳәоит анаҩстәи агарашәа атекстгьы:

Хтырпаш зхоу уташьыцуеит,
Касыш зхоу уеиҧырбацәоуп,
Уҧышьтыбжьы – дыдрашьтыбжьуп,
Уҟамчышьтыбжьы – мацәысшьтыбжьуп,
Амшын агәы хьыцха хутоит!..

[Кәаҕәаниа 2008а: 377]

Агипербола шьатас измоу арт аиҧырпшракәа атрадициатә ҟазшьа рымоуп, рхы цәырыргоит еилаҕьахьоу хаҷсахьақәаны

аԥсуаа рҽаԥыцтә поезиа еиуеиԥшым ажанрқәа рҟны, афырхаԥара-ҭоурыхтә епосгьы убрахь иналаԥаны.

Ажәытәзатәи агарашәакәа рхыԥхьазараҽы иҟоуп ҷыдала азә изкыз, еиҳарак ааҙара иргоз ҭауади аамсҭеи рхылтцк, ма аҳ иԥа. Урҭ арҽиамҭакәа атекст аганахьала еиѡгарас ирымоу ҳәа рацәак акгьы аабом, акы-заԥәык – ихьҙ бжьагалоуп агарашәа зызку ахәыҷы, иаҳҳәап: *«Аҳ ду иԥа Гьаргь атата дыцәоуп».* Ацәаҳәа аагоуп «Аҳ иԥа игарашәа» захьзу апоезиатә рҽиамҭа аҟынтәи. Меижьарада, уи зызку Аԥсны аԥыхәтәанытәи аҳ Аҳмуҭбеи Чачба иҷкәын Гьаргь иоуп. Ус еиԥш зхылтцшьтра ҳаракыз аԥеи имазар ҟалон иаҙәымкәа-иѡыцьамкәа анаҙҙеицәа. Азәырѡы анаҙҙеицәа агара иадтәаланы диалог ҳасабла еицынарыгҙар алшон агарашәа. Аԥсуа хәыҷтәы поезиа иаҟазшьаҷыдам уи аѡыза ацәырҵра, аха уеизгьы иаҳԥылоит зда ҳамам атекст, иагьахьзуп «Аҙзеицәа рашәа». Иаҳҳәап ари ашәа шеибгоу:

Актәи аҙзеи:
– Уаа, абри ауԥашәыл дыцәоума?
Аѡбатәи аҙзеи:
– Дыцәоуп, дыцәоуп!
Актәи аҙзеи:
– Дыцәоу дмыцәоу сыздырам, аха
Уаа, бнацәа дыцәами,
Уаа, бнагәы игәыми,
Уаа, абынҵеаҳәыс қалеиѡаза,
Аххьа хылпа, цыгцәа хамы,
Ала алырҟьан, аҿа зшьыз,
Ҳахьоуԥашәыл ҳазкәыхшаша,
Уаа, абри арԥыс иакәзами?!

[Шьынқәба 1959а: 279]

Б. Шьынқәба иан илҳәамҭоу абри жәлар рашәа даҷыԥшноуп ишаԥитцаз раԥхьатәи ипоезиатә рҽиамҭа, иагьахьзитәит «Ажәытәтәи агара ашәа».

Иаҳа ихьшәаны иҽиаз агарашәақәа рҽгьы ан лхәыҷы лхы иқәкноуп ашәа шылҳәо, аха ара уи инатцшьны дазаатгылоит наѣ-наѣтәи иара ипеипш – дҽыбгаѣазаѡны, деибашьыѡны иѣалара. Ажәлар рсоциал-економикатә пстазааразҽы иарбан хырхартоу хадара зуа иаҽырпшны, рҽырыпсахуеит ридеиақәагьы. Апхьаза урт апыжәара артозтгьы ауаѡы дыбназаѡны, дшәарыцаѡны иѣалара, анаѡсан хра злоу ак акәны иршьеит – апсадгьыл ахьчара, афырхацара. Уи аѡыза аидеиа апстазаара ахата иахьнарпшуан иааипмырѣьазакәа шеишыкәсала изташәоз аибашьратә мыѣәмабарақәа ирыхѣьаны. Иаҽшәырпш анаѡстәи агарашәа атекст:

Нартаа ршьамхы ушьамххап,
Нартаа ргәатцәа угәатцәахап,
Гьагәаа раҳәа науѣәнаҳцап,
Ерчхьоу имчгьы наумчхап,
Рацьыбаа ршәақьгьы ухәда инхаҳшьып…
Нан ларпыс, хатца нагза!

[Шьаѣрыл 1970: 146]

Ари арҽиамтаҽы ан ашәа ззылҳәо, лыҷкәын игароу дыздылкыло – зыпстазаара хьызла-пшала иѡычоу ажәытәтәи аепос афырхацәа роуп: нартаа, Гьагәаа, Рацьыбаа. Агарашәа атцакы аарпшуп иѣалаша аамтатә формала. Иҳәатәуп, апсуа гарашәақәа раҕьырак уи аѡыза ацәаѡа ишалаѣоу.

Иаҳа иаастхоу аамтақәа рзы, ҳәарас иатахузеи, даҽа тахрақәак ѣалеит. Убри азоуп ааскьатәи агарашәақәа рҽы хшыѡзышьтра зрызуу алахтра, аамта ҽыц иақәҽызтуа агәаҳәарақәа:

Сышьхәа ҳәымсы, сыхаара,
Сгәакы пшза, сылашара!
Цара бзиа знасыпхаша,
Ашәишәиҳәа иныкәгылаша,

«Исуратҳа» иныҟалаша,
«Апатисанра» назыгӡаша.

[Гәлиа, Бгажәба 1972: 69]

Уаҩы иџьеишьаргьы, ажәлар ридеиа еиуеиԥшым аамҭақәа рзы иаиуа аиҭакрақәа шьахәла ирныԥшит тематикала еизааигәоу Б. Шьынқәба иажәеинраалақәа хҧа: «Ажәытәтәи агарашәа», «Агарашәа», «Амҳаџьыраа ргарашәа». Заатәи ирҿиара иатҵанакуа актәи ажәеинраалаҿ аџыжәара амоуп игароу ахәыҷы дшәарыцаҩ наган иҟалара (*«Уа иҿыхара базыԥшыз, Ала алырҟьан аҿа зшьыз, Уа абри арԥыс иакәымхои, Шықәсык ала дхаҷамхои»)*. Араҟа апоет жәлар рҿаџыцтә рҿиамҭа аҳәашьтыбжь, шамахамзар, дазгәакьан даанхеит, аџакы еицеимкит. Аҩбатәи агарашәаҿы, аџыжәара аҭоуп аамҭа ҿыц иарҿиаз, асоциалисттә ргылара иатәышьтроу аидеиа – ауаҩы дусуҩ ҕьеҩны иҟалара, аџьаус азышәаҳәара. Ан згара лырцысуа лыԥшқа иоуп иззынархоу арҭ ацәаҳәақәа:

Уцәа, сыԥшқа, ҭынч ухала,
Уаб из умгәырҩан.
Уи дшахтиоруп, ҷыр напыла
Дашьҭоуп амаден…

Баша икума имыруга,
Ҕьеҩ ҳасабла иҟьоит.
Ҭынч еиқәтәома, ирацәа ҵеыга,
Ацаҟь еиҩнаҟьоит…

Раса махәцас уҟатароуп,
Амзеиԥш укаҧа!
Уаб иусқәа имудыроуп,
Арԥыс еилфаҷа.

[Шьынқәба 1987: 68]

Ажәлар иаҳа ирылатҷаз «Амҳацьыраа ргарашәа» захьзу егьи ажәеинраалаҷ Б. Шьынқәба дазышәаҳәоит аԥсуа абиԥарақәа аҙәырѳы рхы зқәыртҷоз аус – ахьыԥшымреи ахақәитреи ридеиа:

Асаба ақәтәа аѳны архәараҷ
Иубоит аҳәа мѳашьахуа,
Икных, икных! Уи ақәпараҷ
О, изылшода иалшахуа.

Шьышь нани, шьышь нани,
Уцәа, сарԥыс, уанани,
Рыѳны уҟам уаби уани,
Амшын еиқәа уамами.

Нас уи аҳәа упсадкылаз,
Ахьыз зларгоз уабацәа,
Ахатца-ихатца, упсадгьылаз
Рапхьа унагыл ақәпацәа!

[Шьынқәба 1987: 119–120]

Ишаҳҳәахьоу еиԥш, ахәыҷы иааҙара ани аназзеицәеи инарҷыданы иалахәын қәрала иара иеиҳабыз иаҳәшьцәагьы. Убри азоуп агарашәа атекстқәак рҷы фырхацәаны изалагалоу аҭыпҳацәагьы:

Шьышь наани, уа наани,
Шьышь наани, уа наани,
Уцәа сарԥыс, уа наани!
Уматҷа лызәзәеит Сырмачка,
Ауанҭа лкуп Симачка…

[Кәаҕәаниа 1992: 319]

Зны-зынла агарашәақәа, ахьзыртәрақәа реиԥш, ирхаҳкаауеит аиумор. Убас иҟоуп Р.А. Ҳашба ианылтцаз агарашәа атекст:

Шьышь наани, уа наани,
Быбзиахар, уа наани,
Ешыраҟа быстиуеит.
Хәыхә наани, уа наани,
Ббаацсхозар, уа наани,
Калдахәараа брыстоит,
Уа, шьышь наани, уа наани!

[Кәаҕәаниа 1992: 318]

* * *

Ҳаззаатгылаз иқьабзтәым аҽацыцтә рҽиамтақәа реиҽартәышьа аганахьала акыр уздыхалаша аҟазшьақәа ирылаҟоуп. Зегь раҧхьа иргыланы иҳәатәуп ҳәа иаҳҧхьазо – арҽиамтақәа (еиҳарак абзиабаратә лирика, ахьзыртәрақәа, аибаркыра ашәақәа) рҽы ирацәоуп еилаҕьахьоу ахаҽсахьақәа, азеиҧш тыцқәа, акомпозициатә хархәагақәеи асахьаркыратә цхыраагзақәеи ракәзар – иузеиҟәымтхо еилышьуп, иаку поетикатә системаны рхы цәырыргоит.

Асахьаркыратә цхыраагзақәа рахьтә аҧыжәара амоуп **аиҽырҧшра.** Уи иабзоураны арҽиамта ишьтнакаауеит иҷыдоу акомпозициатә шьақәгылазаашьа, цәгьа имҩақәтцагоуп ацакгьы аарҧшраҽы. Абзиабаратә ашәақәеи, ахьзыртәрақәеи, аибаркыра ашәақәеи рсахьаркыра-стильтә еиҽкаашьа иалҳбааua – аиҽырҧшрақәа уаҟа бжеиҳан ана-ара ацәаҳәақәа рҽы ицәырҟьа-цәырасуа акәым ишцәыргоу, комплекс ҳасабла ирыжәпаны ауп. Иаҽшәырҧш ашәа «Дышпассиру» атекст:

Раzны даҷшәа деихаҧсоуп,
Захә ҟамчшәа деихытаруа,
Лыхәда – тәыцоуп, лыхцәы – сырмоуп,
Амшын қаруа абла лыблоуп,
Амсыр қьаадыш ацәеижь лымоуп,

Ашьха каԥкаԥ абжьы лыбжьуп,
Ашьауардын ахшыѡ лыхшыѡуп…

[Шьынқәба 1959а: 253]

Ас еиԥш еиҿаԥса-еицхрашьшьы ицо аиҿырԥшрақәа цәгьа иҭышәынтәалоуп, насгьы изеиԥшыркуп – егьырҭ ашәақәа жәпакы ртекстеиҿкаарагьы иалахәуп. Еиҿырԥшратә обиектны игоуп зыхә ҳаракны ишьоу аматәаркәа: *амшын қаруа, амсыр қьаадыш, араӡны даӷ, азахә ҟамчы*. Арҭ аматәаркәа аҭыԥха наԥшыхақәтәи лыԥшӡара ҳәаақәырҭоит. Егьырҭ аиҿырԥшрақәа ракәзар, иаҳа аобстракт ҟазшьа рымоуп, иагьцәырыргоит ауаѡы иѡнутҟатәи адунеи абеиара: аҭыԥха лыбжьы ашьха каԥкаԥ абжьы иадкылоуп, лыхшыѡ – ашьауардын ахшыѡ. Иҳәатәуп, аиҿырԥшрақәа лассы-лассы епитет ҳасабла ишхырку: *«разны даҳшәа», «захә ҟамчшәа», «амшын қаруа»* уб. итӡ.

Иаагоу ирышьашәалоу хаҿсахьалатәи аиҿырԥшрақәа текстқәак рҿы шьаҭас ирымоуп **агротеск**. Ирыҿшәырԥш «Аҧкәыни аӡгаби шыхьӡибартәыз» аҟынтәи иаагоу, аҭыԥха илзынархоу ацәаҳәақәа:

Лаҕәра ҳаҭатцас бѡабжьаӡа,
Ҕдара ԥьакьалтцас бцәыббылӡа,
Бажә ԥақәитцас бқьышә хҧышша,
Быхцәы ибықәу – ҟәарҭ мтцәыжәѡоуп,
Чабрас ибку – чашыла сақәуп,
Бдухь шьушьа – камбашь ӡмахуп,
Қәыцьма ԥьшьа бышьхәа иаԥшуеит,
Мшәу ԥьшьа ибышьклахысуеит…

[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 118]

Агротеск еиԥш, агиперболагьы аиумор алзыршо асахьаркыратә цхыраагӡақәа иреиуоуп. Иаҿшәырԥш арԥыс изку ацәаҳәақәа:

Калаҭк азна аԥш уфоит,
Мцышәк азна акакан адукылоит,
Пҳалк азна аҩы ахужәлоит…
Хынҩажәа ра кәымжәыс иугоит,
Жәохә ра хҭарԥас иугоит,
Ҩажәижәаба [ра] еиқәас иугоит…

[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 118–119]

Агротесктә ҟазшьа змоу арҭ ахаҷсахьақәа М. Бахтин «агротескттә реализм» ҳәа иҳәаақәитцоит, хымпада, ақәра дугьы рымоуп. Поетикатә еиҷкаашьала урҭ ирышьашәалоу ацәаҳәақәа ҳцылоит аҙәырҩы ажәларқәа рархаикатә музыка-поезиатә ҟазараҷы.

Аиҷырԥшрақәа рҷы алексемақәа «*ӷас», «џьшьа» («Лаҕәра ҳатаӷас…», «Ҕдара џьакьалӷас…», «Қәыцьма џьшьа…*» уб. итц.) акырԥьара иацыхуп, ицәырцуам. Ус еиԥш аан аиҷырԥшратә конструкциа аметафоратә ҟазшьа аанахәоит:

Аҟәаа рашҭа столуп,
Ашьац иқәу столқәыршәуп,
Аалҙга илеиуа чаиуп,
Абажә икажьу ча бабоуп,
Ахаҳә икажьу шьақаруп,
Амшын дуҙҙа қашьуп,
Ашәацыцьац мҳатцәуп…

[Шьынқәба 1959а: 266]

Зны-зынла алексема «еиԥш» ала еиҷкааy аиҷырԥшратә конструкциа иалахәуп ма иашьҭанеиуеит аметафора, убри иабзоурангьы ахаҷсахьақәа иаҳа игәылтәаахоит, насгьы арҷиамҭа иҟанатцо аестетикатә ныррa акыр иҳаракхоит. Иаҷшәырԥш ашәа «Цьансыхә рыцҳа»:

Гагра ашыцра еиԥш деихашәшәуа,
Амшын ҟыз еиԥш ихәда ҭҳәаа,
Иахьатәи ҳасас Цьансыхә рыцҳа –
Адунеи дуӡӡа шәҟәыбгьыцызтәыз,
Амшын дуӡӡа жәала иҭазырбаз,
Ҽыхәа иатцәа шьала изкәабаз…

[Гәлиа, Бԥажәба 1972: 81–82]

Иԥьабзтәым апоезиатә рҽиамҭақәа рҽы ахаԥа нага ззырҳәо ихаҽсахьа ҳазхыртуеит аԥсабара ахәҭақәеи (адгьыл, ажәѡан, амшын, амра), ауаѡытәыѡса ицәеижь ахәҭақәеи (ашьапы, агәы, абла), ицәа иадиԥо аматәақәеи (ахылпа) реиҽырԥшрала:

Адгьыл дуӡӡа шьапыс ицоуп,
Ажәѡан дуӡӡа хылпас ихоуп,
Амшын дуӡӡа гәыс изҭоуп,
Амра дуӡӡа блас ихоуп,

[Гәлиа, Бԥажәба 1972: 125]

Аиумор аеффект ҟазԥо асахьаркыратә маҭәахәқәа иреиуоуп, агротески, агиперболеи, аиҽырԥшреи инарываргыланы, **аметонимиа** – ауаа рҟазшьа ҷыдақәеи рԥасқәеи реиқәыԥхьаӡара:

1. Кәымпыл иԥхәыс – тәыѡа хцәа,
Чатеи-ԥҳа – арԥьа ду,
Хәарцкиа-ԥҳа – ҭаҭын ҭаа…

[Гәлиа, Бԥажәба 1972: 133]

2. Ҭаҭыныжәга ду дантолбашьыз,
Атцәа ду аѡы анинаҳауаз,
Хылпажәцәкьа «ура» аниҳәоз…

[Гәлиа, Бԥажәба 1972: 109]

Ахалаҽазыҟаҵараз азҵаарақәеи адҵақәеи

1. Аҧсуаа рыбзиабаратә лирика аҧыдарақәа. Шәгәы ишҧаанаго, избан жәлар рыбзиабаратә ашәақәа рҿы арҧыси аҭыпҳаи рыбзиабаратә цәаныррақәа мбатәык изхырымтуа?

2. Итрадициатәу апоезиатә хаҿсахьақәа (аформулақәа) иааныркыло аҭып абзиабаратә ашәақәа рҿы. Хылҵшьтрас ирымоузеи урҭ аформулақәа?

3. Абзиабаратә ашәақәа ркомпозициеи рсахьаркыратә быззшәа аиҿкаашьеи.

4. Аибаркыра ашәақәа рҿы амузыкеи, ажәеи, акәашареи реилаҙ◌ашьа иамоу архаикатә ҟазшьа. Асинкретизм закәу.

5. Арҿиамҭақәа рритуал-мифологиатә шьаҭақәеи урҭ ирыхҭыргаз аиҭакрақәеи (аеволиуциа).

6. Аибаркыра ашәақәа рҿы иаарԥшу аччаԥшь иамоу акарнавалтә ҟазшьа.

7. Ахьҙыртәрақәа ридеиа-тематикатә хырхарҭеи реиҿартәышьа аҧыдарақәеи. Ишҧаҟалеи ахьҙыртәрақәа рireи рыҿиашьеи?

8. Агарашәақәа рыхккәеи руснагҙатәқәеи. Арҿиамҭақәа рсахьаркыра-стильтә еиҿкаашьақәа.

Алитература

Атекстқәа

Аҧсуа жәлар рашәақәеи ражәабжьқәеи / Еиқәиршәеит И. Кортуа. Аҟәа, 1956. Ад. 50–56.

Аҧсуа жәлар рпоезиа / Еиқәиршәеит Б.В. Шьынқәба. Аҟәа, 1959. Ад. 252–277.

Аҧсуа жәлар рпоезиа / Еиқәдыршәеит Д.И. Гәлиа, Хә.С. Бҕажәба. А◌батәи аҭыжьра материал ҿыцла ихарҭәааны акьыпхь иазирхиеит Хә.С. Бҕажәба. Аҟәа, 1972. Ад. 62–108.

Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамҭа (Ахрестоматиа). Еиҳау атараиурҭақәа рзы арҵагатә харҳәага / Еиқәиршәеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иҩит Ш.Хь. Салакаиа. Қарҭ – Аҟәа, 1975. Ад. 313–336.

Аԥсуа жәлар рҽаԥыц рҽиамҭа. I атом. (Аԥьа ашәақәа. Ақьабзтә поезиа. Аҭәҳәақәа. Абзазаратә поезиа). // Еиқәиршәеит, акьыԥхь иазирхиеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иҩит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2008. Ад. 225–382.

Аԥсуаа рфольклор. Артур Аншба иантҵамҭақәа / Еиқәиршәеит, аԥхьажәеи, атекстқәа разгәаҭақәеи рарбагақәеи иҩит З.Џь. Џьапуа. Аҟәа, 1995. Ад. 349–352.

Аԥсуаа рфольклор заатәи анҵамҭақәа (А.Н. Генко инапылаҩырақәа рахьтә) / Еиқәиршәеит, апхьажәеи акомментариақәеи иҩит З.Џь. Џьапуа. Аҟәа, 2001. Ад. 100–108.

Аԥсуа фольклор ҩ-шәкәыкны. Актәи ашәкәы. Жәлар рпоезиа // Еиқәиршәеит, акьыԥхь иазирхиеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иҩит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2013. Ад. 77–132.

Шамба Иуана. Аԥсуа жәлар рашәақәеи афольклорист иазгәаҭақәеи. Аҟәа, 2010. Ад. 18–27.

Шьынқәба Б. Ахьырҵәатҵәа (Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә ҳәамҭақәеи ретнографиатә бзазара иадҳәалоу аматериалқәеи). Аҟәа, 1990. Ад. 79–86.

Аҭцаамҭақәа

I

Аншба А.А. Аԥсуа жәлар рыбзазаратә поезиа // Аԥсуа институт ардыррақәа. IX-тәи аҭыжьра. Қарҭ, 1980. Ад. 84–98.

Ахобаʒе В. Аԥхьажәа // Аԥсуа шәақәа / Еиқәдыршәеит В. Ахобаʒе, И. Кортуа. Москва, 1957. Ад. 7–11.

Зыхәба С.Л. Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамҭа. Еиҳау атараиурҭақәа рзы арҵага шәкәы. Аҟәа, 2009. Ад. 571–584.

Зыхәба С.Л. «Ашәуа Ҳаџьмаџ иџьма шкәакәа» аҭоурых иазкны // Аҟәа–Сухум. Алитературеи аҭцаарадырреи, апублицистикеи ржурнал. Аҟәа, 2007. № 1. Ад. 151–166.

Коҕониа В.А. Апсуа жәлар рыбзазаратә ашәақәа рпоетика // Апснытәи аҳәынҭқарратә университет аусумҭақәа. Аҟәа, 1987. V атом. Ад. 97–115.

Коҕониа Валентин. Аӷьабз иадҳәалам абзазаратә ашәақәа рсахьаркыра-стильтә еиҿкаашьақәа // Коҕониа В.А. Апсуаа рдоуҳатә культура адаҟьақәа (Аҭцаамҭақәеи, алитература-критикатә статиақәеи, аҿцәажәарақәеи). Аҟәа, 1999. Ад. 70–82.

Кәаҕәаниа В.А. Апсуаа рҿапыцтә поезиа аиҿартәышьа. Аҟәа, 2010. Ад. 118–168.

Ҳашба Римма. Апсуареи ахәыҷтәы фольклори // Апсны. Аҟәа, 1995. Март 7. № 9.

II

Аншба А.А. Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси, 1982. С. 249–280.

Когониа В.А. Абхазская народная песня: Жанры и их поэтика. Сухум, 1995. С. 44–73.

Хашба Р.А. Абхазский детский фольклор. Сухуми, 1980.

Хашба М.М. Жанры абхазской народной песни. Сухуми, 1983. Ад. 78–101.

АФЫРХАҬАРАТӘ АШӘАҚӘА

1. Нарҭаа рашәаҟәа

Кавказ иҟәынхо амилатҟәа аҳәырԥы еицырзеиԥшу фольклортә рҽиамҭоуп нарҭаа ирыххәааy афырхаҵаратә епос. Ақәра ду змоу ари аепос аԥсуаа ирылаҵәан ишыҟаз, уимоу, арҽиаратә процесс ҭәҭәа итысны, ишәхьоу рҽиамҭаны ишышьақәгылахьоу аҭцаарадырразы еилкаахеижьҭеи мбатәыкгьы ҵуам. XIX ашәышыҟәса аԥбатәи азбжазы Аҟәатәи ашьхарыуаа рышкол арҵаԥы А. Иокимов раԥхьаҙа акәны иаиҵеит, акьыԥхьгьы иаирбеит Нарҭ Сасрыҟәа изку аԥсуа ҳәамҭа. Анаԥсан нарҭаа рыҙбахә акьыԥхь аҿы иҵәырыргеит аетноботаник Н. Альбови атәылаҿаҵәҭцааԥ Н. Ҵьанашьиеи. Усҟантәи аамҭаз зыҙбахә ҳҳәаз аҵарауаа иҟалап рхаҿы иаарымгазаргьы аартра шыҟарҵаз, адунеи адоуҳатә хсаалаҿы ишадырбаз аԥсуа жәлар рдоуҳатә малҟәа ирыхәҭаку аджәытәҙатәи абаҟа.

Цытраамҭак аныбжьыс уи ашьҭахь еилкаахеит даҿеакгьы – аҳәамҭақәа (прозала ишьақәгылоу) инарҷыданы аԥсуаа ишныҟәырго нарҭаа ирызку ашәақәагьы. XX ашәышыҟәса 20–30-тәи ашыҟәскәа раан амузыкатцааԥцәа К. Ковачи Д. Шведови ианырцеит – ус анакәха, иаадырԥшит нарҭаа рашәақәа [Ахобаҙе, Кортуа 1957: 168; 326]. (Цабыргуп, рԥыцьагьы рантцамҭақәа ҳзынхеит нота ҳасабла мацара – атекстқәа зцым амелодиақәа.) Ашьҭахьшәа иҵәырцит хәы змам атекстқәа – Б. Шьынқәбеи К. Шьаҟрыли ианырцаз нарҭаа репикатә ашәақәа.

Абасала, аԥхьаҙа уарла-шәарла аҵәырҵра иалагаз еиуеиԥшым антцамҭақәеи урҭ раамышьҭахь аҳәырԥы аԥсуа ҵарауаа инарҭбаан имԥаԥыргаз афольклортә ԥшааракәеи ирылтшәахеит 1962 шыҟәсазы иҟалаз уаԥ дзеигәыргьаша ахҭыс: аԥсуа жәлар рнарҭтә епос иааизакны хаз шәҟәны аҭытҵра – аԥсышәалеи

урысшәалеи. Убри инаркны ҳепос ныкәлеит набыцра зкәым аҩбатәи – шәкәылатәи – аҧстазаара.

Нарҭаа рашәакәа, ишаабаз ала, иаҳа ихьшәаны ашәкәы анылара лахьынҵас ироуит. Убри азакәхап хыпхьаҙарала имаҷны изышьакәхазгьы. Хынҳәра рыкәымкәа иҳаҩсхьоу аамҭа шаҟа алаҙыз аҳәара уадаҩуп! Аепос аҭцааҩцәа (Ш.Д. Инал-ипа, Ш.Хь. Салаҟаиа, А.А. Аншба уб. егь.) ракәзар, урҭ иантцаны иҳамоу ашәакәа, шамахаҙак акәымзар, хазы имгакәа, аҳәамҭакәа инарыдкыланы ауп рыҭцаара ишазнеиуа. Шьарда ацанакуаны иԥхьаҙатәуп нарҭаа рашәакәа лымкаала рзаатгылара, жәлар рпоетикатә традициакәеи дареи реиҽецаара азхьапшра, реизыҟазаашьа аҭцаара. Даҽеакала иаҳҳәозар, еилкаатәуп: изеиԥшроузеи нарҭаа рашәакәа рфольклортә ԥсабара? ҷыдарақәас ицәырыргои дара ашәакәа раҳасабала? ишԥарныԥшуеи, насгьы иабанҙарныԥшуеи урҭ жәлар рашәаҳәаратә традициа амчхара? Жәаҳәарада, иқәыргылоу азцаарақәа рҭак аҟаҵаразы имҩакәҵагоу уснагҙатәны иԥхьаҙатәуп нарҭаа рашәакәеи хкы рацәала еилоу ҳажәлар рпоезиатә рҽиамҭакәеи реиҽеырԥшра, урҭ поетикала, сахьаркыра-стильтә еиҽкаашьала иахьынҙеизааигәоу, иахьынҙеицәыхароу ашьақәыргылара. Абри еиԥш аҭцаара ус иҳазхнатуа, иарцабыргуа маҷым. Иага умҳәан, иахьа уажәраанҙагьы цьоукы-цьоук ацарауаа рҽазыршәоит аԥсуа нарҭтә епос ҳәамҭаны (прозала) мацара ишьақәгылоуп, ашәаны ирҳәом ҳәа ашьақәыргәгәара. Ари аҩыза агәааанагара штцатцгәыдоу, ацабырг ишацәыхароу афольклортә ҭцаарадыраа аҽаԥхьа иқәгылоу аԥхьанатәтәи ауснагҙатәқәа иреиуоуп.

Нарҭаа рашәакәа аԥхьарца акәын еиҳарак изцырҳәоз, уарла-шәарла – аҩымаа, ахымаа, аҽырпын, ачамгәыр. Иахьазы икьыԥхьны иҳамоуп нарҭаа рашәакәа хә-текстк инареиҳаны. Урҭ рахьтә ҳарзаатгылап иаҳа еицакрада ишьақәхаз атекстқәа: «Сатанеи Гәашьа лашәа» (К. Шьаҟрыл иантцамҭа); «Нарҭаа ран лашәа», «Сасрыҟәа Бзоу шибжьаз», «Сасрыҟәа итахара» (Б. Шьынқәба иантцамҭакәа); «Иарцьхьоу иашәа» (И. Басариа

лантцамҭа). Еиқәаҳаԥхьаҙаз ашәақәа дара-дара цакыла еидҳәалоуп, аепос асиужет хада иқәныҟәоит, аха хаз-хазы хрызхьаԥшыргьы – урҭ дасу зҿаҳәы нтқааны изҳәо ҿаԥыцтә рҿиамҭақәоуп, иагьрызкуп аепос афырхацәа хадақәа хѡык – Сатанеи Гәашьа, Сасрыҟәа, Иарԥьхьоу (Нарԥьхьоу).

Еилҳаргап нарҭаа рашәақәа, ицәыраагап рсахьаркыра-стильтә еиҿкаашьақәа шеишыкәсала ишьақәгылаз жәлар рмузыка-поезиатә традициақәа инарыдкыланы, урҭ инарҿырԥшуа.

Аепос поезиала ишьақәгылоу ахәҭақәа рахьтә, зегь раԥхьа улаԥш итцашәоит «Сатанеи Гәашьа лашәа». Ишьҭнахуа аидеиатә цакы, сахьаркыра-стильтә еиҿкаашьала, иааидкылан аестетикатә ҟазшьа иамоу ала, иара иааҳгәаланаршәоит ажәытәзатәи аԥьа ашәақәа. Еиҭаҳәашьак узамҭо, жәа хыркыла дҳаракзаны даарԥшуп иааиԥмырҟьаҙакәа аԥьаус знапы алаку, ҭаацәара дук иахагылоу ан (шәѡыуаак ран) Сатанеи Гәашьа. Хымш ирылагзаны лыҷкәынцәа ашәѡык рызынцәѡыча ирыдымшәалазакәа ирзылзахуеит. Хьызрацарантәи иаауа лыҷкәынцәагьы рцәа иақәшәоит лызахымҭа:

Рызынтәыкгьы анеилалҳәа, Сатанеи Гәашьа.
Адруҳәа иааицықәлан, Сатанеи Гәашьа,
Ашыгәҳәа ишьацәхыртәуа, Сатанеи Гәашьа,
Рангьы даргьы еицыкәашеит, Сатанеи Гәашьа…

[Инал-ипа, Шьаҟрыл, Шьынқәба 1962: 23]

Цәаҳәацыԥхьаҙа ицәыртцуа аиҭаҳәа (арефрен) ахықәкы – ҭаацәара дук зхьыԥшу афырԥҳәыс лзыргара, лхаҿсахьа инаҭшьны аарԥшра ауп. Уи адагьы, аиҭаҳәа – ашәа аханатә ишьҭнахыз аритм ацәхымкьаразы зеиԥшыҟам поетикатә цхыраагзоуп. Еиҿартәышьала «Сатанеи Гәашьа лашәа» апсуаа ажәытәзи реибаркыра ашәақәагьы изларзааигәо маҷым: иаххәап, цәаҳәацыԥхьаҙа ажәак иааиԥмырҟьаҙакәа епифора ҳасабла иахьцәыр-

цуа акәзаргьы. Ус еиԥш аибаркыра ашәақәагьы реиҽартәышьа иаҟазшьоуп. Иаҽшәырԥш ашәа «Қетуана» аҟынтәи иаагоу анаѡстәи ацәаҳәақәа:

Уаа, ахра даҽоуп, аихац лышьоуп, Қетуана,
Уаа, ԥсара цыгшәа дыхәцышуп, Қетуана,
Уаа, млагәыршәагьы дымгәадууп, Қетуана,
Рашш мкыкәа рытԥәѡан дахыԥоит, Қетуана…

[Шьынқәба 1959а: 257]

«Сатәнеи Гәашьа лашәа» аԥхьарца иацҳәоуп. Арҽиамта аритмико-интонациатә шьақәгылазаашьа зеиԥшроу ала, аепостцааѡцәа игәѡарам алкаа ҟарцоит аԥхьанатә уи жәпаѡык ауаа напеибаркла икәашо инарыгӡоз ашәан ҳәа. Цабыргытцәкьаны, ара ашәаҳәареи акәашареи еицуп. Ашәа анцәамтахь ианыкәло аамтазы, ашәаҳәацәа анапеинҟьара напыршьуеит, ус-ус акәашьарагьы нтарцоит.

«Сатәнеи Гәашьа лашәа» иамоуп даҽа поетикатә цәыртрак: шәѡыуаак ран уамашәа дҳаракны, гипербола ҳасабла лхаҽсахьа аарԥшуп. Афырԥҳәыс лымҽхак ареалтә ҳәаақәа иртысуеит. Нартаа репос иашьашәалан адунеи иадыруа архаикатә рҽиамтақәа рҟны ус Сатәнеи илыцназго аҳәса хаҽсахьақәа рацәам. Иааҳгап уи зырцабыргуа аҽырԥштәқәа:

Шә-ҟьантаз дук **лыцлырҟәыҷын,** Сатәнеи Гәашьа,
Дардгәыс **иааҟалцеит,** Сатәнеи Гәашьа,
Ҳацаҟь дук **ѡыцлырпан,** Сатәнеи Гәашьа,
Агәта **аакылылцәан,** Сатәнеи Гәашьа,
Дардхас иааҟалцеит, Сатәнеи Гәашьа…
[Инал-ипа, Шьаҟрыл, Шьынқәба 1962: 20–21]

Улаԥш адымхалар ауам ҟатцарбала ихырку ашәа ацәаҳәақәа. Араҟа иазгәатәтәу – аԥсшәаҽы исахьарку ажәа аԥцараан аҟатцар-

ба шьарда аҭанакуеит, абызшәа ганрацәалатәи амҵхара цәырызго маҭәахәуп.

«Саҭанеи Гәашьа лашәа» акомпозициатә еиҿкаашьа зеиԥшроу ала (цәаҳәацыԥхьаӡа уеизгьы-уеизгьы аҟаҵарба ацәырҵра), иаҳҳәар ауеит, ус еиԥш астильтә еиҿкаашьа – аԥсуа жәлар рфольклор-естетикатә гьама шеишыкәсала ишьҭнакаахьоу, иатәыхаҭан иамоу ҷыдароуп ҳәа. «Одно из основных требований этой (народной. – *В.К.*) эстетики состоит в таком выборе слова или сочетания слов, – иԥуан иналукааша аурыс фольклорҭцааԥ В.И. Пропп, – который давал бы максимально ясный и чёткий зрительный образ» [Пропп 1958: 539]. «Гаԥшыцьхәа дхахо», «аҿыԥхәа дыкәпало», «аҟьаԥхәа дысуа», «адыххәа даҽасуа» – арҭ ацәаҳәакәа урыԥхьонаҵ улымҳа иаҳауеит, убла ихгылоит Саҭанеи Гәашьа лусура апроцесс.

Иаҳҳәахьоу ахшыԥцак инамаданы иааҳгап аҭоурыхтә-фырхаҵарак ашәакәа рцыԥтәахак:

Қәыцьма лажәшәа **дрывагьежьуан,**
Уи хьшьыцбоушәа **дырхаԥыруан,**
Ашәуа қьақәеиԥш **дыԥныкьыркьыруан,**
Аҿԥыхәшә агылара **дацгылауан…**
[Шьынқәба 1959а: 131]

Ари атексти хыхь ҳзыхцәажәоз ацәаҳәакәеи композициала ишеизааигәо ашьақәыргәгәара аҭахны иҟам – уáагьы араагьы ацәаҳәакәа ҟаҵарбала ихыркуп. Ус анакәха, «Саҭанеи Гәашьа лашәа» поетикалеи нагӡашьалеи аԥсуа жәлар рашәаҳәаратә традициа иалкьны иҟа уаҟәыцӡ – уи шьала-дала иаласоуп.

Саҭанеи Гәашьа лыӡбахә цәырызго анаԥстәи арҿиамҭа «Нарҭаа ран лашәа» ахьӡуп. Уажәраанӡа ҳаззаҭгылаз ашәа цакыла иашьҭанеиуеит ззыуҳәаша ари арҿиамҭа – инеиҵыху епикатә ашәоуп. Иара, аиҿартәышьа аганахьала, жәлар ршәакәа наԥынатә аахыс (традициала) ишьҭыркаахьоу ацәаԥа ҷыдакәа

ирылаҟоуп. Уи ацәа҂а еиҳараҙак иааԥшуеит Сатәанеи Гәашьа лҭеиҭԥш ацәыргараан. «Мрада дкаԥхауеит, мзада дкаҷҷауеит» – абри еиҕьны аԥҳәыс лыԥшҙараз ҳәашьас иамоузеи угәахәп, аха уи азмырхакәа аепос аԥҭа҂цәа ари ахаҷәсахьа инаԥыршьуеит илыԥшааху егьырҭ аиҷәырԥшрақәагьы:

Лцәа-лжьы **ашәаҙа еиԥш** ишкәакәан,
Ақаруеиԥш деилԥхаауан лара,
Лыкәша-мыкәша **амра еиԥш** илырлашон…
[Шьынқәба 1959а: 88]

Арҭ ацәаҳәақәа Сатәанеи Гәашьа ажәлар ргәыбылра дшалнахыз ахьҳарҳәо ана҂сангьы, ирытцаҳбаауеит аԥҳәыс лыԥшҙараз аԥсуаа ргьама ишьҭнакаахьоу аидеал, уи лыԥшҙара аарԥшразы изызхьаԥшуа асахьаркыратә хаҷәсахьақәа. Аҭыԥха (аԥҳәыс) лҭеиҭыԥш ҙырганы иаҳзаазырԥшуа ас еиԥш иҟоу, мамзаргьы урҭ ирышьашәалоу аиҷәырԥшрақәа аԥсуаа рлирикатә ашәақәа рҟны ласы-лассы иаҳԥылоит. Атекстаҷәы аиҷәырԥшрақәа ҷыдарас ирымоу – цәаҳәацыԥхьаҙа еишьҭагыланы ицәырҵуеит, иаҳҳәап, абас:

Амшын қаруа абла лыблоуп,
Амсыр қьаадыш ацәеижь лымоуп,
Ашьха каԥкаԥ абжьы лыбжьуп,
Ашьауардын ахшы҂ лыхшы҂уп…
[Шьынқәба 1959а: 253]

Нарҭаа рашәақәеи жәлар рсахьаркыра-поетикатә традициақәеи реизыҟазаашьа аганахьала иҳарҳәо рацәоуп «Сасрыҟәа Бзоу шибжьаз», «Сасрыҟәа иҭахара» захьӡу аепикатә ашәақәа. Араҟа Нарҭ Сасрыҟәеи ԥшьын҂ажәи зежә҂ык иара иашьцәеи нышәара зқәым реиҷәагылара ҳагәылаԥшуеит. «Анашԥа» ҳәа ихыкәласуеит нарҭаа рашьеитцыб, аха «анашԥара» мацарагьы

акәым уи дыкҽацалан дызрымоу – дара зегь ахатараҽ иахьрацигo азоуп. Даниы аҽенытәкьа иашьцәа иршанхеит Сасрыкәа:

Нартаа рыҕкәа еикәхарпа иахьгылаз днарыдыххылт,
Ак ҩышьтипаан, ампыл еипш иршәит.
Нартаа рбаатәы ҩны иахыууаан
Ишлеиуаз, днатагьежьын, дамцасны икит…

[Шьынқәба 1959а: 96]

Афырхатца итеитпш – ипшра-исахьа – мыцхәы иашьклапшуам ажәлар (иаххәап, Сатанеи Гәашьа лыпшзара шзырыргo еипш), уи ихаҽсахьа злаарпшу – дызлахәу, насгьы икаитцo ахатцарақәа рылоуп; иара уигьы зеипш ажәала акәымкәа – асиужет ахархәарала. Ари аҩыза апоетикатә мыруга – апсуаа рфырхатцаратә ашәақәа иааидкылан рсахьаркыра-стильтә еиҽкаашьа ачыдарақәа иреиуоуп.

Нартаа ртаацәараҽы еиҽагылоуп ҩ-мчык. Урт рахьтә апыжәара згараны икоу Сасрыкәа шиакәу ҳаилнаркаауеит хыхь иаагоу ахтыс хәычꟈ. Уи ахтыс ацәыргашьа – асиужет аҽиашьа, афырхацәа рымч-рылша гипербола ҳасабла акыр иеизырҳаны аарпшра – нартаа репос ашәақәеи аҳәамтақәеи рпоетика ацәаҩа хадақәа иреиуоуп. Атоурыхтә-фырхатцаратә ашәақәа рҽегьы ус ауп: бжьаха-бжьымш иныкәахьоу аимцәацәа, афырхатца (иаххәап, Инапҳа Кьагәа) шьыбжьааназа дрыхьзоит; дхысны, ағацәа рпыза ихылпа ихиршәоит, ацьма атәыҩа ахицкьаауеит… Амала атоурых-фырхатцаратә рҽиамтақәа нартаа рашәақәа ирҽырпшны ҳрыхәапшуазар, урт ркны агипербола иаҳа ирпсыеуп, мамзаргьы уи атыпан сахьаркыратә цхыраагзас иаабо *аиҽырԥшроуп*: «Ҽыуаҩк дааиуан рышьтахькала / Адгьыл иҽеиуатә, пслаҳә ҳасабла»; «Рхи-ртцыхәеи дыд-мацәысшәа днахапеит / Наk инталахьаз аимцәацәа». Апсуа жәабжьҳәацәа, шамахамзар, еиладыргашьом нартаа репос афырхацәеи егьырт аҽапыцтә рҽиамтақәа рфырхацәеи. Нартаа рашәақәа афантастика ацәаҩа рыкәнуп. Уи ус

шакәу шаҳатра ауеит «Сасрыԥәа итахара» ҳәа хыс измоу ашәагьы. Арҿиамҭа алагамҭаԥны даабоит Сасрыԥәа ихы имагәыхьха ақьашана дахьадгылоу: иҳашҳатәарахеит Нарцьхьоуи уи ирашь ахәда дыԥәкны имҭарсны иигоз Гәында-ԥшʒеи. Сасрыԥәа аҩны дахьаайуа, аума иԥәырҳәацәоит:

– Ҳаит, уара анашпа, Зарҭыжә ақамса ихылтцыз,
Игәаҕьны ҳампанԥа узлақәлаʒазеи?!
Дабаԥоу ҳаҳәшьа зда дҳамаʒамыз?..

[Шьынқәба 1959а: 100]

Гәында-ԥшʒа лымҭарсраҿ аха́ра здым Сасрыԥәа нарҭаа ираҿԥниҳәаша имоуп аԥнытә, даҭамхаʒакәа иашьцәа ирҿаирхьуеит:

– Уи данаайуаз адәырха ду иҽеиуатәны,
Ирашь аԥынтца икылԥьоз афақь-ца
Бгьыжәцас еиланаргьыжьыз шәарҭ шәакәʒами?
Аихатә гәашә ԥыххаа ашҭа данҭалоз,
Аихатә гәашә иаҭахаз шәарҭ шәакәʒами?
Арымʒ данықәтәа, уи анышә итцалеит,
Аха аҭхра злымшаз шәарҭ шәакәʒами?

[Шьынқәба 1959а: 100–101]

Алакә иузнарцысуа ацәалашәароуп арҭ ацәаҳәақәагьы иуздырцысуа. Ашәа асиужет ҿиоит еиҳарак диалогла. Абраԥа иазгәаҭазарц ахәҭоуп: жанр рацәала еилоу аԥсуа жәлар рашәақәа ркомпозициа аиҿкаараҿы шьарда аҭанакуеит **адиалог.** Ҳәара аҭахым, адиалогқәа рхыԥәкы еиԥәшәом еиуеиԥшым ашәа ажанрқәа рҿы. Иаҳҳәозар, алирикатә ашәақәа ирыдаабало адиалогқәа хыԥәкыс ирымоу – арԥызбеи аԥҳәызбеи рыгәтыха аарԥшроуп. Убас, аԥсуа музыкатә фольклор аԥны ирацәоуп адиалог шьаҭас измоу алирикатә рҿиамҭақәа. Афырхаҭаратә ашәақәа рҿы акәзар, адиалогқәа цәыртцуеит асиужет аҿиараҿы зегь реиҳа зцаз-

куа, афырхацәа реизыԥазаашьа зда царҭа амам ала иахьеибарххоу аҭыцқәа рԥны.

Гәында-ԥшӡа лымҵарсра иахԥьаны Сасрыԥәа иашьцәеи иареи анеиҽанагала инаркны, ԥшьынѡажәи зежәѡык нарҭаа иақәыркуеит рашьеитцыб дҭадырхарц. Азнаказ аӡы иҭахысзаргьы, аҵыхәтәаны ргәыхәтәы иахьӡоит: иуашәшәыраз иарґьа шьап ахаҳә анаахалак… Ажәытәӡатәи аепос еицырдыруа алогика араагьы ишьақәырхоуп. Сасрыԥәа иҭахара ажәлар шазыԥоу ҳаилдыркаауеит аепикатә ашәа аҵыхәтәантәи ацәаҳәақәа:

Сасрыԥәа дабаԥоу, Сасрыԥәа бзиахә,
Наӡаӡа илацәа еиқәиԥсеит.
Адгьыл еиуыжь цәарҭас имоуп,
Ажәѡан цеи-цеи хыбрас имоуп,
Аҳәыҳә ласқәа ишәаԥьҳәацәоуп,
Ашәапыԥьап иԥьабацәоуп,
Аетцәақәа кәастґас имоуп.

[Шьынқәба 1959а: 107]

Арҭ ахаҽсахьақәа апсуаа рҭоурых-фырхацаратә ашәақәагьы ирԥказшьарбагоу «ҵыхәтәажәоуп». Дара, арҽиамҭа хзыркәшо формула-цәаҳәақәак раҳасабала, ашәак аҽынтәи даҽа ашәак ашԥа ииасуеит. Нарҭаа рашәақәеи аҭоурых-фырхацаратә ашәақәеи ирытцаҳбааua азеиԥш поетикатә цәыртцракәа, ирыбжьоу «ажьрацәара» агәра ҳнаргоит урҭ такәааамҭа аиҽцаареи аинырреи ишаҽыз.

Ҳзыхцәажәо нарҭаа репикатә ашәақәа аепос ажәытәӡатәи ахәҭақәа роуп изыдҳәалоу. Иаҳа ихьшәоу аамҭа знып̣шуа ашәақәа ракәзар, урҭ хыԥхьаӡарала ирацәам. Аиашацәкьа ххәозар, ҳнапы иаку «Иарцьхьоу иашәа» заҵәык ауп. Уи ҳԥыхьашәеит Апсуа радиодырратара (иахьа – Апсуа ҳәынтқарратә телерадиоеилахәыра) архив аԥны. Излеилаҳкааз ала, 1973 шықәсазы жәлар рашәаҳәаѡ, иналукааша ажәабжьҳәаѡ Маадан Бата-иԥа

Сақаниа ибжьы аҭаԥразы арадио ашҡа дааԥхьан. Аҭарауаԥ И. Басариа-ԥҳа иҭалԥит иашәақәа хҧа. Урҭ рхыԥхьаӡараҽы иаҳԥылоит «Иарԥьхьоу иашәа». Ари аҽаԥыцтә рҽиамҭа ицәырнаго ахҭысқәа егьырҭ аҳәамҭақәа (прозала ишьақәгылоу) рылагь ибзианы иаадыруеит: Иарԥьхьоуи (Нарԥьхьоу) Хәажәарԥыси Гәында-ԥшӡа деимакны еисуеит; Сатанеи Гәашьа лдоуҳа-шәи иахҟьаны афырхацәа дасу ақәнага иақәшәоит. Ашәеи уи иавариант аҳәамҭеи сиужетла, шамахамзар, еишьашәалоуп. Амала ашәаҽы ахҭысқәа иаҳа еилацалоуп, сахьаркырала иаҳа иԥычоуп. Акырымш еихсыгьрада ицо ԥыԥьа афырхацәа реидыслара хҧа-ԥшьба цәаҳәа ирҭагӡоуп:

Иарԥьхьоуи Хәажәарԥыси
Гарԥ аԥшаҳәа аисра иалагт.
Адгьыл дырбгоит, ицеибаҵоит,
Ршьап ашьҭыбжь дыдрацәгьахеит…

[Кәаҕәаниа 1999: 334]

«Иарԥьхьоу иашәа» ачамгәыр иацҳәоуп. Ашәа аҵәыргашьеи анагӡашьеи шпаҟоу ҳәа азҵаара ыкәгылозар, иазгәаҭатәны иаабо – иара нагӡоуп аԥсуаа рашәаҳәаратә традициа аҳәаақәа ирҭагӡаны: ашәаҳәаԥ арҽиамҭа ахы икуеит амелодиа ныкәызго асемантикадатә ажәақәа (аиҭаҳәақәа) рыла; анаԥсан аиҭаҳәақәеи (арефренқәеи) аҵакы змоу ацәаҳәақәеи еибаԥсахуа еишьҭанеиуеит. «Иарԥьхьоу иашәа» музыкатә шьақәгылазаашьала ацәажәаратә ҟазшьа амоуп (речитативные), аҙә имала инаигӡоит амузыкатә инструмент ицырхырааны. Ас еиԥш ашәаҳәара, амузыкаҭцааԥцәа излашьақәдыргәгәо ала [Цхурбаева 1965: 472–473], нарҭаа рашәақәа рынагӡашьа иаҟазшьарбаганы иҟоуп.

Нарҭаа рашәақәеи аԥсуаа рпоетикатә традициақәеи реизыҟазаашьа азҵаара аганахьала ицәырнагаша рацәоуп макьана қәнагала изызхьаԥшым – арҽиамҭақәа рмузыкатә ԥсабара аҭцаара иадҳәалоу аусгьы. Аха иага ус акәзаргьы, уажә апроблема

ҳшазнеиз агангьы иаанарԥшит ҳгәахәуеит аепостԥаашәа Ш.Хь. Салаҟаиеи А.А. Аншбеи уаанӡа иззааихьаз ахшыҩцак: нарԥаа рашәақәа, меижьарада, иныҟәыргоит ҳажәлар рпоезиатә рҽиамԥақәа ааидкылан ԥсабарала ирхоу ацәаҩа хадақәа, еиҳарак аҭоурых-фырхаԥаратә ашәақәа рпоетика аҧыдарақәа. Ус ауп акәымзар, дгьылк иқәииаз аҽаԥыцтә баҟақәа, иага еиуеиԥшым аамԥақәа ирхылҟьаҽылҟьазаргьы, ԥсык еицырхамкәа ҟалашьа рымамызт.

2. Аҭоурых-фырхаԥаратә ашәақәа

Аҭоурыхтә ҭабырг, аҭоурых иадҳәалоу ауаа рхаҽқәа ажәлар шазнеиз, ишеилыркааз, хәшьарасгьы иарԥаз зныԥшуа Ԥшькьаҽ-ипа Манча, Шарытхәа-ипа Мсоуст, Инапҳа Кьагәа, Кьахьба Ҳаԥьарат уҳәа азәырҩы ажәытә фырхаԥәа ирызку аҽаԥыцт баҟақәа – ашәақәа ашәҟәқәа ирнылахьеит, уимоу, урԥ жәлар ргәаҽы иҽымԥәаацкәа ҿырҳәалагьы «рымшра ааргоит».

Аԥсуаа рҭоурых-фырхаԥаратә рҽиамԥақәа, ҷыдала ашәақәа, наукала рыҭԥаара раԥхьаӡа акәны нап аиркит афольклорԥтаашәа Ш.Хь Салаҟаиа. Иусумҭа «Аԥсуа жәлар рфырхаԥаратә епос» аҟны аҭарауаҩ ари ажанр иаҭанакуаз ашәақәеи аҳәамԥақәеи гәыпгәыпла еихшаны ртематика, ридеиатә хырхарҭа ҭитаауеит, иара убас ихитуеит сахьаркыратә ҷыдарақәас ирымоу. Ш.Хь. Салаҟаиа инаҩсан аҭоурыхтә-фырхаԥаратә ашәақәа ирзаатгылахьеит С.Л. Зыхәба, А.А. Аншба, М.М. Ҳашба уб. азә.

Аԥсуа жәлар рҭоурых-фырхаԥаратә ашәақәа еихаҳшар ауеит ихадоу ҩ-гәыпкны: а) *ақәылаҩцәа ирҿҽагыланы ажәлар рықәҵара атәы зҳәо ашәақәа; б) асоциалтә еиҟарамра иаҽагыланы афырхаԥәа рықәҵара аазырԥшуа ашәақәа.* Ҳарзаатгылап аҩгәыпк ирытцаркуа арҿиамԥақәа хаз-хазы, еиҿҳарԥшып иаҳа ижәытәтәиу ашәақәеи ихьшәаны иҿиази сиужетла, композициала еиҿкаашьақәас ирымоу – реизааигәарақәа, реиҩгарақәа; фырхаԥак изку ашәеи (апоезиатә рҽиамҭа) аҳәамҭеи (апрозатә

рҽиамҭа) ҵакылеи поетикалеи реизыӄазаашьа; иааидкылан ашәаҟәа знысыз изаӄаразаалак аҽиара-аҽееиҭныԥсахра (аеволиуциа) ашьклаԥшра, иахьа уажәраанӡа икьыԥхьызи ҳазну аамҭазы еиҭантҵаз ашәаҟәа рвариантҟәеи реиҽырԥшрала.

Актәи агәыԥ иаҵанакуа арҽиамҭаҟәа рахьтә иаҳа ижәытәәиуп Ԥшькьаҽ-ипа Манчеи Шарытхәа-ипа Мсоустн рашәаҟәа. Икьыԥхьны иӄоуп аҩ-фырхаҵәак ирызку ашәаҟәа хҧа-хҧа вариант инреиҳаны. Аварианткәа реиҽырԥшра агәра ҳнаргеит, урҭ азеиԥш сиужетеиҽкаашьа шрымоу: афырхаҵа (Манча, Шарытхәа) ар драԥхьагыланы еибашьра дцаразы ажәа инырҵоит; иҭаацәа абзиараз ҳәа нараҳәаны аибашьра дцоит, уа хьыӡлаԥшала дҭахоит (мамзаргьы дызгарыз ахы иҟәшәоит); апсыжра аҿены иԥхәыс лҿылшьуеит (вариантк ишаҳәо ала, аԥхәыс лхаҵа имаҭәаҟәа лышәҵаны, иабԥьар маҭәа аашьҭыхны, еибашьра дцоит, лара илыбзоураны лыжәлар аиааира ргоит).

Ҳазлаҵәажәо аҩ-ашәак рвариантҟәа композициала реиҽкаашьа еиуеиԥшым. Вариантҟәак рҽы ашәа ахы акуеит афырхаҵа аибашьра ишиԥхьаз атәы зҳәо ахҭыс ала, даҿа текстҟәак рӄны ари аҭып зынӡа иарбаӡам – ашәа алагоит афырахаҵа, ахы ҕәгәа иҟәшәаны иашәаҟәлацәа итцагыланы дшааргаз ала. Иӄоуп даҿа вариантк алагашьа ҷыда змоу:

Ԥшькьаҽ-ипа Манча хаҵа,
Имшәаӡо агәы зыҵҭаз,
Имааԥсаӡо ашьамхы зҵаз,
Зтәылаҽ иуаҩ нагаз,
Нхытцы-аахытцы зыӡбахә наҩхьаз…

[Шьынқәба 1959а: 123]

Арҭ ацәаҳәаҟәа ашәаҽ ицәыргоу ахҭысқәа ишиашаҭәкьоу сиужетла ирыдҳәалам, ус зеиԥшзыӄатцаратә цхыраагӡак аҳасаб ала ашәаҳәаҩ ицәыригоит. Дара ирышьтаххны ицәыртцуеит ахҭысқәа реиҭаҳәара: уа иӄоуп адиалог, амонолог. Амала,

иазгәатәуп, зыʒбахә ҳамоу ашәақәа рҽы ԝ-рык реибашьра, иалкааны – аԥсуааи аҕацәеи еиҽагыланы наӄ-ааӄ реидыслара атәы зҳәо асценақәа, шамахаʒак акәымзар, ишыӄам. Уи аганахьала «Ԥшькьаҽ-иԥа Манча хатцеи Баалоу-ԥҳа Мадинеи» (Б. Шьынқәба еиуеиԥшым авариантқәа еиҽыбааны еиқәиршәаз арҽиамта) захьʒу ашәаҽы ицәыргоуп ус еиԥш иӄоу асахьақәа. Еиҽырԥшрала ицәыргоуп Манча аҕацәа дахьрабашьуа ҳзырбо аҭып:

Қәыцьма лажәшәа дрывагьежьуан,
Уи хьшьыцбоушәа дырхаԥыруан,
Ашәуа қьақәеиԥш дыԝныкьыркьыруан,
Аҕацәа рымцабз далагылан…
[Шьынқәба 1959а: 131]

Иааҳгаз ацәаҳәақәа изладыртцабыргуа ала, аҭоурых-фырхатцаратә ашәақәа рҽы, Нартаа рашәақәа рыӄны ааста, агипербола иаҳа илаӄәуп (Нартаа репос аӄны агипербола афантастика аӄынʒа ихалоит), уи зыпсахуа поетикатә цхыраагʒаны иаабоит еиҳарак аиҽырԥшреи аметафореи. Ари еиԥш ацәырԥра зыхӄьаз амзыз еилкаауп: ажәытәʒатәи аепос ашьаҭақәа акырʒа ицаулоуп, иара агәыцә акәзар – амифологиа аԥсы ахоуп, уи адгьыл иқәиааит; аҭоурых-фырхатцаратә рҽиамтақәа – ихьшәаны иҽиеит, урт иаҳа уаԝы ибартә ирныԥшуеит ажәлар знысхьоу – иаҳа иаастхоу аҭоурых. Нартаа рашәақәа рыӄны аха҂сахьақәа злаарԥшу – иԥьашьахәу сиужеттә еиҽкаашьалоуп, аҭоурых-фырхатцаратә ашәақәа рҽы – еиҳарак асахьаркыратә маҭәахәқәа рхархәарала ауп:

Ҩуаԝык дааиуан рышьтахьӄала,
Адгьыл иҽеиуатә, ԥслаҳә ҳасабла,
Иаҳәа цеицеи иармацәысуан,
Иҽеиқәа шьҭыбжьы иардыдыхуан…
[Шьынқәба 1959а: 136]

Арҭ реиԥш иҟоу ишәхьоу, ашәаҳәаратә традициаҿы зҽышьақәзырҕәҕәахьоу ацәаҳәақәа маԥымкәа иаҳԥылоит аҭоурых-фырхатцаратә ашәақәа рыҟны. Дара атекст аҿы рҽалыркааует: хаҿсахьала еилаҭәахуп, синтаксисла реиҿкаашьа, ажәақәа рыртәашьа уҳәа ацәаҳәақәа зегьы хҭак еицҭадыршәуеит, иаҳҳәап, анаѳстәи ацәаҳәақәа рҿгьы ишаабо еиԥш:

Зкәадыр маха зматразыз,
Згәыбжьынацә зыхҭацалагаз,
Знаргәыц зыхәшәзагаз…

[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 42]

Ҳазҭагылоу аамҭазы аԥсуа жәабжьҳәаѳцәа аҭоурых-фырхатцаратә рҿиамҭақәа ҳәамҭаны (прозала иаԥцоу) ауп еиҳарак ишырдыруа, ашәаны ианырҳәо ыҟазаргьы, ицәырырго ацәаҳәақәа – формула ҳасабла ишьақәгылахьоу роуп. Уи ус шакәу шаҳатра руеит иаҳа ааскьа ианцоу жәлар рфырхатцаратә рҿиамҭақәа. Убарҭ иреиуоуп 1984 шықәсазы Алықьса Қчач инагӡамҭаны ианаҳцаз «Инаԥҳа Кьагәа иашәа». Абар уи ацыпҵәаха:

Уаа, ес ииуа ирықәлахуа Инаԥҳа Кьагәа,
Уарааид Кьагәа, уарааид уаа!
Уаа, зуаԥшыҵә зыхәшәзагаз Кьагәа,
Уарааид Кьагәа, уарааид уаа!
Уаа, згәыбжьынацәагьы хҭацалагаз Кьагәа,
Уарааид Кьагәа, уарааид уаа!
Уаа, храцыԥхьаӡагьы злабашьа аҭып аныз Кьагәа,
Уарааид Кьагәа, уарааид уаа!..

Ақәылаѳцәа ирҿагыланы аԥсуаа рыкәпара атәы зҳәо, аепикатә ҟазшьа змоу ашәақәа зегьы хыркәшашьала, шамахамзар, еиқәҿыртуеит: афырхатца ахы ҕәгәа иқәшәан иѳны данааи-

лак, иԥсы ааихыҭуеит. Ари еиԥш атрагедиа шьақәдырҕәҕәоит ашәақәак злахыркәшоу ацәаҳәақәа:

Ашәаԥыцьаԥ писарцәаны,
Амахә-шьымахә каламқәаны –
Абарҭ зегь тәазар иҩцәаны,
Абарҭ ргәаӄра жәабжь рзанҭом.

[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 42]

Арҭ ацәаҳәақәа рҽы ахшыҩҭак хада – атрагедиа иахылҿиааура агәырҩа – аарԥшуп аԥсабареи ауаатәыҩса иртәу аобиектқәеи реиҿырԥшрала. Аԥсуа жәлар рашәаҳәаратә традициаҿы иааҳгаз ацәаҳәақәа – ишәхьоу хаҿсахьақәаны ицәыргоуп. Аҭоурых-фырхаҵаратә ашәақәа инарҷыданы, урҭ маҷ-саҷк рҽеиҵакшәа иаҳԥылоит алирикатә ашәақәа рҽҕьы, арԥыс ихаҵара, иԥшӡара аарԥшраан:

Адунеи ду ашәаԥыцьаԥ
Абҕьы ирҽоу Мысыр қьаадны,
Изҽоу ахәҵәы калам ҵарны,
Амахә-ашәахә писарцәаны,
Уахгьы-ҽынгьы имтәа-имгыла,
Исахьа ажәала иҭырхырц иашьҭазаргьы,
Дызлашоу зегь урҭ ирзанҭом.

[Шьынқәба 1959а: 247]

Ацәаҳәақәа уаҩы ирытцибаауеит аԥсуа жәлар хаҿсахьала рхәыцшьа аҷыдарақәа, убри инаваргыланы – рҽаԥыцтә рҽиамҭақәа ҿырҳәалатәи рыпсҭазаара иабзоураны еиуеиԥшым ашәа ажанр ххқәа реилала-еилысра апроцесс алтцшәақәа.

Аԥсуа ҭоурых-фырхаҵаратә рҽиамҭақәа, Нарҭаа репос еиԥш, ишьақәгылоуп жәеинраалалеи (ашәаны ирҳәо) прозалеи. Фы-

рхатцак изку ашәеи аҳәамҭеи рпоетикатә еиҿкаашьа хаз-хазы ианеиҿҳарԥшуа, иаабоит акомпозициа аганахьала (алагарҭатә хәҭа, ахыргәгәарҭа. акульминациатә кәаԥ уҳәа), асахьаркыратә маҭәахәқәа рхархәашьала уҳәа аиԥгарақәа шрымоу. Уи мзызс иамоу – аԥсуа жәлар рҭоурых-ҽаԥыцтә рҿиамҭақәа ридеиаестетикатә принципқәа роуп. Ашәаҳәаԥцәа зегь раԥхьа ҳәамҭак аҳасабала хәыц-хәыц еитарҳәоит афырхатца иҭоурых иазкны иаардыруа; анаԥсан, жәабжьны ихдыртлаз аҭоурых дыртцабыргырц, шаҳатра азырурц иаацәырыргоит уи афырхатца ихҳәааy ашәагьы. Усҟан ашәа, ҳәарада, хыхь-хыхьлоуп акәымзар, афырхатца иҭоурых – илшамҭақәа зегь аныԥшуам, уимоу, ашәа хазы иаҳгар (аҳәамҭа ҳазымʒырԥыкәа), ацакы ҳзеилымкаар ҟалоит.. Аԥсуа жәлар рҭоурыхтә рҿиамҭақәа ирымоу ари еиԥш аҟазшьа – ашәангьы ҳәамҭангьы рыҟазаара – ҳԥыхьашәоит иара убас Кавказ иқәынхо амилатқәа аʒәырԥы рфольклор аҿгьы.

Асоциалтә еиҟарамрақәа ирҿагыланы ақәпара атәы зҳәо аԥсуа ҭоурых-фырхатцаратә рҿиамҭақәа иаҳа ихьшәаны иҿиеит (ирныԥшуеит еиҳарак XIX ашәышықәса антцәамҭеи XX ашәышықәса алагамҭеи ирытцанакуа аамҭа). Урҭ арҿиамҭақәа рыҟны иаарԥшуп анхацәа рыцкәынцәа ҭауади-аамстеи хацәнамырха ирҿагыланы рықәпара; иаҳԥыхьашәоит ҭоурыхла идыру, еилкааны иҳамоу ахҭысқәа ирылахәыз афырхацәа: Аиба Хәиҭ, Кьахьба Ҳаԥьарат, Бгажәба Салуман уб. егь. Арҭ афырхацәа ирызку ашәақәа рҿы иаабом инеитцыху аепикатә сиужет; ақәылацәа рабашьра атәы зҳәо ашәақәа раастә формала иаҳа икьаҿқәоуп, насгьы иалкааy аамҭеи атыԥи ирыдҳәалоуп. Убас еиԥш иҟоуп, иаҳҳәап, Ешыра ақытан инхоз, ақытанхаԥыжәлар рыхьчаԥ Кьахьба Ҳаԥьарат изку ашәақәа. Аҭоурыхтә хытцхыртақәа излашьақәдыргәгәо ала, Кьахьба Ҳаԥьарат ҭауади-аамстеи ирҿагыланы иқәпоз, анхацәа ахатцгылара рзызуаз абрагьын. Такәааамҭа абна дшылаз Фат ҳәа нхаԥык динацхоит, ҭәгәалагьы дихәуеит. Аҳәынтқар иуаажәлар рнапаҿы дҟамларазы Ҳаԥьарат ихы ҭаирхоит. Жәаҳәарада, еитаҳҳәаз Кьахь-

ба иҭоурых ахы инаркны аҵыхәанҙа ашәақәа ирныҵшҙом. Ашәақәа рхыҷәкы – афырхаҵа игәҭыха, ихьаа аҵәыргароуп, иҭахамҭаз иҭаацәеи иареи наҙаҙа реиҵырҵра агәырҽа лирикатә ажәала арҵабыргроуп. Даҽеакала иаҳҳәозар, ашәақәа рҿы асиужет ааста алирикатә лагамҭа аҵыжәара амоуп, уимоу, афырхаҵаратә мотиви алирикатә лагамҭеи рҽеиларҙҽоит. Убри азоуп ашәақәа рыҟны уажәы-уажәы изаҳҵыло амонолог, адиалог, иаҳҳәап, Б. Шьынқәба ианиҵаз «Кьахь Ҳаҵьарат иашәа» аҟнытә иаагоу ан лажәақәа:

Уаа, с-Ҳаҵьарат, ишҵазыури, уан рыцҳа?
Уаа, с-Ҳаҵьарат, ишҵазыури, уан мыжда?
Анхаҵәа ргәашьамх с-Ҳаҵьарат ахаҵа,
Ҭауади-аамстеи амҽа ду рхазыршҭыз,
Зҽеыхәа иаҵәа қьашанас изауыз…

[Кортуа 1956: 12]

Иаагоу ашәа аҿырҵштәы зегь рыла ианыҵшит асоциалтә еиҟарамра иаҿагыланы ажәлар рыҷәпара атәы зҳәо аҭоурых-фырхаҵаратә ашәақәа рҟазшьа ҷыда – аҵәыуарақәеи (амыткәмақәеи) дареи реижьраҵәара. Уи азы шаҳатра руеит иҭахаз афырхаҵа изынархоу амонолог, иара убас аҵәыуарақәа ирҟазшьарбагоу ажәақәеи ажәеицааирақәеи: «уан мыжда», «Ишҵазыури, уан рыцҳа» уб. егь.

Аҭоурых-фырхаҵаратә ашәақәеи аҵәыуарақәеи реиуара далаҵәажәо, Ш.Хь. Салакаиа иҽуеит: «...иҟалап, иахьа еицырдыруа аҭоурых-фырхаҵаратә ашәақәа акыр, раҵхьаҙа мыткәма ҳасабла иаҵыртцазтгьы, нас маҷ-маҷ рҿыртбааua, иаҳа-иаҳа игәылтцуа ажәлар ирзааигәахазар, ирылатәазар» [Салакая 1966: 178]. Аҵсуа ҭоурых-фырхаҵаратә ашәақәеи амыткәмақәеи реизааигәарақәа амузыка ахәтақәагьы ирныҵшуеит [Хашба 1983: 38]. Ауапс жәлар рашәақәа рытцааҽы К. Цхәырбаева излашьақәлырҷәҷәо ала, «…ажәытәан афырхаҵаратә ашәа аҵсыжра иадҳәалоу

ақьабзқәа ирыхәтакны иҟазар ҟалон» [Цхурбаева 1965: 64]. Ари еиԥш агәаанагара уаҩ идикылартә иҟоуп, аԥсуаа ретнографиатә материалқәак уи шьақәдыргәгәоит. XIX ашәышықәсазы аԥсуаа иааигәаҙаны ирылаԥшыз, хыхь зыҙбахә ххәахьоу Ф.Ф. Торнау ԥсыжрак аҿы иибаз атәы дазаатгылауа, абас иҩуеит: «…народ собрался в одно место и образовал круг, в середину которого ввели первую лошадь с детским седлом. Возле неё шёл импровизатор, расказывавший рифмованным напевом как рос Эмин (итахаз. – *В.Кә.*) на радость отца и матери. Когда привели лошадь с седлом из яркого сафьяна, украшенного серебряным галуном, тот же человек пел народу о красоте покойного… При появлении лошади с боевой сбруей, он привёл на память его военные достоинства, храбрость, хитрость…» [Торнау 1865: 77–78].

Аҭоурых-фырхаԥаратә ашәақәа жәпакы, хаҭала иаҳҳәозар, Кьахьба Ҳаԥьарат изку ашәақәак, меижьарада, раԥхьа ицәыртцит цәыуарақәаԥас. Уи артцабыргуеит «Кьахь Ҳаԥьарат иан лмыткәма»:

Уаа, нан, уаа, нан, Ҳаԥьарат рыцҳа, уана!
Шәақьк итытцыз сазыртәом [ҳәа] умҳәахьази, уана!
Цҳәыск илхылтцыз сицәшәауам [ҳәа] умҳәахьази, уана!..
[Шьынқәба 1959а: 162]

Афырхаԥа изынархоу амонолог, ахыркәшахәҭа (аепифора) «уана» уҳәа ари атекст изламыткәмам ҳәа акгьы иалаҟам. Ус иага иҟазаргьы, еилкаау усуп, атәыуареи афырхаԥаратә ашәеи еилытцхьеит, еиуеиԥшым ҩ-жанрк иртәуп. Итахаз афырхаԥа изкыз атәыуара, изхылтцыз аԥсыжратә қьабз иацәыхарахацыцхьаҙа, аҿеаԥсахуан, хыхь-хыхьла акәзаргьы, цакылеи формалеи аҿееиҭанакуан, иҿыцу аестетикатә дунеи аҳәаақәа рахь ииасуан. Ҳазну аамҭазы иантцоу афольклортә материалқәеи ууанҙа иантцақәазы анеиҿҳарԥшуа, еилыкка иаабоит, атәыуареи афырхаԥаратә ашәеи еиҿартәышьала ишеиқәҿыртуагьы, рестетикатә

хыҟәкы шеиуеиԥшым. Ҳазхьаԥшып, Қ. Сангәлиа-Ҭырҟьба илынагӡамҭаны 17.08.1996 шыҟәсазы хаҭала ҳара ианаҳҵаз «Кьахь Ҳаԥьарат иашәа». Арҿиамҭа агитара иацҳәоуп, амелодиа атәыуара иацәыхарахахьеит, амала изныкымкәа иантҵаз авариантҟәа рҿы ԥьара-ԥьара, зегь акоуп, иаҳԥыхьашәоит амыткәма угәалазыршәо ажәақәа: «уан ажәрацәгьа», «Ҳаԥьарат рыцҳа». Иааҳгап уи зыртцабыргуа цәаҳәақәак:

Кьахь Ҳаԥьарат, уан ажәрацәгьа дабацари, уаа?
Уа, Аԥсны арха ҭазырлашоз Ҳаԥьарат рыцҳа, уаа!
Уа, зшәақь абжьы ҩашьара ақәымыз, Кьахьба Ҳаԥьарат!
Уа, атцыс мҩас абла ҭызхуаз, Кьахьба Ҳаԥьарат!..

[Кәаҕәаниа 2013а: 185]

Ашәаҿы аҭып амаӡам асиужет – афырхаҵа ихы-итцыхәа ҳәа акгьы аабаӡом. Ажәа лыԥшаахла, хаҿсахьала еизыркәкәоуп аԥсуаа ахаҵареи агәымшәареи рзы ирымоу аидеал. Ари аҩыза апоетика – ҳазҭагылоу аамҭазы аԥсуа ҭоурых-фырхаҵаратә ашәақәа ирҟазшьаҷыдоуп.

Ахалаҿеазыҟаҵараз азҵаарақәеи адҵақәеи

1. Нарҭаа рашәақәа рфырхаҵәа хадақәа раарԥшышьа аҷыдарақәа.

2. Арҿиамҭақәа рсахьаркыра-стильтә еиҿкаашьақәа. Адиалоги агиперболеи рроль. Изеиԥшроузеи Нарҭаа репос аҟны апрозеи апоезиеи реизыҟазаашьа?

3. Аҭоурых-фырхаҵаратә ашәақәа рыхккәеи урҭ ридеиа-тематикатә хырхарҭеи реиҿартәышьеи.

4. Ашәақәа рҭоурыхтә шьаҭақәа. Шәгәы ишҵаанаго, арҿиамҭақәа ирныԥшуа аҭоурыхтә хҭысқәеи ахаҿсахьақәеи итабыргхаҭоума?

5. Арҿиамҭақәа рсахьаркыратә бызшәа аҷыдарақәа.

Алитература

Атекстқәа

Аԥсуа жәлар рпоезиа / Еиқәиршәеит Б.В. Шьынқәба. Аҟәа, 1959. Ад. 87-213.

Аԥсуа жәлар рпоезиа / Еиқәдыршәеит Д.И. Гәлиа, Хә.С. Бгажәба. Аѳбатәи аҭыжьра материал ҷыцла ихарҭәааны акьыԥхь иазирхиеит Хә.С. Бгажәба. Аҟәа, 1972. Ад. 27–61.

Аԥсуа жәлар рҷаԥыцтә рҷиамҭа. Ахрестоматиа. Еиҳау аҵараиурҭақәа рзы арҵагатә хархәага / Еиқәиршәеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иѳит Ш.Хь. Салаҟаиа. Қарҭ – Аҟәа, 1975. Ад. 52–60; 243–269.

Аԥсуаа рфольклор. Артур Аншба иантҵамҭақәа / Еиқәиршәеит, аԥхьажәеи, атекстқәа разгәаҭақәеи рарбагақәеи иѳит З.Ҷь. Ҷьапуа. Аҟәа, 1995. Ад. 136–138.

Аԥсуаа рфольклор заатәи антҵамҭақәа (А.Н. Генко инапылаѳырақәа рахьтә) / Еиқәиршәеит, апхьажәеи акомментариақәеи иѳит З.Ҷь. Ҷьапуа. Аҟәа, 2001. Ад. 61–80.

Аԥсуа фольклор ѳ-шәҟәыкны. Актәи ашәҟәы. Жәлар рпоезиа // Еиқәиршәеит, акьыԥхь иазирхиеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иѳит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2013. Ад. 153–195.

Маадан Сақаниа иҳәамҭақәа / Еиқәиршәеит К.С. Шьаҟрыл. Аҟәа, 1970. Ад. 31–81.

Мшыннырцәтәи аԥсуаа рфольклор / Акьыԥхь иазирхиеит Руслан Агәажәба // Алашара. Аҟәа, 2008. №2. Ад. 103–138; №3. Ад. 175–189; №5. Ад. 137–147.

Нарҭ Сасрыҟәеи ԥшьынѳажәи зежәѳык иара иашьцәеи. Аԥсуа жәлар репос / Еиқәдыршәеит Инал-ипа Ш.Д., Шьаҟрыл К.С., Шьынқәба Б.У. Аҟәа, 1962.

Салаҟаиа Шоҭа. Аԥсуа жәлар рҭорыхтә-фырхаҵаратә ҳәамҭақәа // Салаҟаиа Шоҭа. Алитературатә ҳәаақәа. Аҟәа, 1983. Ад. 247–265.

Ҭырқәтәылатәи аԥсуаа рфольклортә материалқәа // Аԥсуа ҳәынҭқарратә музеи аусумҭақәа / Икьыԥхьит Агәажәба Р.Ҳ. Аҟәа, 1980. V аҭыжьымҭа. Ад. 43–46.

Шамба Иуана. Аԥсуа жәлар рашәақәеи афольклорист иазгәаҭақәеи. Аҟәа, 2010. Ад. 109–131.

Шьынқәба Баграт. Ахьыртҿаацәа (Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә ҳәамҭақәеи ретнографиатә бзазара иадҳәалоу аматериалқәеи). Аҟәа, 1990. Ад. 20–78.

Аҭцаамҭақәа

I

Ашьхаруа-цҳа Аида. Аепикатә ашәақәа // Аԥсны аҟазара. Аҟәа, 1990. № 4. Ад. 2–5.

Зыхәба С.Л. Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамҭа. Еиҳау аҵараиурҭақәа рзы арҵага шәҟәы. Аҟәа, 2009. Ад. 478–497; 534–570.

Коҕониа В.А. Аԥсуаа рҭоурыхтә-фырхаҵаратә ашәақәа рсиужеттә еиҿкаашьақәеи ахаҽсахьақәа рҷыдарақәеи // Коҕониа В.А. Аԥсуаа рдоуҳатә культура адаҟьақәа. Аҭцаамҭақәеи, алитература-критикатә статиақәеи, аҽцәажәарақәеи. Аҟәа, 1999. Ад. 52–62.

Коҕониа В.А. Нарҭаа рашәақәеи аԥсуаа репикатә традициақәеи // Коҕониа В.А. Аԥсуаа рдоуҳатә культура адаҟьақәа. Аҭцаамҭақәеи, алитература-критикатә статиақәеи, аҽцәажәарақәеи. Аҟәа, 1999. Ад. 42–52.

Салаҟаиа Ш.Хь. Нарҭаа дуқәа ражәабжьқәа // Алашара. Аҟәа, 2018. № 3. Ад. 95–99.

Џьапуа З.Џь. Нарҭаа ирыххәааy аԥсуа епос. Аҭцаамҭеи атекстқәеи. Аҟәа: Academia, 2024.

II

Аншба А.А. Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси, 1982. С. 193–248.

Аншба А.А. Вопросы поэтики абхазского нартского эпоса. Тбилиси, 1982. С. 67–81.

Джапуа З.Д. Абхазский нартский эпос. Текстология. Семантика. Поэтика. М., 2016.

Когониа В.А. Абхазская народная песня: Жанры и их поэтика. Сухум, 1995. С. 74–113.

Хашба М.М. Жанры абхазской народной песни. Сухуми, 1983. С. 9–39.

Ковач К.В. 101 абхазская народная песня: Этнографическая запись с историческими справками. Сухум, 1929.

Ковач К.В. Песни кодорских абхазцев. Сборник этнографических материалов с нотными записями. Сухум, 1930.

Салакая Ш.Х. Абхазский народный героический эпос. Тбилиси, 1966. С. 34–183.

Салакая Ш.Х. Абхазский нартский эпос. Тбилиси, 1976. С. 124–166.

Чанба Н.В. Героическая хоровая песня абхазов. Сухум, 2014. С. 4–60.

Афбатәи ахы

АСОВЕТ ААМҬАЗТӘИИ УИ АШЬҬАХЬТӘИИ АШӘАҚӘА

Аҽаԥыцтә рҽиамҭакәа ҭызтцааyа атцарауаа еиқәшаҳатны, хьаҳәа-ԥаҳәада ишьақәыргыланы ирымам асовет аамҭазтәии (1921–1991) уи ашьҭахьтәии (1992 шықәса инаркны иахьа уажәраанӡа) аԥсуа фольклор закәу, уи аҳәаақәа ахьынӡаназо, хышәара-ҭышәарас иамоу, закәытә сахьаркыратә материалу иара иамҽеханакуа. Уимоу, ҳфольклорҭцаара ари ахырхарҭаҽы – хыԥәкыла ҳаамҭазтәи ашәақәа реизгареи, ркьыԥхьреи, рыҭцаареи аганахьала – иалнаршахьоу макьаназы имаԥуп. Уи аус хацыркхеит аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамҭакәа томрацәала рҭыжьра азцаара анықәгыла аамышьҭахь. Ҳәарада, ҳаамҭазтәи аԥсуа фольклор, иалкааны ашәа ажанрқәа, атцарауаа ианырымҭацкәа иҟам. Аха ҷыдала урҭ рантцара ианалагаз ааигәоуп.

Асовет аамҭазтәи аԥсуа жәлар рашәақәа рахь иатцанакуеит Асовет мчра анышьақәгыла (1921 шықәса) инаркны 1991 шықәсанӡа иҽԥиаз амузыка-фольклортә рҽиамҭакәа. Ҳаамҭазтәи ашәақәа ирытцаркуеит 1992 шықәса инаркны иахьа уажәраанӡа иҽԥиаз, ма аҽԥиара иаҽу амузыкатә фольклор.

* * *

Аԥсуаа рҭоурых аҽы асовет период – акрызтцазкуа аамҭаны иҟалеит, ҭәҭәала ашьҭамҭагьы ннажьит ауаатәыԥса рыхдыраҽы, социаллеи бзазаралеи реизҳазыгъараҽгьы. Ус анакәха, асовет аамҭазтәи аԥсуа фольклор, хәҭакахьала, жәлар рашәа, узалацәажәом, иара злииаз аамҭеи уи аҟазшьа хадақәеи ухаҽы иаамгакәа.

Март 4, 1921 шықәсазы ишьақәгылаз Асовет мчра аԥсуа жәлар ахақәитра рзаанагеит, милатк раҳасабала ахеиқәырхараз ирнаҭаз рацәоуп: аҳәынҭқарреиҽкаара, амилаҭтә школ,

акьыԥхьтә органкәа, арҽиаратә коллективкәа уҳәа. Аҽыцаамҭа иааиз дақәгәыргьо, агәыгра дуқәагьы адҳәало, усҟан 20 шықәса иртагылаз апоет қәыԥш Иуа Коғониа иажәеинраала «Аԥсны» аҟны иԥуан:

Ожәшьҭа уԥшʒарақәа
Ирызҳашт иаҳагьы,
Амрахәага аԥхарра
Уарғьацашт зынʒа.
Сыԥсадгьыл лашара,
Уеԥамхан ожәшьҭа,
Сыԥсадгьыл, сыԥсадгьыл,
Уеиԥамхан ожәшьҭа!

[Лашәриа 2009: 62]

Ари аԥыза агәышьҭыхратә пафос рныԥшуеит ҳазлацәажәо аамҭа иалиааз аԥсуа поетцәа зегьы ражәеинраалақәа, иара убас аԥсуа жәлар ражәарҽиарагьы.

Аамҭа кьаҽк иалагʒаны аекономикеи, ажәлар рсоциалтә ҭагылазаашьеи, рдоуҳатә культуреи шьҭытцит, еизҳазыгьеит ақыҭанхамԥеи ааглыхратә наплакқәеи. Аԥьеи уи иатацагылаз аусуԥи анхаԥи раҳаҭыр шьҭыхын. Аколнхарақәеи ааглыхратә наплакқәеи русура план шьаҭала еиҽкаан, дара-дара наҟ-ааҟ ирыбжьаҵан асоциалисттә еицлабрақәа. Еиҳа зылзыршаз, аԥхьагылара згаз аколхоз, абригада, ма ааглыхратә наплакы ҳаҭыр дула иранашьахон еиҭаҵуаз абираҟ. Ҷыдала зылшамҭақәеи заарыхратә ҟаҵарбақәеи рыла зҽалызкааузаз ақыҭанхаԥы, аԥьаусуԥы даԥсартәуан аҳамҭақәеи (апатефон, акәаҭана, асаат уҳәа) ахьʒ ҳаракқәеи – «астахановуаԥ»[1], ашықәсан зҽалызкааз аԥьа аусуԥы, Асоциалисттә ԥьа афырхаҵа уҳәа убас акыр аԥьабаабара аганахьала ауаԥы агәацпыҳәара изцәырызгоз аусмԥаԥгатәқәа жәпакы. Ауаԥ «ҽыц» иааʒара, ишьақәыргылара,

[1] Зусуратә ҟаҵарбақәа рыла Асовет Еидгылаҿ зҽалызкааз А.Г. Стаханов ижәла аҟынтәи иаауеит.

аиҳабыра рганахьала аҳәатәхатцара алыршара хыкәкыс иҟатцаны, иапшьган «аоктиабриатара», «апионерра», «акомҽарра» ҳәа иҟаз ауаажәларратә еиҽкаарақәа. Аҳәынтқарра, ауаатәыӡса иахьеи-уахеитәи рыпстазаара иакәытхахеит ауахәама, иапшьгахеит ажәлар итрадициатәу рдунеихәапшышьа иамадоу ақьабзкәеи атасқәеи мап рыцәкра, уимоу, рыкәыҵбара, апстазаараҽ иҟазамызшәа шьатанкыла раныхра. Усҟан Апсны злаз аимпериа ду – Асовет Еидгыла ас еипш иҟоу аҳәынтқарратә политика «аихатә леишәа» ацымкәа анагҵара алшомызт. Аха уи аӡыза алеишәеи ахдырра ҳараки ажәлар рылаазара мариала изыкамлеит, иҟаларцгьы залшомызт. Араҟа аус амуит апсуа жәлар еицырдыруа апҟара: ауаӡы ма дшәароуп, ма дыпхашьароуп. Анагҵаратә леишәа алыршаразы аҳәынтқарра анапхгара азхьапшит ажәлар аҳәатәхатцарахьы раагаразы аршәара-арҵыҵара, ахырҧәара-ахыгара, атакра-атыжьра. Уи иахылҽиааит адраматә ҟазшьа зауз, ажәлар ртоурыхтә гәалашәараҽы ихамштыхәны иаанхаз ахтысқәа. «Ауаа бзиақәа андырҵуаз ашықәсқәа» ҳәа хьыҵшьарангьы иазынхеит. Иара иамтахәхеит зықьӡыла ауаапсыра, ахархьуаӡ инаиркны атакпхықәратә матцура дуқәа ирхагылаз аҳәынтқарратә усзуӡцәагьы налатцаны (иаҳҳәап: Н. Лакоба, Е. Ешба, Н. Ақыртаа, С. Ҷанба, В. Агрба, Л. Лабахәуа, С. Басариа уҳәа убас аҵәырӡы).

Асовет аамтазтәи апсуа жәлар рашәақәа рантцареи ркьыпхьреи атоурых иаазыркьаҽны ҳалацәажәозар, зегь рапхьаҵагьы рыҵбахә ҳәатәуп Апсны жәлар рпоет, атцарауаӡ-филолог Б.У. Шьынқәба, ҳажәлар рмузыкатцааӡ, ахореиҽкааӡ И.Е. Кортуа.

Иаҳҳысыз ашәышықәса 40-тәи ашықәсқәа рзы апсуа қытақәа днарылс-аарылсуа, усҟантәи аамтаз Апсуа бызшәеи, алитературеи, атоурыхи ринститут (иахьа – Д.И. Гәлиа ихьҵ зху Апсуатцааратә институт) атцаарадырратә усзуӡ Б.У. Шьынқәба иаиитцеит асовет аамтазтәи афольклортә материалқәа маҷымкәа, еиҳарак ашәа ажанр иатцанакуа аҽапыцтә рҽиамтақәа. Атцарауаӡ урт ифольклортә материалқәа ргәылалеит

иҭижьыз аизга «Аԥсуа жәлар рпоезиа» (1959). Аизга «Асовет аамҭазтәи аԥсуа жәлар рпоезиа» ҳәа иарбоу ахәҭаҷы ицәыргоуп 40 текст инареиҳаны амузыка-поезиатә рҷиамҭақәа. Араҟа иаҳԥылоит Аџьынџьтәылатә Еибашьра Ду (1941–1945 шш.) ҟалаанӡатәи ашәақәа 15 инарзынаԥшуа. Уи иашьҭанеиуа аҟәшаҷы ицәыргоуп Аџьынџьтәылатә Еибашьра Ду аан ажәлар иаԥырҵаз ашәақәа 13. Анаѳстәи аҟәшаҷы икьыԥхьуп аибашьра ашьҭахь ииз ашәақәа 16. Арҭ акьыԥхьымҭақәа реиҳарак ақьаад иаҧицеит Б.У. Шьынқәба. Иара инаиҧыданы аизга иагәылалаз асовет аамҭазтәи аԥсуа жәлар рпоезиатә рҷиамҭақәа анырҵеит Д. Гәлиа, С. Қәычбериа, К. Шьаҟрыл, Б. Џьанашьиа, И. Лакрба уҳәа убас егьырҭгьы. Хаҭала Б.У. Шьынқәба ақьаад иаҧицаз аҷаԥыц-поезиатә рҷиамҭақәа еиҭакьыԥхьын 1990 шықәсазы иҭижьыз аизга ду «Ахьырцәатцәа» аҟны. Уаҟа ицәыргоуп асовет аамҭазтәи ашәақәа 15. Урҭ анҵоуп абаѳхатәра змаз ажәабжьҳәаѳцәа **Маадан Сақаниа** (Дәрыԥшь ақыҭа), **Мачқәыкә Адлеиба** (Ҷлоу ақыҭа), **Кәарсантел Адамиа** (Кәтол ақыҭа), **Тышькәа Сыҷнаа** (Отҳара ақыҭа), **Платон Киласониа** (Кәтол ақыҭа) ирҳәамҭаны.

Асовет аамҭазтәи аԥсуа жәлар рашәақәа рантҷареи ркьыԥхьреи рус аџьабаа адибалахьан, хыхь ишазгәаҳҭаз еиԥш, Жәлар рырҷиара аѳны анапхгаѳы И.Е. Кортуа. Иара еиқәиршәаз аизга «Аԥсуа жәлар рашәақәеи ражәабжьқәеи» [Кортуа 1956] ахәҭа ҩаҩак еиднакылоит аԥсуа жәлар асовет аамҭазтәи рҷаԥыц-поезиатә рҷиамҭақәа. Урҭ рагьырак анызҵаз аиқәыршәаѳ ихаҭа иоуп.

Академик Ш.Хь. Салаҟаиа еиҳау аҵараиурҭақәа рзы иҭижьыз «Аԥсуа жәлар рҷаԥыцтә рҷиамҭа» захьӡу ихрестоматиа «Аԥсуа советтә ҷаԥыц поезиа» ҳәа хыс измоу аҟәшаҟны ицәыргоуп ууанӡа Б.У. Шьынқәбеи И.Е. Кортуеи акьыԥхь здырбахьаз антҷамҭақәеи ашәҟәы аиқәыршәаѳ хаҭала иаҧицаз аҷаԥыцтә рҷиамҭақәеи. Акыр имѳакәҵагоуп Ш.Хь. Са-

лаҟаиа аԥсуа советтә фольклор закәу, ҟазшьақәас иамоу атәы ахьиҳәо аԥхьажәагьы. Иазгәаҭатәуп, уааҙагьы аԥсуа жәлар асовет аамҭазы иаԥырцаз апоезиатә рҽиамҭақәа рыхцәажәаразы аҽазышәарақәа шыҟарцахьаз Д.И. Гәлиеи [Гәлиа 1952: 271–276] Б.У. Шьынқәбеи [Шьынқәба 1951: 99–124]. Аԥсуа советтә фольклор иаҳа инарҭбааны аҭцаара иҽазишәоит академик С.Л. Зыхәба ирцагатә шәҟәы «Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамҭа» [Зыхәба 1981] аҟны. Аҵарауа҃ дырзаатгылоит асовет мчра аамҭазтәи афольклор иԥш ҟазшьақәа, уи иаҵанакуа арҽиамҭақәа жанрла реихшара азцаара, иара убас асовет аамҭазтәи аԥсуа жәлар рпоезиа ахадаратә цаки атематикеи. Ҳәара аҭахума, аҵарауа҃ хыҟәкыс имамызт зыҙбахә ҳамоу афольклортә жанр инарҭбааны, ганрацәала аҭцаара. Иара иҽаԥхьа иҟәгылаз – азцаара зеиԥшла ахцәажәара, ажанр аҟазшьа хадақәа ралкаара ауп. Иаҳа аконкреттә ҟазшьа амоуп «Аԥсуа советтә фольклор азцаатәқәак» ҳәа хыс измоу Ш.Хь. Салаҟаиа иусумҭа [Салаҟаиа 1983: 266–282].

2013 шықәсазы икьыԥхьын академик З.Џьапуа истатиа «Аԥсны ахақәитратә еибашьра аҽаԥыцтә традициа» [Џьапуа 2013: 139–144]. Араҟа ҷыдала иазаатгылоуп шықәсык инацны ицоз ақыртуа-аԥсуа еибашьра (14.08.1992–30.09.1993) иарҽиаз аҽаԥыц-поезиатә рҽиамҭақәа ржанртә еилаазашьеи ридеиа-тематикатә хырхарҭеи. Аҵарауа҃ иҟаицо азгәатарақәеи алкаақәеи акыр ихәарҭоуп, им҃ақәцагоуп. Иага ус акәзаргьы, асовет аамҭазтәии иу ашьҭахьтәии аԥсуа фольклор, жәлар рашәақәагьы убрахь иналаҵаны, ихаҭәааны еизгоуп, ганрацәала итҵаангьы иҳамоуп ҳәа ҳазҳәом. Иахьатәи аҵарауаа-афольклортҵаа҃цәа итҵаатәны рҽаԥхьа иҟәгылоуп ҳаамҭазтәи афольклор иадҳәалоу азцаатәқәа жәпакы.

Аҭоурых изларцабыргуа ала, асовет аамҭазтәи жәлар рашәақәа, цыхьатәи аамҭақәа раан еиԥш, хытҵхырҭас ирзыҟалеит ажәлар злагылаз рыԥсҭазаара ахаҭа. Асовет мчра анааи, шьаҭанкыла аҽаԥсахит аҵьанха҃ыжәлар рҭагылазаашьа. Убри

иҟалаз аиҭакра дуқәа инарымаданы аушәақә-фольклортә мҩала аҽиара иалагеит апатриотизмреи ахақәгәыргьареи знып̧шуаз алирикатә ашәақәа, ахьӡыртәрақәа, алафашәақәа. Ажәакала, егьырҭ асовет жәларқәа рфольклор аҟны еип̧ш, апсуаа рҽаныцтә рҽиараҽгьы апыжәара ааныркылеит аоперативра злаз амузыка-поезиатә жанрқәа, иара убас аҽаныцтә жәабжьқәеи алафқәеи (анекдотқәеи). Урҭ арҽиамҭақәа рыла ажәлар рыбжьы рыкәдыргон, ахәшьарагьы рырҭон апсҭазаара ицәырнагоз ахҭысқәа, рыла хызкуаз зеиуахк уҭахыз аҽыцапшьгарақәа, иӡырыргон аҽыц аамҭа иагәышьаҟаз аҳәынҭқарратә усзуҩцәа (В.И. Ленин, И.В. Сталин, Н.А. Лакоба уҳәа).

Урыстәылатәи аимпериа иахәҭакны иҟазишьҭеи Апсны, апсуаа рыпсадгьылаҿ, тәымааӡаразшәа, игәыгәҭаханы, рцьынцьтәылатцәкьа рыхьӡ ахӡамкәа ишыҟаз, ишақәымгәыӷуаз рыпсҭазаара иаалыркьаны арыгъарахь игьежьит. Апсны Асовет мчра анааи, апсуаа ржәытәзатәи аҳәынҭқарра, Асоветтә Социалисттә Республика Апсны ҳәа ахьӡны ҩаныхьа иахьышьақәгылаз – ажәлар гәацныхҳәарала ирыдыркылеит. Аԥьанхаҩыжәлар сахьаркыратә ажәала рыбжьы акәдыргеит ирзааиз аамҭа. Убасҟан иапҵаз жәлар рмузыка-поезиатә рҽиамҭақәа иреиуоу «Асовет мчразы ашәа» аҟны иҳәоуп:

Ленин ду иаҳзичапаз апсҭазаара
Иахьа ҳтәылаҿ илашоит.
Уи иҳаиҭаз амазара
Ҳтәыла арбеиоит, иаргәгәоит.
Уиааира дуқәа рыбзоурала
Ҳтәыла иахыҩуеит агәыргьабжьы.
Ҳпартиа дуӡӡа анапхгарала
Ахара инаҩуеит ҳашәаҳәабжьы.
Асовет мчра атцкьыс еиҧу
Иарбан иҟоу иахьа абра?!

Гәыла иԥьбароу, мчыла иҕьеҩу,
Аиԥш убашам ҽаԥьара.

[Киласониа 1990: 53]

Ашәаҿы ишаабо ала, ажәлар ироуз аԥсҭазаара лаша зԥьыршьо акоммунисттә партиеи апролетарцәа рԥыза ду В.И. Ленини роуп. В.И. Ленин имҩақәиҵоз аусҟәеи акоммунисттә партиеи ирызкуп анаҩстәи ашәагьы:

Ҷыр усла уҕәҕәаҙа уеиларҭәоуп,
Угәы иҭоукыз иашала иноуҙоит,
Уара уҭоурых дарбану измаҳаз,
Дгьыли жәҩани ахьеивцоу адунеи,
Дарбан дыззымдыруа уи Ленин?!

Ҳпартиа иаҙбаз – уи нагҙоуп,
Уи иавсуагьы, хара дызцом,
Атәаца ааныскылогьы иҳәоит:
«Инеилааит Ленин иаҳзааигаз абираҟ,
Еснагь ишәыршәыуа ԥхьаҟа!»

[Кортуа 1956: 3]

Аԥсуа жәлар рыбжьы ақәдыргеит, иазышәаҳәеит ироуз ахақәиҭра. Уи аҩыза рзалзыршаз амчқәа зегь ирыцкуп ҳәа иахцәажәоит иазыгәдуны иҙырыргоит акоммунисттә партиа:

Абасҟатәи ажәларқәа ҳтәыла иқәынхо,
Иааҙа-ихьча насып рыҵтаз,
Аҙәи-аҙәи рҳәатәы хаибатцо,
Рнапы еикәырша инзырхаз.
Адгьыл ҭбаақәа дара ирыҵтаз,

Ақәынхашьагьы иакәзыршәаз,
Ҳара ҳпартиа ду ами, дад!

[Шьынқәба 1959а: 26]

Аҽыцаамҭа зчаҵаз аҧхьагылацәеи урҭ еидызкылоз абольшевикцәа рпартиеи, хәҭакахьала Н.А. Лакоба еиҿикааз аруаа рхеидкыла «Кьаразы» рыхцәажәара, рʒыргара – идеиа-тематикатә хырхарҭаны ирымоуп XX ашәышықәса 20–30-тәи ашықәсқәа раан иҿиаз жәлар рмузыка-поезиатә рҽиамҭақәа рыхәҭак. Убарҭ иреиуоуп: «Кьаразаа рашәа», «Асовет мчразы ашәа», «Ҳара ҳпартиаз ашәа», «Ҳпартиа ду», «Ҳконституциазы ашәа», «Ауаатәыԥса ргәыгырҭа», «Аҭынчраз ашәа» уҳәа убас егьырҭгьы. «Кьаразаа рашәа» захьʒу арҽиамҭаҿ ажәлар гәадурала рыʒбахә рҳәоит В.И. Ленини Н.А. Лакобеи. Ирзышәаҳәоит шьала иаргаз ахақәитра, асовет мчра, ҽхәаҧхьыʒла ирыхцәажәоит рыпсы иаԥшәмахаз Ар Ҟаԥшь:

Абџьар шьҭаҳхит, ҳажәԥа еибыҭоуп,
Шьамԥазаргьы ԥхьаҟа ҳцоит.
Ҳа ҳ-Лакоба ҳаԥхьа дгылоуп,
Ленин ииҳәаз наигʒоит!

Шәнеибац, шәнеибац,
Аԥсуаа рыҧкәынца!
Ахақәитраз ашьа казҭәо
Аԥсуаа рыҧкәынцәа!

Ҳацхырааразр Ар Ҟаԥшь ааиуеит,
Амра мгылац, имлашац!
Ахақәитроуп урҭ иаҳзаарго,
Ахақәитра зда ҟамлац!

[Шьынқәба 1990: 87]

Иазгәатәуп, ажәлар иаԥыртцаз «Кьаразаа рашәа» шьатас ишазыҟалаз иахьа Аԥсны аҳәынҭқарра иамоу Ахьыӡрашәа (Агимн).

Ажәлар, ажәытәра иагаз акеиԥш, иахәаԥшуеит ахазынхара, иазышәаҳәоит Аконституциа, аамҭа ҽыц ирзаанагаз азеиԥшнхара, ашьақәгылара иалагаз аколнхарақәеи асовнхарақәеи. Абри атәы шьахәла ианыԥшуеит «Азеиԥш нхара ашәа» ҳәа хыс измоу арҿиамҭа:

Аколнхара, асовнхара –
Аҳәсеи хацәеи еиҟаразтәыз.
Аколнхара, асовнхара –
Аԥьанхацәа реидкылага.
Аколнхара, асовнхара –
Арыцҳацәа амч рызҭаз.
Аколнхара, асовнхара –
Ақытақәа зегь зыркаҷҷаз,
Аколнхара, асовнхара –
Ақытақәа зегь зырлашаз…

[Шьынқәба 1959а: 32]

Аҿыцаамҭа азышәаҳәаразы ажәлар сахьаркыратә цхыраагӡас рхы иадырхәоит ажәытә ԥсҭазаареи аҿатә аамҭа азѡыдареи еиҿаргыланы раарԥшра. Ҳазхьаԥшып уи зыртцабыргуа арҿиамҭа «Аҿатә ашәа» ацыԥтцәаха:

Абар ажәытә ԥсҭазашьас иҳамаз:
Абнаршәырақәа иҳакәыршаз,
Аѡнаргә ҭыԥ аахҟьаны ҳалатәан…
Ҳажәқәа убри абна иахьылалоз,
Рыбжак ааӡомызт, абга иаҳцәырфон,
Абгақәа рацкыс хара еицәан
Агьычцәа убраҟа илаз.

Реиҳа иԥсылоу урҭ иаҳцәырфон,
Убарҭ шьны фарҭас иахьрымаз
Иауаамдыруаз «акниазцәа» рҽеы акәын,
Урҭ ракәын цхала-хәшала ичоз,
Урҭ ракәын ҳабҕа еитцаххыр зымуаз,
Урҭ ракәын ҳабла хҩаны ҳазмаз.
Аха ҳразҟы иаԥшәмахеит апартиа:
«Акниазцәа» ахаҳацкьеит,
Абна дуқәагьы хаҳтит…
Иҟато иҩеиуеит ҳчаи лашарбага,
Амал ҳнатеит, ҳқыҵа аркаҷҷоит…
Ҳулица дуқәа быжьҳәа игоуп,
Ҳашкол дуқәа еихачаԥоуп,
Ҳбалницақәа ҩнылашаауеит…

[Шьынқәба 1959а: 58–59]

Аҽыцаамҭа азыкәпаҩ-цызацәа (В.И. Ленин, Н.А. Лакоба уҳәа) зеиԥшыҟам ала рзыргара инаҷыданы, ашәақәа рҽеы хшыҩ-зышьҭра азууп анхацәа змырҕьацоз амалуаа – ҭауади-аамстеи – сатиратә мцабзла рыкәызбара, урҭ раамҭа хнырҳәышьа амамкәа ажәытәра ишагаз атәы аҳәара:

Ташьи-тушьи, Бат Ачба,
Иузалоузеи Аҷандара?!
Ташьи-тушьи, Мырзакан,
Иузалоузеи Лыхнашҭа?!

[Кәаҕәаниа 2013а: 196]

Асовет мчра ааиаанзагьы аԥсуаа рпоезиатә рҽиамҭакәа рҽеы рҽазыркхьан ҭауади-аамстеи сатиратә ажәала рыкәызбара. Аҳратәраан уи аҩыза згәаҕьуаз, ажәа ԥьбарала аамҭа иациуаз анегативтә цәырцракәа рыкәызбара зҽазызкуаз, ажәлар гәыла-цсыла ирзааигәаз, иахьрыхьуа здыруаз, абаҩхатәра злаз ауаа

ракәын. Убарҭ дреиуан Аҧандара ақытан инхоз, хылтцшьтрала иҭауадыз, аԥхьарцарҳәаѡ ду Жана Ачба. Иара гәшаҭарак ƙамцакәа дрықәызбон, иҽапиҽуан аҳратәра ахаҭарнакцәа, ацәгьа-мыцәгьа зырҿиоз ма зыуаажәлар зырпатудоз абаѡданцәа. Зыхьз-зыԥша Аԥсны иахытцәахьаз ашәаҳәаѡ иƙазара имырдон аҙәырѡы жәлар рашәаҳәацәа. Урҭ рахьтә абзыԥқәа рҿы еицырдыруа иƙалаз иреиуоуп: **Алиас Гәынба, Маадан Сақаниа, Иснаҭ Ахба, Ҷыф Арƙәыцьба, Ҭемыр Аԥьба** уҳәа убас аҙәырѡы.

Асовет аамҭа иаƙазшьарбаган акруреи аԥьахаԥьафареи (анаплакқәа рҿы зƙаҵарбақәа рыла зҽалызкааз аусуцәа, аалыҵ ахаҭабзиара аашьтраҿы аԥхьагылацәа) рзыргара, анхарауыс (ачаиҽыхра, аƙанҳ ааҙара, аҭатыни аԥьыкәреии раарыхра уҳәа) ҕьеѡла иазааԥсоз анхацәа рыбзырзы аҳәара, аиҳабыра рганахьала иналкааны ҳаҭыр-пату рыкәҵара. Уи аҭагылазаашьа анымԥшырц залымшеит усƙантәи аамҭаз иҽиаз жәлар рашәакәагьы. Убас иƙоу арҿиамҭакәа иреиуоуп «Нуца лашәа». Араƙа зхы иакәгәыргьан ашәа зҳәо, зыбаѡ иацәымаашьакәа акрызуа аԥҳәызба Нуца – дчаиҽыхѡуп:

Аԥхьа инеиуа слышьтагылоуп,
Снапкәа ырласны исƙьоит,
Анахь сѡыза дласны дсышьтоуп,
Абар, егьлыгым, дсыхьзоит.

Ачеѡ-ачеѡ, атах-атах,
Итәу ганы, итәым шәаах.
Ҳаит, амарԥьа, шәыццакы,
Акатцкәырқәа насшәыркы!

Аҽены сыƙан сеисаны,
Иҽысхыз шьтоуп еизганы,

Зынза иҽысхит шәи жәаба,
Ишәҭахызар, шәнеи ижәба!

[Киласониа 1990: 54]

«Аԥьыкәреи аус ҟазазтәыз иашәа» захьзу егьи арҽиамҭаҟны ихцәажәоуп Дәрыԥшь ақытан инхоз, Асоциалисттә ԥьа афырхатца ҳәа ахьз ҳарак иаԥсахаз анхаԥы-аԥьыкәреиаарыхԥы Ҭемыр Ҭарба. Ашәа аԥҵоуп атрадициатә фольклор, ҷыдала аҭоурых-фырхацаратә ашәақәа (иаҳҳәап, «Инаԥҳа Кьагәа иашәа») ркомпозициа аиҽкаашьала:

Ҟәартәрацыԥхьаза акака аҽало иҟазцаз,
Амхы инавсуаз, убрахь ҷшыхахәыртас ирызҭаз,
Хә-цак ирзымкуа аԥьыкәреи аазрыхыз,
Аԥьыкәреи аус ҟазазтәыз,
Сгәыла анхаԥы, Ҭемыр Ҭарба,
Уааи абра, сара сгәыла,
Уи улзыршаз ҳаамҭа лаша
Ашәа азаҳҳәап ҳаидгыланы!

[Салаҟаиа 1975: 371]

Асовет аамҭазтәи ашәақәа раԥцаԥцәа лассы-лассы ирызхьаԥшуеит итрадициатәу афольклортә жанрқәа (иаҳҳәап, аибаркыра ашәақәа, ахьзыртәрақәа) рԥышәа, рсахьаркыра-стильтә цхыраагзақәа. Ахьзыртәрақәа реиҽартәышьа ахархәарала иаԥцоу асовет аамҭазтәи ашәақәа иреиуоуп: «Уа, бара, Анҭица!», «Ташьитушьи…», «Ахьзыртәра», «Афырхатца Махаз» уб. итц.

Асовет аамҭазы ажәлар рыԥнутцҟа инарҭбааны аҽиара аиуит аиумори асатиреи рхырхарҭа змоу ашәақәа. Уи апроцесс акыр иацхрааит Аԥсны Асовет мчра анышьақәгыла ашьҭахь, аҳәынҭқарраҽы ажәытәреи аҽатәреи реиҽаргылара аныхҭарк, социалла еибатәымыз ауаа (иаҳҳәап, ҭауади-аамстеи анхацәеи) ахҟа рыбжьатцара ҳәынҭқаарратә идеологиас ианаԥшьгаха.

Ари аамҭаз иҽиаз ашәақәа рҟны иубартоуп ахьзыртәрақәа ирҟазшьаҷыдоу афольклор-сахьаркыратә цхыраагзақәа рыла аамҭа ҽыц иаднамкылаз ахымԥаԥгашьақәа рыҟәызбара:

Уан лҭаца дзеиԥшроу уасҳәап?
Шьыбжьон дыцәоит, цәышьҭын дгылоит,
Сақәлеи цәаԥшьлеи лхы-лҽы еибыҭоуп,
Лыхәда ҭыхны, лмаҕра хцәаны,
Туфли шкәакәа, қлаԥад ҟаԥшьы,
Лқьациа кофҭа мариачканы,
Лқьафын еиԥка аԥша алашәшәы,
Урҭ урылԥшыр, Баҭым убоит…

[Кәаҕәаниа 2008а: 311]

Аҵакоуп акәымзар, нагзашьала, еиҽартәышьала, иаагоу ацәаҳәақәа итрадициатәу ахьзыртәрақәа излареиԥшым ҳәа акгьы ыҟам, уимоу, ажәытәтәи ахаҽсахьақәеи асовет аамҭа иарҽиаз ахаҽсахьақәеи хаз-хазы игылам – еилазԥоит, ихеибартәаауеит. Ажәакала, ажәытәзатәи афольлортә ччаԥшьи аҽатә аамҭа иаҳнаҭаз асатиреи цьарак еилахәхеит.

Асовет аамҭазтәи аԥсуа жәлар рашәақәа рахәыц ҟаԥшьны иргәылсуеит аашьареи, анымха-хымтцәареи, хыда-гәыда аԥыжәреи рыҟәызбара амотив. Уи дырцабыргуеит ашәа «Агәылара кыдыгәгәала Разан» аҟынтәи иаагоу анаԥстәи ацәаҳәақәа:

Аатцравагәыгә, кыдыгәгәала,
Уаа, раида, уаридара!
Цьабаа зцәымгу, ҽахра ҳаҳа,
Уапыжә Разан «афырхатца».
Зымгәа азага ззымдырзакәа,
Цәыца ҭаҳа, уасараида!
Гәыла быстахь зыцәнымхазо,
Чареи ԥсхәреи дышԥарыгхо!

Ила има ақыҭа дрылоуп,
Ила-кьагәа ҕра иаԥхьа игылоуп,
Иара дырбаанӡа ила збауа,
Агәылацәа дшааua рдыруеит.
«Асас бзиа» Разан-хаца,
Уаа, раида, уаридара!
Аҩы иҿаршьны зегьы драқәԥоит…

[Шьынқәба 1959а: 42–43]

Аҩыжәҩы, аусура иацәаашьо ихаҽсахьа аарԥшуп «Қәыцьмахан» захьӡу ашәаҽгьы. Қәыцьмахан ҳәа захаҽсахьа ырҽаастаны қәыӡбарала ицәыргоу – ахандеира иацәхьатцыз, аҩыжәра цызгаз аколнхара абригадир иоуп. Ихьӡ мацарагьы (Қәыцьмахан) иаҳәо маҷым. Аашьара асоветтә ҳәынтқарра асистема иацәтәымыз, аиҳабыра зҽагылаз социалтә цәырҧра бааԥсын. Уи ахьырхәра шацыз атәы аныԥшуеит ашәа:

Ун угәыгәуан, Қәыцьмахан,
Фан, уҩытцыззан, круфауан.
«Ари ианбанӡа, Қәыцьмахан?» –
Уҩызцәа ухыччан ицахьан.

Абахҭахь иуԥхьеит, Қәыцьмахан,
Жәашықәса дуӡӡа урҳахьан.
Шьҭа уцәа, Қәыцьмахан,
Убҕа ианаслак, «круфалап».

Уа, Қәыцьмахан, Қәыцьмахан,
Даара ухәыцуа умтәалан!
Шьҭа иудырма, Қәыцьмахан,
Ахақәитра зыԥсахаз?

[Кәаҕәаниа 2013а: 205]

Азеиԥш ус ацәхьаҵра рыцәтәыммызт аҳәсагьы. Убри аганахьала иҟазшьарбагоуп Аԥсны еицырдыруа иҟалаз жәлар раԥцамҵа «Уа, бара, Анҵица!». Ари ашәаҽеы акрура згәы ззаҟәымкыз, аашьареи аус аҽеахыгареи чмазараны излаҽеыз ақытаԥхәыс Анҵица лхаҽсахьа аарԥшразы сахьаркыра-стильтә маҵәахәыс ажәлар азхьаԥшуеит зцаарала ихырку адиалог:

– Уа, бара, Анҵица,
Уа бара, уа,
Аколнхарахь бзымнеиуеи,
Уа, бара уаа?!

– Ашәахьа схы сыхьуан,
Аѳаша сгәы сыхьуан,
Ахаша самхацәеит,
Уа, уара уаа!

– Уи ашьҭахь бзымнеизеи,
Уа, бара, Анҵица,
Уа, бара уаа?!

– Аԥшьаша схы сыхьуан,
Ахәаша сымшшьаран,
Асабша самхацәеит,
Уа, уара, уаа!

[Салаҟаиа 1975: 364]

Жәытәнатә аахыс аԥсуаа рыѳнытҵа акыр иҳаракын афырхаҵара акульт. Ахацәа, еиҳарак аҭаацәара иаламлац, қәыларала хаҵарак аадмырԥшыцзар, ԥхәысс аӡәгьы дрыцымцар алшон. Анкьа аԥсуаа рҽеы аҭыԥ змаз ари аѳыза аидеиа, аҳратәра ахаҭарнакцәа иаԥшьганы, рхы иадырхәон. (Иаҳгәалаҳаршәап Д.И. Гәлиа иажәабжь «Атәым жәѳан аҵаҟа» афырхаҵа хада Елҟан

дзықәшәаз аҭоурых.) Аҕьычра (еиҳарак арахә-ашәахә) аԥсуа милаҭ зырпатудоз чмазара баапсны иҟан ХХ ашәышықәса алагамҭазгьы. Уи азы шаҳатра ауеит раԥхьатәи аԥсуа милаттә газеҭ «Аԥсны». Шамахамзар, номерцыԥхьаза уаҟа ианылон аҕьычра аҿаԥҿера иазку акьыԥхьымҭақәа. Агазеҭ аредактор Д.И. Гәлиа уи аномерҟәа руак аҿы ианитцаз ажәеинраала-аныҳәаԥхьыз «Аԥсуа жәлар рныҳәара» захьзу аҟны, Анцәа иахь ихы рханы, «аҕьычра ҳацәыршәа» иҳәоит. Аахамзар феидак рзаазымгоз уи «афырхаҵара» ажәлар ақәызбоит акәымзар, аидеализациа азыруам рҿаԥыцтә рҿиамҭақәа рҿы. Убри агра баапс ақәызбароуп хыкәкыс ирымоу аҕьычра иазку ашәақәа. Уаҟа сатиратә мцабзла дцәылхны даарԥшуп аҕьыч: «Абгалаԥ еиԥш амҩа дануп, жәицәи рыхәда ԥҟага аҳәызба ду иҟәынҳәаланы…».

Аԥсны Урыстәыла ианадцаха, еиҳарак асовет мчра анааи, уи азакәан ԥьбара араҟа аусура ианалага, ҳәарада, ғәгәала иаҿагылт ари ацас. Имаҷҩым зус збаны иҭаркуаз, Сибраҟа иахыргоз. Аҕьычра ацыхәала идырзыз иҭаацәеи иареи ртцыхәтәа шыцәгьоу ҳарҳәоит «Аҕьыч мыжда» захьзу ашәа аҟынтәи иаагоу абарҭ ацәаҳәақәа:

Иԥҳәыс хәаша ҟазшьа анылмоу, азәы диццеит,
Исабицәа рыцҳашьаны гәыцхәык игеит,
Иршәым, ирхам, ҿахрак азы ажәқәа ирыцуп,
Урҭ рыгәнаҳа уда изгауада, гәнаҳала иҭәу.
Нына, нына, иԥеиԥшузеи аҕьыч мыжда!

[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 72]

Д. Гәлиа, 1934 шықәсазы хаҭала ианитцаз афольклортә текст «Хҩык аҕьычцәа» ихы иархәаны, иаԥитцеит ажәлар ирылатцәаз, аирониатә ҟазшьа змоу ажәеинраала «Ҩыцьа зцомызт, азәк дрыхьзомызт»[1]. Ажәеинраала хыркәшоуп аҕьычцәа рахьы-

[1] Ари ажәеинраала иашьашәалоуп И. Коҕониа «Аҕьыч мыжда рыцҳа…» захьзу иаԥцамҭагьы.

рхәрала, иара убриалагьы алабжьаратә хшыҩртцаратә ҟазшьа аанахәоит аҩымҭа:

Ажәлар еизеит, анышә ржит,
Ахҩыкгьы цьарак еицҭарцарц дамрак.
Ажәлар еилгеит, рыҩныҟа еимпит,
Иқәыргеит ажәлар ахҩыкгьы раҕацәа.
Ҩыцьа анышә иарҭеит,
Азәк дыржит.

[Гәлиа 1981: 53–54]

Асовет аамҭазтәи аҧсуа жәлар рашәа атема хадақәа иреиуоуп апатриотизмра, ажәларқәа реиҩызара, аҧсадгьыл ахьчара, асовет ар рзышәаҳәара. Ажәлар еилыркаауан ҭынч анхареи аизҳазыҧареи шзалымшоз, еибагоу, зегь рыла еиқәшәоу ар ыҟамкәа. Агәра ргон асовет ар рымч-рылша шдууз, ириааиуа мчык шыҟамыз. Уи атәы аныҧшуеит «Ар Ҟаҧшь ашәа азысҳәоит» захьӡу амузыка-поезиатә рҽиамҭа:

Шьамхы мчыла идырдыдуеит,
Гәамчлагьы урҭ ҕәгәажоуп,
Дгьыли жәҩани дыркаҷҷауеит.
Аҳаирпланқәа ахьшьыцба еиҧшу,
Иаҳҳагьежьуа иаҳҳаҧыруеит.
Ҳаҕба дуқәа амшын ихуп,
Амшын ихуп еитцамхаӡо.
Урҭ ирҧынгыло мыч ыҟазам…

[Шьынқәба 1959а: 30–31]

Араҟа иҳәоу аӡыргажәа штцабыргхаҭоу шаҳаҭс иазыҟалеит Аҧьынҧьтәылатә Еибашьра Ду (1941–1945 шш.). Аҧсадгьыл иақәлаз анемец фашистцәа хаҷәнымырха ирҽагылт милаҭрацәала еилаз асовет жәлар, Аҧсны атҵеицәагьы убрахь иналатцаны.

55-нызқьҩык инарзынаԥшуа аибашьра ду рхы аладырхәит Аԥсны аԥацәеи аԥхацәеи. Урт рахьынтә 17-нызқьҩык инареиҳаны рыԥсадгьыл рхы ақәыртцеит.

Аԥьыԥцьтәылатә еибашьра ду аҟны аиааира агара́ алзыршаз ахытцхыртақәа ирхадоуп асовет жәлар аешьареи аиҩызареи деибарганы аѓа иахьиҽагылаз. Аиааира агәрагара, аѓа ицәымгра, аԥсадгьыл иақәлаз ампытцахалаҩ дук мыртцыкәа дшахьырхәхо, иаарласны аԥьажәлар тынч анхара-анцыра шратәашьахо – абартқәа зегьы аанарԥшуеит «Сыԥсадгьыл ду, сызкәыхшоу» ҳәа хыс измоу ашәа:

Уҙбахә здыруаз ҳаҕа, Гитлер
Иақәикыхит угара,
Уууажәлар ду рныртцәара,
Азнык азы ддәықәылт амдыр,

Улбааидарц зныкҟьара,
Аха игәы дажьеит уаҕа.
Уи дахьымҙеит игәахәтәы,
Ижәуцаҙеит амцабз ҕәгәа.

Дыкәуцалаҙеит адәкьашра,
Ухь-ҽар ишьтоуп еиқәхаԥс,
Иахьихьҙо – деихырссо,
Ахәыл аҙеиԥш дкаԥсо.

Ҳаԥсадгьыл ду сызкәыхшоу,
Дыҟам уара уаҟара зылшо,
Лассы ҳилгоит шьта ҳаҕа,
Иҳабаргәузеи нас ҳара!

[Иара уа: 44–45]

Атоурых-фырхацаратә рҽиамтақәа реиҽартәышьа, рсахьаркыра-стилтә цхыраагҙақәа рхархәарала аԥсуа жәлар рашәаҳәа-

цәа аԥсадгьыл зхы аҟәызтцаз, ахьӡ ҳаракҟәагьы ираԥсахаз афырхацәа Владимир Ҳаразиа, Алықьсандра Наӡаӡе, Қьаазым Агрба, Виктор (Цьаҭ) Аргәын уҳәа ирызкны иаԥырцеит имаԛымкәа ашәаҟәа. Убарҭ иреиуоуп Асовет Еидгыла афырхаца Николаи Гастелло хаштра зҟәым ифырхацара (иҳаирплан амца анакы, аҕацәа рыжәпара иагәыдтцаны, даргьы ҭаирхеит, ихгьы ҭаирхеит) ҩаԥхьа иаазырԥшыз аԥсуа хаца еиҿамс, аԥырҩы Қьаазым Хәаҭхәаҭ-иԥа Агрба изкны жәлар рашәаҳәаҩ Кәарсантел Адамиа иаԥитцаз ашәа:

Аԥсуа ҧкәын, Қьаазым-хаца,
Аԥсыуала акы згымыз,
Ҽыбҕалагьы деибаган,
Гәашьамхылагьы дыцьбаран…

Иахьа жәҩангәыла деибашьуеит:
Гитлер иуарбақәа иху иԥшшаза
Дрылагьежьуеит, ашьауардын еиԥш,
Хымцала илаишьҭуеит иббаза…

[Иара уа: 49]

Аибашьра адәаҿы аҕа иҿагылаз ахацәа рымацара ракәмызт, аԥсадгьыл аҿаԥхьа руалԥшьа нарыгӡон аҳәсагьы. Аҭоурых-фырхацаратә рҿиамҭақәа шаҳаҭра руеит: иаӡәымиҩыцьам Аԥсны аҭоурых иадыруа (Баалоуԥха Мадина леиԥш) аԥсадгьыл афырԥхәызбацәа. Ус еиԥш иҟаз жәлар ражәа хьыршәыгәкәа рзыркуан, рашәахә есииуа абиԥарақәа ирыцын. Убарҭ дреиуан Аҧьынҧьтәылатә Еибашьра Ду аан ахысратә полк аполитнапхгаҩы, Ростов ақалақь ахақәиҭтәраан фырхацарыла иҭахаз Алықьсандра Константин-иԥха Наӡаӡе. Ажәлар уи илзыркыз ашәаҿы («Аҳәса рыхьӡырхәага») аԥсуа ҭыԥха-аибашьҩы лхаҿсахьа зегь рыла иҿырԥшыган иаарԥшуп:

Кәыц Капыт иан лгәы змаз,
Анарҭ раҳәшьа лыԥшра-лсахьа змаз,
Аԥсуа ҳәса рыхьӡ ҭызгаз,
Ахақәиҭра ахьчаразы хаха инеиз,
Наӡаӡе-ԥҳа, [а]фырԥхәыс!
Абас ауп ишаҭаху агәаӄра аныӄоу,
Ҷырԥшыс дӄашәцароуп лышьҭахь иӄоу,
Абираӄ кашәмыршәроуп, лҩызцәа афырхацәа,
Шәрыцхраа шәашьцәа, дахьындырцәо ҳаға цәгьа!
[Иара уа: 50]

Алықьсандра Наӡаӡе лыхьӡ рхуп ақалақьқәа Аӄәаеи дахьҭахаз Ростови рҷы иӄоу амҩадуқәа.

Маи 9, 1945 шықәсазы иӄалеит апрогрессивтә уаатәыҩса зегь ззыԥшыз ахҭыс – Германиа ахҭнықалақь – Берлин аиааира абираӄ ахаргылара. Асовет жәлар, аԥсуаагьы убрахь иналаҵаны, ирчаԥаз аиааира агәацпыхәареи агәыгра дуқәеи рнаҭеит. Убри ахақәиҭра лашароуп иззышәаҳәо ажәлар «Аиааира амш» захьӡу рашәаӄны:

Угәыргьа, стәыла, зхы иақәиҭу,
Зиааира ашәаԥшь иахьа иԥхауа,
Зхьырԥар рыла згәы азҳауа,
Угәыргьа, стәыла, ашәа зхыҩыз!
Дгьыли жәҩани иахьабалакь,
Збираӄ Берлин иахагылоу!
Угәыргьа, стәыла, уаԥхьа игылоу,
Иузгәакьоу ҳпартиа азыҳәа,
Лашарбаган иухагылоу,
Зых иамеигӡо уара узыҳәа!
[Иара уа: 57]

Ҷырԥштәы ҳасабла аҩада иаагоу ашәақәа рыхәҭа ҭәгәак аԥызцаз ажәабжьҳәацәа-апоетцәа роуп. Урҭ иреиуоуп: **Маадан**

Сақаниа (Дәрыԥшь ақыҭа), **Платон Киласониа** (Кәтол ақыҭа), **Кьаҕәса Смыр** (Анхәа ақыҭа), **Алиас Гәынба** (Дәрыԥшь ақыҭа), **Кәарсантел Адамиа** (Кәтол ақыҭа) уб. егь.

* * *

Ауаатәыѡса рыԥсҭазаараҿы имѡаԥысуа ауааҽәларра-политикатә хҭысҟәа рнымԥшырц залшом жәлар рҿаԥыцтә рҿиамҭақәа. Убри аганахьала аԥсуа жәлар рзы акыр иҟазшьарбагахеит XX ашәышықәса антҽаамҭазтәи адунеижәларбжьаратәи аполитикатә процессҟәа – аҳәынтқарра ду СССР аилаҳара, убри иахҟьаны итцысыз ауааҽәларра-политикатә тәагашоура.

Амилаҭ маҷҟәа аʒыблара иалаҳаит. Иазгәаҭатәуп, иҟалаз ахҭысҟәа ҳмилаҭ анаѡстәи рлахьынтцазы ишыманшәалахаз – ишьақәгылеит ихьыԥшым, идемократиатәу Аԥсны Аҳәынтқарра, аха уи ахҭыс шьакаҭәарада изымѡаԥымсит. 1992 шықәса, август 14 аҽны бԥьарла еиқәныхь Аԥсынра иакәлеит Қырҭтәыла Аҳәынтсовет архәҭақәа. Аибашьра ишазыҟаҵамызгьы ҳажәлар, гәымшәарала аҕа иҿагылт. Шықәсык инацны ицоз Аԥьынцьтәылатә еибашьра (14.08.1992–30.09.1993) иагьа рыцҳара рзаанагазаргьы, ихыркәшахеит ампытцахалаѡ аԥсадгьыл иқәцарала.

Ажәлар зҭашәаз ауааҽәларра-политикатә ʒыблара, ирхыргаз атрагедиа ражәарҿиара, лымкаала рмузыка-поезиатә ԥцамҭақәа ирныԥшит. Иҳәатәуп, ажәлар рҭоурыхи рԥеиԥши рзы акрызцазкуа аперио хьанҭақәа раан, даҽеа аамҭанык еиԥшымкәа аҽеизнаркәкәоит амилаҭ рымч. Убас еиԥш иҟалеит Аԥсны ахақәитратә еибашьраангьы: ахьыԥшымра аидеиа зегьы ирыцкны амилаҭ еиднакылеит. Убри аҭагылазаашьа аан, абԥьар инаваҟәыло рцакы ҕәгәахеит игәышьтыхгоу ажәа, ашәа.

Атрадициатә фольклор арҿиамҭақәа рахьтә иапхьатәиқәахеит ашәа-жәеинраалатә жанрқәа. Имаҷымкәа иҿиеит афольклор-литературатә хытцхырҭа змоу автортә ашәақәа.

Аʒәымкәа-ѡыцьамкәа апрофессионалтә поетцәа аибашьраан иаԥыртцаз ражәеинраалақәа акомпозиторцәа ашәақәа анрылырх,

урҭ арҽиамҭақәа иаарласны ажәлар ирылатцәеит, афольклортә ҟазшьа аархәеит. Убарҭ иреиуоуп апоет Анатоли Лагәлаа иапҵамҭақәа: «Ихы лахеит…», «Ахыш иуаз…», «Лакәыт ир». Арҭ ажәеинраалақәа ирылхны акомпозиторцәа Кә. Ченгьелиеи Ан. Алҭеибеи иапырцеит ҳаибашьцәеи ҳауааҿлари гәыргәгәагас ирзыҟалаз апатриоттә ашәақәа. Аибашьраан ажәлар ирылатцәеит, иахьагьы Аҧсны атәылахьчара архәҭақәеи ахаҧшьаратә ашәаҳәаратә гәыцқәеи инарыгӡо, Гагра ахақәиттәра иациз, апоет Лиолиа Тәанҧха лажәеинраала «Аиааира» иалху ашәагьы. Абар, уи ацыпҵәаха:

Мамзышьха, Мамзышьха –
Ҳбаагәара, ҳдоуҳа,
Дыкәаҳцеит дцыххаа
Уа уцаҟа аға!

Аиааира, аиааира,
Ишьҭышәх ҳа ҳбираҟ!
Аҧсны ҧшӡа ахақәитра
Шәазыкәпа наҟ-ааҟ!..

[Аҧхазоу, Лагәлаа, Ҭхаиҵыкә 2013: 224]

«Ижәлартәхаз» ари арҽиамҭа амузыка азиҩит, аибашьраан аидеологиатә фронт ҭәҳәала иазааҧсаз Кәасҭа Ченгьелиа. Абраҟа иазгәаҭатәуп, уи Мраҭашәаратәи афронт аҿы ишеиҿикааз ахаҧшьаратә ашәаҳәаратә гәып «Аиааира». Мрагыларатәи афронт аҟны Оҭар Ферзбеи Нодар Кәарҷиеи еиҿыркааит агәып «Уарада», Белла Ламиаҧха – агәып «Арасаӡыхь» уҳәа уб. егь. Арҭ ахаҧшьаратә еиҿкаарақәа архәҭақәа иртаауан, ҳаибашьцәа рҽаҧхьа қәҿиарала иқәгылон апатриоттә ашәақәа рыла. Урҭ инарыгӡоз ашәақәа иреиуоуп ажәлар рхатәык, рапҵамҭак еиҧш ишьҭырхыз, хыхь зыӡбахә ҳҳәахьоу «Аиааира» инаҷыда-

ны, афольклор-литературатә цәаҩа зхоу «Аԥҳәызба, ар рыматәа зшәу» (ажәақәа Даур Зантариа, амузыка Кәастә Ченгьелиа), «Ахәрашәа» (ажәақәеи амузыкеи Нодар Кәарҷиа), «Ҳара ҳаруаа реиҳабы» (ажәақәеи амузыкеи Валери Багателиа), «Шәнеибац!..» (ажәақәеи амузыкеи Белла Ламиаԥха), «Бзиа избо, сылбаӡом…» (ажәақәеи амузыкеи Валери Багателиа), «Кәачара» (ажәақәа Отар Ферзба, амузыка Игор Цнариа), «Рада» (ажәақәеи амузыкеи Валери Багателиа) уб. егь. Избахә ҳәатәуп аибашьраан ҟазара усзуҩык, шәаҳәаҩык иаҳасабала зҟыбаҩ ааԥшыз ашәаԥцаҩ-анагӡаҩ (абард) Анатоли Алтеиба. Уи имузыкатә цтамтақәеи егьырт апоетцәа ражәеинраалақәа ирылхны инаигӡоз ашәақәеи агитара иацҳәо, лассы-ласс дыҟәгылон (Мратәашәаратәи афронт аҿы) аԥсадгьыл ахьчаҩцәа рҿаԥхьа, уимоу, афронт ацәаҳәаҿгьы, аибашьцәа рыԥсеитакымтаз. Араҟа зыӡбахә ҳәоу арҿиаҩцәа инарҷыданы, афольклортә поетика иҟәныҟәаны, ашәақәа аԥызтцоз, агитара ма ачамгәыр иацҳәо, аибашьцәа рҿаԥхьа иназыгӡоз иреиуоуп: жәлар рашәаҳәаҩцәа-аимпровизаторцәа, акомпозиторцәа, ашәаԥцаҩцәа-абардцәа: Аркади Кархалаа, Хьымца Хынтәба, Анзор Маршьан, Зураб Малиа, Омар Сангәлиа уҳәа убас егьыртгьы.

Иазгәатәуп, аибашьраан ишиз аԥсуаа рытрадициатә музыкатә фольклор аҟны еицырдыруа ашәа ххҟәа «Ахәрашәа», «Шәнеибац!..» ирыхьӡылоу, ирышьашәалоу амузыка-поезиатә рҿиамтақәа. Убарт иреиуоуп аибашьфы Нодар Кәарҷиа иаԥитцаз, афольклортә цәаҩа зыҟәну аԥтамта «Ахәрашәа» (ажәақәагьы амузыкагьы иара итәуп):

Сыԥсадгьыл гәакьа ухьчараз
Сеигӡом са схы,
Сфызцәеи сашьцәеи ргәымшәара
Сымоуп саргьы.
Ахы сыкәшәаргьы

Сызгаша сара,
Сыдгьыл ҳалал самоудап
Гәыблыла уара!

«Ахәрашәа» узысҳәоит, сыԥсадгьыл,
«Ахәрашәа» – ахәра зыргьо,
Ухьаақәа ухаштып са сшьам-дгьыл,
Исызгәакьоу, сыԥсы зыҷҳәароу…[1]

«Ахәрашәа» ахьӡуп Анатоли Алҭеиба иаԥитаз, афольклор-литературатә цәаҩа зхоу даҳеа рҷиамҭакгьы:

«Ахәрашәа» шәҳәа, уара, «Ахәрашәа»,
Сгәы схаршҭны сыжәга еибашьра!
Абԥьар азымкуазаргь сарҕажәҩа,
Исылшап ма цҳак аԥжәара!..
[Ԥьапуа 2013: 141]

Еиҷартәышьалеи, лексикатә еилазаашьалеи, музыкатә шьҭыбжьгашьалеи еицырдыруа жәлар рашәа «Шәнеибац!..» иашьашәалоу арҷиамҭакәа акымкәа-ҩбамкәа аԥцахеит Аԥсны Аԥьынԥьтәылатә еибашьраан. Убас иҟоуп Нодар Кәарҷиа иашәа «Шәнеибац, ԥхьаҟа шәнеибац!..»:

Ашәа еицаххәап, аҩызцәа,
Агәышьҭыхга – аиааирашәа!
Шәнеибац, ԥхьаҟа шәнеибац,
Аԥсуаа рыҧкәынцәа!..
[Ԥьапуа 2014: 11]

«Шәнеибац!..» ахьӡуп иара убас Белла Ламиаԥҳа иаԥылтаз ашәагьы:

[1] Атекст аагоуп адокументалтә фильм «Ҳара ҳаруаа реиҳабы» аҟынтә.

Шәнеибац, шәнеибац,
Аԥсуаа рыԥкәынцәа!
«Шәнеибац, шәнеибац!..» –
Игоит иахьагьы…

[Џьапуа 2014: 11]

Аԥсны Аџьынџьтәылатә еибашьраан иаԥтаз ашәақәа рхыԥхьаҙараҽы иҟоуп усҟан аҭып змаз атәым мал алачара ҽаԥызҽуаз асатиратә ашәақәагьы. Убас иҟоуп еицырдыруа, аԥсуа жәлар рхатәык еиԥш ирыдыркылаз алирикатә ашәа «Дубозар џьаракыр…» (ажәақәа Иура Аџьынџьал, амузыка Игор Џнариа), иахыршаланы иаԥтаз арҿиамҭа «Кәачара» (ажәақәа Оҭар Ферзба). Аибашьцәа, хамеигҙарак ҟамҵо, ахы ианаҽагылаз, џьоукы, иҟаз аҭагылазаашьа рхы иархәаны, атрофеи дырхәазон. Ус еиԥш зхы иатәазшьоз «аҳәса рхаҵәақәак» ҽаԥнаҽуеит зыҙбахә ҳамоу ашәа:

Ашаха еитцыхны, ахәда иахаршәны,
Ажәхьа иман дцон иара.
Ус дышнеиуаз, уи дзавымсит
Ҳәа тазылақәак рытра.
Урҭ иаԥицан, ус дышнеиуаз,
Днавалазаап акәытцара.
Иҟарҟаруаз гәагәшьи рбаҕьи,
Иԥытцра иныцаикит иара…

[Аԥҙба 2012: 189]

Еицырдыруа алирикатә ашәа амелодиа даҽеа цакык змоу, сатирала иԥычоу атекст а́ла ахырҷара – иҷыдоу музыкатә сахьаркыра-стильтә цхыраагҙахеит ари аԥымҭа аԥцараан. Абри аҭагылазаашьа ихадоу акакәхеит ашәа фольклортә рҿиамҭак аҳасабала ашьақәгылараҽы.

Убри аиԥш зеиԥшу амузыкатә сахьаркыра-стильтә цхыраагӡоуп дзызхьаԥшуа Оҭар Ферзба «Шәнеибац» захьӡу егьи иашәаҽегьы: уаҟа еилазѡоит аҭоурых-фырхаҵаратә ашәақәа ирхоу агәышьҭыхра-патриоттә нотеи ахьӡыртәра ажанр иаҟазшьарбагоу асатиратә цәаѡеи:

Шәнеибац, ахьырԥарцәа, ԥхьаҟа шәнеи!
Ахақәиҭра мѡала ԥхьаҟа шәнеи!
Шәнеибац, ахьырԥарцәа, ԥхьаҟа шәнеи,
Аԥсынра аҵеицәа, шәнеибац ԥхьаҟа, ԥхьаҟа!
Шевардназе, насгьы Ломиназе,
Изыԥәтәаз ақәардә кауыа ишԥаеи!
«Ҟара» дахахазаап амҽырҟәара,
Ишақәшәоз аниба ихәдапара…

[Аѡӡба 2012: 188]

Иахьазы иаԥҵоу ҳаамҭазтәи жәлар ражәарҽиара, ҷыдала Аԥсны Аџьынџьтәылатә еибашьра иалиааз жәлар рмузыка-поезиатә рҽиамҭақәа реиҽартәышьа, рмузыкатә шьақәгылашьа излаҳдырбо ала, афольклор «ҽыц» ашҟа анырра ҕәгәа ҟарҵеит уи иатәышьҭроу атрадициатә жанрқәа, иара убас алитературатә поезиеи апрофессионалтә музыкатә ҟазареи.

Ари азҵаара итегьы инартаулан аҭтааразы, жәаҳәарада, иаҭахуп инарҭбааны аҽаԥыцтә материал анҵара.

Ахалаҽазыҟаҵараз азҵаарақәеи адҵақәеи

1. Асовет аамҭазтәи жәлар рашәақәа шьаҭас ироуз аидеологиеи ауааҩәларра-политикатә хҭысқәеи. Избан ажәлар рыбжьы зақәдыргаз, изазышәаҳәаз ирзааиз аҽыц ԥсҭазаара?

2. ХХ ашәышықәса 20–30-тәи ашықәсқәа раантәи жәлар рашәақәа ржанр-тематикатә еилазаашьа. Ашәақәа реиҽартәышьаҽы ҭыԥс иааныркылозеи итрадициатәу асахьаркыра-стильтә цхыраагӡақәа?

3. Асовет аамҭазтәи ашәақәа ирымаз асатиратә хырхарҭеи уи аҧыдарақәеи.

4. Аҧьынцьтәылатә Еибашьра Ду (1941–1945 шш.) аантәи ашәақәа ридеиа-тематикатә хырхарҭеи реиҿартәышьа аҧыдарақәеи.

5. Апсны Аҧьынцьтәылатә еибашьра (1992–1993 шш.) иалиааз ашәақәа ржанр-тематикатә еилазаашьеи ридеиатә пафоси. Арҿиамҭақәа рмузыка-поезиатә шьақәгылазаашьаҿы рольс инарыгӡозеи апрофессионалтә поезиеи аҟазареи?

Алитература

Атекстқәа

Апсуа жәлар рпоезиа / Еиқәиршәеит Б.В. Шьынқәба. Аҟәа, 1959. Ад. 25–86.

Апсуа жәлар рашәақәеи ражәабжьқәеи / Еиқәиршәеит И. Кортуа. Аҟәа, 1956. Ад. 3–89.

Апсуа жәлар рҿаҧыцтә рҿиамҭа. Ахрестоматиа. Еиҳау аҧараиурҭақәа рзы арҧагатә хархәага / Еиқәиршәеит, аҧхьажәеи азгәаҭақәеи иԥит Ш.Хь. Салаҟаиа. Қарҭ–Аҟәа, 1975. Ад. 352–376.

Апсуа жәлар рҿаҧыцтә рҿиамҭа 12 томкны. 11-тәи атом. Ҳаамҭазтәи апсуа фольклор / Еиқәдыршәеит, акьыпхь иаздырхиеит А.Е. Ашәбеи В.А. Кәаҕәаниеи. Аҧхьажәеи азгәаҭақәеи иԥит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2017. Ад. 34–132; 192–238.

Апсуа фольклор ҩ-шәҟәыкны. Актәи ашәҟәы. Жәлар рпоезиа / Еиқәиршәеит, акьыпхь иазирхиеит, аҧхьажәеи азгәаҭақәеи ацитеит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2013. Ад. 196–215.

Маадан Сақаниа иҳәамҭақәа / Еиқәиршәеит К.С. Шьаҟрыл. Аҟәа, 1970. Ад. 135–139.

Шьынқәба Б.У. Ахьыртәаҭәа (Апсуа жәлар рҿаҧыцтә ҳәамҭақәеи ретнографиатә бзазара иадҳәалоу аматериалқәеи). Аҟәа, 1990. Ад. 87–103.

Аҭцаамҭақәа

I

Гәлиа Д.И. Асовет аамҭазтәи аԥсуа жәлар рпоезиа иазкны // Аԥсуа институт аусумҭақәа. Аҟәа, 1954. XXV аҭыжьымҭа. Ад. 271–276.

Зыхәба С.Л. Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамҭа. Иреиҳау аҭараиурҭақәа рзы арҭага шәҟәы. Аҟәа, 2009. Ад. 609–619.

Кәаҕәаниа В.А. Ҳаамҭазтәи аԥсуа ҿаԥыцтә рҽиамҭақәа // Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә рҽиамҭа 12 томкны. 11-тәи атом. Ҳаамҭазтәи аԥсуа фольклор / Еиқәдыршәеит, акьыԥхь иаздырхиеит А.Е. Ашәбеи В.А. Кәаҕәаниеи. Аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иҩит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2017. Ад. 5–32.

Салаҟаиа Ш.Хь. Аԥсуа советтә фольклор азҵаатәқәак // Ҳаамҭазтәи аԥсуа қыҭа. Аетнографиатә очеркқәа. Қарҭ, 1967. Ад. 177–190.

Салаҟаиа Ш.Хь. Аԥсуа советтә фольклор азҵаатәқәак // Салаҟаиа Ш.Хь. Алитературатә ҳәаақәа. Аҟәа, 1983. Ад. 266–282.

Шьынқәба Б.В. Аԥсуа жәлар рпоезиа иазкны // Аԥсуа институт аусумҭақәа. Аҟәа, 1951. XXIV аҭыжьымҭа. Ад. 99–124.

Ҷьапуа З.Ҷь. Аԥсны ахақәитратә еибашьра аҽаԥыцтә традициа // Аибашьра ахроникат: Аинрал Гиви Агрба иҽаԥыцтә гәалашәарақәа / Амагнитолента иаиҵеит, аредакциа азиуит, аԥхьажәа иҩит З.Ҷь. Ҷьапуа. Аҟәа, 2014. Ад. 5–17.

II

Аншба А.А. Предисловие // Абхазская народная поэзия / Составление и комментарии А.А. Аншба и С.Л. Зухба. Сухуми, 1983. С. 3–10.

Чанба Н.В. Героическая хоровая песня абхазов. Сухум, 2014. С. 81–89.

АҧСУА ЖƏЛАР РАШƏАҚƏА РАЖƏЕИНРААЛЕИҽƏАРТƏЫШЬА

Аҧсуаа рҽаҧыцтə поезиа, иналкааны жəлар рашəа ажəеинраалеиҽəартəышьа раҧхьаʒа акəны иазхьаҧшыз, хразлоу алкаакəагь ƙазцаз Б.У. Шьынқəба иоуп. «Аҧсуа жəеинраалеиҽəартəышьа апринципқəа ирызкны» (1952) ҳəа хыс измоу иусумҭаƙны, еиуеиҧшым апоезиатə жанрқəа иреиуоу аҽырҧштəқəа ааганы, автор алкаа ƙаицоит аҧсуа ҽаҧыцтə поезиа шьаҭас иамоуп ҳəа **амузыкатə-цəажəаратə ƙазшьа змоу ажəеинраалеиҽəартəышьа асистема.**

Акыр иуадаҩу жəлар рашəа ажəеинраалеиҽəартəышьа атцкарқəа зегьы инҭыгъгьааны анализ рзура иҿазимкзаргьы, Б.У. Шьынқəба иƙаицеит иуадаҩыз аус: аҧсуа жəлар рпоезиа аметрикатə шьақəгылашьа иадҳəалоу азцаара хациркит. Уи иƙаицаз алкаакəа ахəшьара бзиа артеит, иадгылт аҧсуа фольклори алитературеи рыҭцааҩцəа аʒəырҩы Ш.Хь. Салаƙаиа, А.А Аншба, В.Б. Агрба уб. егь.

Аҧсуа ажəлар рашəа ажəеинраалеиҽəартəышьа хшыҩзышьҭра азиухьеит алитератураҭцааҩ В.Л. Атцнариа алитературатə жəеинраала иазикыз «Аҧсуа жəеинраалеиҽəартəышьа» (1987) захьʒу имонографиаƙны. Афольклортə материал ду идгаланы, автор иаҧшьигеит жəлар рпоезиа аритмтə шьақəгылашьа, аҧсуа бызшəа афонетикатə структура ицəырнаго аҷыдарақəа, абжьықəыгəгəара алшарақəа инарымаданы раарҧшра. Аха, атцарауаҩ ихаҭа иҳəан еиҧш, «аҧсуа музыкеи афольклори дызларызƙазамыз ала», уи иҿазимкит жəлар рашəақəа ражəеинраалаеиҽəартəышьа ганрацəала инҭырҳəцааны анализ рзыƙатцара, ажəеи ашəеи реинырра, рритмтə еиҽекаашьақəа рцəыргара. Даҽеакала иаҳҳəозар, В.Л. Атцнариа иусумҭа неитцых аƙны хшыҩзышьҭра ззиуа – аҧсуа литературатə поезиа ахытцхымҭа-

зы имѡақәызҭаз, уасхырс иазыӄалаз, ашьҭахь еихазҳаеитцазҳаз аҽацыцтә жәеинраалеиҽартәышьа аелементқәа роуп.

Б.У. Шьынқәба иӄаитцахьаз алкаа дазааины, алитератураҭцааѡ аԥсуа ҽацыцтә поезиа шьаҭас иамоуп ҳәа азиԥхьаʒоит ихадоу абжьықәыгәгәарақәа рыла зҽалызкааула **амузыка-цәажәаратә жәеинраалеиҽартәышьа асистема** [Цвинария 1987: 335].

Аԥсуа жәлар рашәақәа ражәеинраалеиҽартәышьа иазаатгылоуп 1995 шықәсазы иҭытцыз В.А. Кәагәаниа иусумҭа «Аԥсуа жәлар рашәа. Ажанрқәеи урҭ рпоетикеи» (1995) ахқәа руак аӄны. Амузыка-фольклортә материалқәа рышьаҭала аусумҭаҽ ирыхцәажәоуп ашәақәа реиҽартәышьа, рритмика-синтақсисттә еиҽкаашьақәа ирыдҳәалоу апроблемақәа жәпакы. Аха, иага ус иӄазаргьы, аԥсуа жәлар рашәақәа ражәеинраалеиҽартәышьа азцаарақәа зегьы ʒбуп ҳәа аҳәара залшом. Убри аӄнытә, иахьа уажәшьҭа хкы рацәала еилоу апоезиатә материал ду цьарак еизакны ианықоу, иахәҭоуп ҳазлацәажәо азцаатәы ҳаамҭазтәи афольклорҭцаара аѡаʒара инақәыршәаны аҭцаара.

Аԥхьанатә иҷәыраагоит араӄа аԥхьаѡ иԥыло, зеилкаара мариам терминқәаки дыргақәаки реилкаанҵа. «Жәлар рашәа» ҳәа ҳара иалҳкааула амузыкатә фольклор иатцанакуа ажанрқәа зегь роуп, иаҳҳәап, алирикатә ашәақәа, афырхатцаратә ашәақәа, ацәыуарақәа уб. егь. Аурыс жәеинраалаҭцаараҽы «стопа» ҳәа изышьҭоу, ҳарҭ «ашьықәырс» ҳәа иалҳкаауеит, «напев» – «ашәабжь» ҳәа. Арҽиамҭақәа рритмеиҽкаара анализ азураан ҳхы иаҳархәо дыргақәоуп: **X** иаанагоит ацыра, ´ – аметрикатә (ихадоу, асинтагматә) бжьықәыгәгәара; ` – иԥсыҽеу абжьықәыгәгәара, // – аатгылара (цезура); ∪ – абжьықәыгәгәара змам ацыра, – – абжьықәыгәгәара змоу ацыра.

* * *

Иарбан жәеинраалеиҽартәышьа системазаалакгьы – аҽацыцтә поезиа иатәызааит, алитературатә акәзааит – азхьаԥшраан, ишдыру еиԥш, хадара злоу уснагʒатәны иқәгылоит абыз-

шәа ашьақәгылашьа аилкаара, зегь раԥхьа иргыланы, абжьыԥәыгәгәара аԥказшьа ҷыдақәа рытԥаара. XX ашәышықәса алагамҭаз аурыс жәеинраалатԥаа◙ Ф.Е. Корш иазгәеиҭон жәлар рҽаԥыцтә поезиа ажәеинраалеиҽартәышьа анализ узыԥатԥом уи иамоу абжьыԥәыгәгәарақәа рԥказшьаҷыдарақәа ҭымҭаакәа ҳәа [Корш 1901: 49]. Аԥсуа бызшәа афонологиатә, аморфологиатә шьақәгылашьаҽы абжьыԥәыгәгәара иааннакыло аҭып, уи ахы шцәырнаго, иаахтны иаҳҳәарами, макьана рацәак итԥааны иԥам. Ара ицәырԥуеит атекстологиатә ԥказшьа змоу егьырҭ апроблемақәагьы. Иԥалаз уи ауп, аԥсуаа рҽаԥыцтә поезиа аизгаԥцәа ианырԥоз атеԥстқәа рҽы, шамахаӡак акәымзар, иадырбомызт абжьыԥәыгәгәара. Идыруп, алитературатә бжьыԥәыгәгәареи адиалекттә, мамзаргьы архаикатә бжьыԥәыгәгәареи еснагь ишеиԥәымшәо. Еиуеиԥшым адиалектқәа ҳарԥәацып, диалектк иаҵанакуа ақыҭақәа (Цьгьарда, Ғәада, Кәтол, Ҷлоу…) рҽы ауаа рцәажәашьа аҷыдарақәа ирыхԥьаны еицырзеиԥшу ажәақәа абжьыԥәыгәгәаратә вариантқәа анрымоу маҷым. Иаҳҳәап, кәтолаа ажәа «**а́ԥьашьа́хә**» аҽы абжьыԥәыгәгәара дыргылоит актәи ацыраҽы, ҷлоуаа ракәзар – ахпатәи ацыраҽы; ԥьгьардаа ажәа «**йԥалазеи?**» анырҳәо, абжьыԥәыгәгәара дыргылоит актәи ацыраҽы, ғәадаа – ахпатәи ацыраҽы. Абри еиԥш аҭагылазаашьа аныԥоу аамҭазы, ажәеинраалеиҽартәышьа аҭцаара нап аркуа, хадара зуа фольклортә материал хаданы ҳазхьаԥшыр акәхоит афольклорҭцаарадырратә ҵкарақәа инарыԥәыршәаны магнитофонла ишьҭкааy амузыка-поезиатә рҽиамҭақәа.

Кавказтәи абызшәақәа рытԥаа◙цәа нагақәа П.К. Услар, Н.И. Марр, Қь.В. Ломҭатиҙе, А.Н. Генко уҳәа аҙәырҩы иазгәарҭахьеит аԥсуа бызшәаҽы абжьыԥәыгәгәара итышәынтәылоу (иалкааy) ҭыпк шаанамкыло, уи шынеиҭаҵ-ааиҭатҵуа. Аԥсшәаҽы абжьыԥәыгәгәара цәырцыр алшоит ажәа аԥхьатәи ацыраҽ, ажәа агәҭаны, ажәа атцыхәтәантәи ацыраҽ, уимоу, зны-зынла аҭып аҽееиҭанакуеит атцакы инамаданы. Иаҳҳәап:

иаазга́нда – уҳәар ауеит харантәи ак ааугарц уҭахызар.
иаа́зганда – уҳәар ауеит ааигәа иҟоу ак ааугарц уҭахызар.

«С передвижением места ударения, – илыԥуеит абызшәаҭцааԥы Н.В. Аршба, – надо увязывать и факты наличия в некоторых несложных словах двух ударений, а также случаи колебания места ударения» [Аршба 1979: 100]. Ус анакәха, иааҳгап уи зыртцабыргуа аҽырԥштәқәа, иаҳҳаап, «Ажәеиԥшьаа рашәа» аҟынтәи:

иа́ԥыбмыжьын
– ԥ-бжьықәыгәгәарак
цәа́ԥхьаза́роуп

а́гәҭа // агәҭа́
еи́цгәыргьаша – абжьықәыгәгәара аҽанеиҭанакуа
еицгәы́ргьаша
еицгәыргьа́ша

Ҳаԥыԥланы иаҳҳәаша убри ауп, аиҭаҳәеи (арефрен) аатгылареи (ацезура) инарҷыданы, жәлар рҽаԥыцтә поезиа ажәеинраала аритмика еиҿызкааув мыруганы ицәыртцуеит **абжьықәыгәгәара.** Цабыргуп, ихьшәаны иантцоу афольклортә материалқәа рыла акыр иуадаԥхоит аҽаԥыцтә рҽиамҭа аритмеиҿкаара шышьақәгылаз, ишҿиаз ашьклаԥшра. Аха, иага ус иҟазаргьы, хара инаскьахьоу аамҭаз ишьақәгылаз ажәлар ражәеиҿкаашьа, рашәаҳәашьа аҷыдарақәа, рпоезиатә хәыцшьа акәаматцамақәа уаԥы дырхьыԥшуеит, иаҳҳәозар, афористикатә жанрқәа иреиуоу, мамзаргьы зышәагаа мачу ҳәа иԥхьазоу афольклортә жанрқәа рҽы.Убарҭ иреиуоуп анаԥстәи ацәаҳәақәа:

1. А́уаԥ а́га и́рбааза́га. Х̀ Х Х́ Х Х̀ Х Х́ Х
2. И́мам, ихзы́м, иха́м, ишәы́м. Х́ Х Х Х́ Х Х́ Х Х́

3. Ԝы́на, ԝы́на, ԝа́ԥа, ԝа́ԥа. Х́ Х Х́ Х Х́ Х Х́ Х
4. Гәа́лда, гәа́лда, са́лда, са́лда. Х́ Х Х́ Х Х́ Х Х́ Х

Еиуеиԥшым аҽаԥыцтә поезиа ажанрқәа рҟынтәи иаагоу ацәаҳәақәа ритмикалеи шьҭыбжьгашьалеи урыдырхалоит. Амала шәага-загас ирымоу ҳашьклаԥшуазар, аԥхьа ицо аҽырԥштәқәа ԝба, антикатәи ашьықәырстә теориа ҳхы иаҳархәозар, урҭ логаедатә жәеинраалақәоуп, ршәага-загақәа еилаԥсоуп. Зынӡа даҽакуп иаабо анаԝстәи аҽырԥштәқәа рҽы, ара иҳамоуп аурыс классикатә асиллабо-тонтә жәеинраалеиҿартәышьа еиуоу – ԥшьшьықәырск рыла ишьақәгылоу ахореи. Ҳаԥыԝланы иаҳҳәаша убри ауп, аԥсуаа рҽаԥыцтә поезиаҽ ахореи иаҳа инарҭбааны аҭып змоу жәеинраалатә шәагазагоуп. Аха, иага ус акәзаргьы, аԥсуаа рҽаԥыцтә поезиа ажәеинраалеиҿартәышьа, алитературатә теориа иадыруа ашьықәырсқәа рыла аҭцаара қәҽиара дук аманы иаабом. Избан уҳәозар, урҭ аԥҟарақәа рыла еихышәшәа иаԥцоу арҽиамҭақәа ус егьырацәам, дара иаҳпылогьы бжеиҳан аԝыратә поезиа аныррала ихьшәаны иҽиаз иреиуоуп.

1. Ажәеи ашәабжьи рритмқәа реизыҟазаашьа

Жәлар рашәақәа ражәеинраалеиҿартәышьа апроблема ҳаналацәажәо, высшьа змам уснагӡатәны ҳҽаԥхьа иқәгылоит ажәеи ашәабжьи (амузыкеи) рҷыдарақәа, наҟ-ааҟ реинырра, реилатцәара акәаматцамақәа рзаатгылара.

Акраатцуеит атцарауаа аҳәара́ иаҽуижьтеи ажәлар рашәақәа шытцаалатәу ажәеи (атексти) ашәабжьи (напев) еилагӡаноуп ҳәа, аха, зегь акоуп, аус ахь ианнеилак, ари азтцаара бжеиҳан игәыгәтажьхоит – убриаҟара ауадаԝрақәа цәырнагоит аԝ-лагамҭак реилазаашьа иамадоу азтцаара. Цабыргны, ари – зтцаара хьанҭоуп, ажәеинраалатцааԝцәа, шамахаӡак акәымзар, иаԝсуеит, рымч зқәымхо ак еиԥш иԥхьаӡаны. Уи зыхҟьо ауеилкаахым: макьана ишьақәыргәгәам ҳаззаатгыло апроблема атцааразы

имҩақәтцагоу, ҭцарадыррала ихырҳагоу, зықәгәыҕрагьы ауа аметодологиатә принципқәа.

Атексти ашәабжьи реизыǩазаашьа азцаара зыруадаҩуа убри ауп, зегь раԥхьа иргыланы, аҵаки аформеи реинырра – иаку, насгьы адинамикатә ǩазшьа змоу процессуп. Нас, ишԥалыршатәу ашәа ажәеинраалеиҿартәышьа анализ азураан ажәеинраалеи ашәабжьи хәҭа-хәҭала рлагалақәа разгәаҭара?

Ажәеинраалеи (атексти) ашәабжьи рыбжьара еимадага хадас ицәырцуа аритм ауп. Ашәаҳәараан иаку аритмикатә еибаркыра ҳауеит ажәеи ашәабжьи дасу иртәу аритмқәа реилаҙҩарала. Ицәырцуеит азцаарақәа: Ишԥаныруеи ашәабжь аритм атекст? Анырра иахǩьаны ǩазшьас иааанахәозеи атекст аритмика?

Аԥсуа жәлар рашәақәа рҿы ашәабжь аритм атекст аритм ишаныруа, уимоу, иара анапахьы ишаанаго азгәеиҭахьан аԥсуаа рмузыкатә поезиа аизгаҩ, аҭцааҩы Б.У. Шьынқәба. Уи азцаара дазаатҵылауа, иналукааша аурыс жәеинраалатҵааҩ А. Востоков XIX ашәышықәса алагамҭазы иҩуан: «Пенье по большей части уравнивает долгие слоги с краткими, и нередко сии последние протягивают еще долее первых, превращая их из пиррихиев в спондеи и даже в диспондеи. При таком превращении, естественно, пропадают ударения, составляющие основу стиха русского» [Востоков 1817: 156–157]. Лассы-лассы иаабо – абжьыԥәыгәгәара цырак аǩынтәи даҽа цырак ахь аиасра – зыхǩьо, иара убри ашәабжь акәхоит. Ашәаҳәараан ашьҭыбжьқәа реицыхра иалтцшәаны, цырақәак рҿы абжьыԥәыгәгәара хьысҳахоит (ма зынҙа иҙуеит), абжьыԥәыгәгәара змамыз ацырақәа, ирцарны иахьҳәоу аǩнытә, абжьыԥәыгәгәара аархәоит. Ҳазхьаԥшып «Ажәеиԥшьаа рашәа»:

Жәеинрааланы иҳәоу атекст:
Ахьырҩáԥшьаа, р-Жәáԥшǩан хáҵа!
Анцәа рҭыԥхá – Ажәеиԥшьаа рҭáца!
Йбфахьоу, йбгахьоу иаҩыбмы́жьын!

И́бымфац, и́бымгац дадбымжьа́лан!
Абызаргьы – ахахәда́гьоуп!
Бҕа́цьмазаргьы – ҽа́хәа-ҽажәа!..

Ашәаны иҳәоу атекст:
Уа́-а-а, раидара-а ра́-а-аида гәыргьа́-а-а!
Уа́-а-а раид, уа́-араид, ҳа-ҳа́-а-а!
Уа́-а-а, Ахьырԥаԥшьа́-а р-Жәаԥшьҟан хатца́-а-а!..
Уа́-а-а, нцәа рҭыԥха́-а – Жәеиԥшьа́-а рҭаца́-а-а!..
Уа́-а-а, ибфахьоу, ибгахьо-оу ир-а́-аԥыбмыжьы́-ын!
Ур́-а-а, ибымфа́ц, ибымга́-ац да́-а-адбымжьалан!..
Уа́-а-а, бызаргьы-ы – а́-ахахәдагьо-оуп!..
Уа́-а-а, бҕаԥьмазаргьы-ы – ҽа́-ахәа-ҽа́-ажәоуп!

Зцыԥцәаха аагоу ашәаҽы, ишаабо ала, атексти ашәабжьи метрикатә шьақәгылашьала аиԥгаракәа роуит: ашәаҳәараан абжьыкәыҕәгәара ҭыԥла акырԥьара аҽеиҭанакит (мамзаргьы ихьысҳахеит); амузыкатә бжьыкәыҕәгәара «иаххәыцуам» абжьааԥны ажәа иамоу, ԥсабарала иатәыхаҭоу абжьыкәыҕәгәара. Шәаҳәа́н абжьыкәыҕәгәара змоу ацыра аҽеиԥнахуеит («хатца́-а-а»), шьҭыбжьылагьы иалкаахоит.

Ажәларкәа аҙәырԥы рашәакәа рҟны ишаабо еиԥш, аԥсуаа рашәакәагьы ирыдаабалоит **аенклитикеи апроклитикеи** ҳәа изышьҭоу абызшәатә цәыртԥракәа: ԥ-ажәак (ажәеицааира) анеилахәхо, бжьыкәыҕәгәарак ацаҟа рыԥбагьы аныҟало. Аенклитикеи апроклитикеи ирыбзоураны ацәаҳәакәа зегьы рҽы ашәабжь (амелодиа) аҽеиқәнархоит иахьынҙауа хьысҳарак амамкәа. Иаахгап уи зыртцабыргуа аҽырԥштәкәа еиуеиԥшым ашәа хккәа рҟынтәи:

Ашәаны иҳәоу атекст:
1. Уа-а-а, мшәызаргьы – **шьап ҟьа́ҟьа** жәлоуп!..
2. Уа-а-а, **а́рҭ еибызҳәо** еицгәыргьаша-а-!

3. **Ҳəыш цыԥхьаʒа́-а** – бажə хырбылгьарҭоуп!..
4. **Ршьап а́шьҭыбжь** дыдрыцəгьахеит!..
5. **Убри а́кəхап** са сзыршышыз!..
6. **Ари а́маха** – шьаԥсамахоуп…
7. **Уы́ҭра ламҵа –** ҵьымшь хырԥəыҷажə…

Аԥсуа жəлар рашəакəа ражəеинраалеиҷартəышьа аҵыдаракəа иреиуоуп арҷиамҭа аритмеиҷкаара аиқəырхаразы ашəаҳəараан ажəакəак рҷы ацыра аитцытра ма зынʒа абыжьшəара. Зны-зынла ацəаҳəаҷы ацырақəа рхыԥхьаʒара амузыкатə фраза изҭамʒо имыцхəхоит, мамзаргьы уи зханамыртəаауа хыԥхьаʒарала имаҵхоит. Ус еиԥшқəа раан, ани аума, ари аума ашəа амузыкатə ритм аиқəырхаразы, цыкəсларада амԥакəҵаразы, ашəаҳəаԥ ԥаза, имырхьааʒакəа, цырак ацитцар ԥалоит, ма иагирхар. Ари еиԥш ацəырҵра еиҳарак изԥказшьарбагоу асиллабикахь зхы кыду, ацəажəаратə ԥказшьа змоу ашəакəа роуп. Иаҳҳəап:

Жəеинрааланы иҳəоу атекст

1. [Уаа], ахан иԥацəа рҵыԥҳа Ажəеиԥшьаа рҵаца!..
[Уаа], гəаԥа цыԥхьаʒагьы – шəакь мцабзуп!..
2. Ршьап ашьҭыбжь дыдрацəгьахеит…
3. Рҵас зегьы ҳа иаҳзыгəҭылоуп…

Ашəаны иҳəоу атекст:

1. Уа-а-а, ахан **иԥ<…>цəа** рҵыԥҳа Ажəеиԥшьа-а рҵа-ца-а!..
Уа-а-а, гəаԥа цыԥхьаʒагьы-ы – шəакь[ы-ы-ы] мцабзуп!..
2. Р[ы]шьап ашьҭыбжь дыдрацəгьахеит…
3. Р[ы]ҵас зегьы ҳəа иаҳзыгəҭылоуп…

Иааҳгаз ацəаҳəакəа рҷы ашəабжь аритмика аиқəырхара иадыргахеит ацырақəа рыркьаҷреи реитцыхреи: ашəаҳəараан ажəа «иԥацəа» иаԥхеит ашьҭыбжь **а** (афонетикатə синкопа); ажəакəа

«шәакь», «ршьап», «рцас» ишьҭырхит «иртәым», аха ритмикала зда имаҭәам инеицыху ашьҭыбжь **ы**.

Ашәаҳәараан ацырақәа рхыԥхьаӡара лассы-лассы аҽеиҭанакуеит иаарту ацырақәа рыбжьара абжьыԥка шьҭыбжьқәа анеилало, ма ианбыжьшәо. Иааҳгап аҿырԥштәқәа еиуеиԥшым ақьабзтә ашәа ххқәа рҟынтәи:

Жәеинрааланы иҳәоу атекст:
1. [Уа], аҽцыс имиц лзырыбжьоит…
[Уа], асыс имиц лзыхдыркуеит…
2. [Уа], аиҭарԥьгәыгәын амԥа иангылоуп…
[Уа], алтәы ҭаскәач, раӡны кәаԥ-кәаԥ…

Ашәаны иҳәоу атекст:
1. Уаҽцыс имиц л[ы]зырыбжьоит…
Уасыс имиц л[а]зыхдыркуеит…
2. **Уа-а-аиҭарԥьгәыгәын** а-амԥа иангылоуп…
Уа-а-алтәы ҭаскәа-ач, раӡны-ы кәаԥ-кәаԥ…

Ишаабо еиԥш, актәи аҿырԥштәаҟны иҳамоуп ацыра абыжьшәара: «**Уа+аҽцыс=Уаҽцыс»; «Уа+асыс=Уасыс»;** аԥбатәи аҿырԥштәаҟны ацырақәа хыԥхьаӡарала еиҳахеит: «**Уа+аиҭарԥьгәыгәын=Уа-а-аиҭарԥьгәыгәын**»; «**Уа+алтәы=Уа-а-алтәы».**

Уажәшьҭа ҳрызхьаԥшып ацырақәа рыркьаҿреи реицытцреи иаҳа изҟазшьарбагоу, ацәажәаратә ҟазшьа змоу ашәақәа иреиуоу «Иарчхьоу иашәа».

Жәеинрааланы иҳәоу атекст:

Ажәлар дуӡӡа рыкәшан игылоуп,	9 ц.
Аа, ҳаа, ҳаа!	3 ц.
Акалҭ гәыӡрагь убра иҳазҭытцт,	9 ц.
Аа, ҳаа, ҳаа!	3 ц.

Акыка цҳарагьы убра иҳазҭытцт,	10 ц.
Аа, ҳаа, ҳаа!	3 ц.

Ашәаны иҳәоу атекст:

Ажәлар[а] дуӡӡа рыкәшан игылоуп, ацырақәа	10
Аа, ҳаа, ҳаа! ацырақәа	3
Акалҭ[ы]+гәӡрагь убра иҳазҭытцт,	9 ц.
Аа, ҳаа, ҳаа!	3 ц.
Акык <…> цҳарагьы убра иҳазҭытцт,	10 ц.
Аа, ҳаа, ҳаа!	3 ц.

Лабҿаба излаабо ала, ашәаҳәараан ацырақәа реицатәра ма реизырҳара зызҳәоу – урҭ хыԥхьаӡарала реиҟаратәроуп. Ҳәарас иаҭахузеи, усҟан ацырақәа ирыхҭысуа аԥсахрақәа дыршақә акәым ишыҟало – гәаамыгӡаралоуп, амузыкатә ритми атекст аритми ахьеиқәымшәо иахҟьаны[1].

Абасала, аԥсуа жәлар рашәақәа рҿы атексти ашәабжьи ҷыдала наҟ-ааҟ еинируеит. Уи аѽыза аҭагылазашьа аан, егьырҭ ажәларқәа азәырѽы рмузыкатә фольклор аҟны еиԥш, ашәабжь анапаҿы иаанагоит атекст, уимоу, уи ныҟәнацоит, амала ацакы еиламырцҳакәа.

Иқәгылоит азҵаара: атекст анырра ҳәа акгьы ҟанамҵаӡои ашәабжь аганахь ала? Жәаҳәарада, иҟанаҵоит. Уи аѽыза ацәырҵра уагәылаԥшуеит изныкымкәа иантҵоу ашәак авариантқәа реиҿырԥшраан. (Араҟа иаҭыԥны иаабом еиуеиԥшым аамҭақәа рзы вариант ҳасабла иантҵоу аҿаԥыцтә рҿиамҭақәа аҵҵаарадырратә ҷак ду шрымоу алацәажәара.) Ҳарҭ ҳнапы иакуп еиуеиԥшым аамҭақәа (саатқ, мышкы, шықәсык уҳәа) бжьаҵаны шәаҳәаѽык иҿынтәи иантҵоу амузыка-фольклортә рҿиамҭақәа.

[1] Аритмеиҿкаара хыкәкыс иҟаҵаны, абызшәа еиуеиԥшым афонетикатә, аморфологиатә процессқәа рхарҳәарала ашәа атекст ацәаҳәаҿы ацырақәа реиҟаратәра (реизырҳара ма реицатәра) инарҭбаан аҭыԥ амоуп аурысқәа рҿаԥыцтә поезиаҿгьы [Бейли 2001: 149; 275–277].

Урҭ анцамҭақәа рыбжьы ҳазыҙырԥуа, изныкымкәа агәра аагеит атекст џьара-џьара ишышьақәнаҟьо, ма ишаԥсахуа ашәабжь аритм. Убас, «Нарҭ Сасрыҟәа иашәа» ԥшьынтә ианаҳҵеит абаԥхатәра злаз ашәаҳәаԥ Машьика Арсҭаа-ԥҳа илҳәамҭаны. Урҭ аԥшьнҵамҭакгьы цакылагьы формалагьы неиԥымсрада ргәыцә ак шакәызгьы, зегь акоуп, атекст аганахьала еиԥгарақәак рыдаабалоит. Иаагап «Нарҭ Сасрыҟәа иашәа» еиуеиԥшым аамҭақәа рзы диктофонла иҭаԥу ԥ-нҵамҭак рцыԥҵәахақәа:

Ашәаны иҳәоу атекст
1. А-а-а, ҳа-а-а ҳаҳ,
Сызиаааиуа дызбароп!
А-а-а, ҳа-а-а ҳаҳ,
Исиааиуа дгәасҭароп!
А-а-а, ҳа-а-а ҳаҳ,
Уо уан, макьана уқәыԥшыми!..
(Ианҵоуп 10.07.1983 ш.)

2. А-а-а, ҳа-а-а ҳа-а,
Сызиаааиуа дызбароп!
А-а-а, ҳа-а-а ҳа-а,
Исиааиуа дгәасҭароп!
А-а-а, ҳа-а-а ҳа-а,
Уан уара дукәыхшоп!...
(Ианҵоуп 28.08.1984 ш.)

Аԥбатәи анцамҭаҽы аҵыхәтәантәи аҵәаҳәа аҽеиҭанакит: *«Уо уан, макьана уқәыԥшыми»* аҭыпан ицәырҵит *«Уан уара дукәыхшоуп»*. Иҟалаз аԥсахра, маҷк акәзаргьы, еиҭанакит амелодиа, уи аҵәажәарахь ииасырц егьагымхо. Ас еиԥш маҷ-саҷк афольклортә текстаҽ иҟалало аитакрақәа афольклорҭцараҽы атекст «абырра» ҳәа иашьҭоуп. Аха, иага ус акәзаргьы, атекст аҭагәҭасра шьаҭанкыла иазыԥсахуам ашәабжь. Ашәаҳәаԥ ес-

нагь хыԥәкыла ашәа амелодиа аицамкра дазыхатҳатцоит, атекст «агәтасра» иԥашәозаргьы. Акырынтә игәатоуп: ашәаҳәа҃, ииҳәо ашәа цәаҳәаԥәак (ма ажәаԥәак) анихаштлак, аитаҳәаԥәа ицырхыраан, есиԥалалакгьы ашәабжь амырхәашьра хыԥәкыс ишьтихуеит.

Хыхь иаххәаз зегь ааизыркәкәаны, иԥатцазар ауеит ана҃стәи алкаа: иааидкылан, аԥсуа жәлар рашәаԥәа рритм хыс-гәыс иамоу ажәа артәараҽы, аихышәшәара аус аҽы – аԥсшәа иамоу афонетикатә лшараԥәа роуп. Ҩашьарак ақәымкәа аԥсуа жәлар рмузыкатә фольклор ашәаноуп акәымзар, егьыс атекст ахала, жәеинраалатцас аҳәара алдыршомызт. Иаҳа ижәытәзатәиу ашәаԥәа асинкретикатә ƙазшьа рымоуп: уаƙа аƙазара ахәтаԥәа рыхпагьы – ажәа, ашәабжь, акәашара – еилахәны ицәырцуеит. Убарт иреиуоуп ажәытәтәи аибаркыра ашәаԥәа: «Шьаратын», «Аураашьа». Ажәеи, ашәеи, акәашареи акны иахьеилахәу иабзоураны, арт ашәаԥәа рритм лымкаала еилыххоуп.

Аԥсуа шәаԥәа рҳәараан рҽеиларызҙоит атексти ашәабжьи рритмԥәа. Убри аƙнытә, ашәаԥәа ражәеинраалеиҽартәышьа ашьаԥәыргыларазы ихадоу урт реилазҙара иаҳнато ашәагазагоуп. Атексти ашәабжьи еиԥәытханы хаз-хазы рыхәаԥшра иаҳнарбоит еиуеиԥшым аритмеиҽкаарақәа. Афольклор аизга҃цәа азәыр҃ы иазгәартахьеит: ашәаҳәа҃ ашәабжь ааныжьны ашәа ажәаԥәа рымацара аниҳәо, уи атекст хәашхәашоит. Уи ус шакәыз ҳарт хатала агәра аагеит аԥсуа жәлар рашәаԥәа ананаҳтцоз. Ашәа атекст ахала (жәеинраалатцас) иаҳзеиташәҳә ҳәа ашәаҳәа҃цәа рахь аҳәара аныƙаҳтцалак, урт, азныказ, ршьара иԥәƙьон, мап ркуан, ус ƙалашьа амазам (ашәабжьи ажәаԥәеи еицрыганы рҳәара) ҳәа иԥхьазаны. Цьоукы-цьоукы ашәа атекст аҳәара рҽазыркзаргьы, ацакы аитаҳәара иамҽеханакуан. Даҽеа цьоукых, цәаҳәак, ҩ-цәаҳәак шаарҳәалак, ашәаҳәарахь иианагон, убас мацара ихдыркәшон ашәа. Ажәакала, ашәа ажәала ацәыргараан, цсабарала иамаз ахаҽы акыр еицакхон. Абар, «Ажәеиԥшьаа рашәа» атекст ахаҽы аҽшеитанакыз жәеинраалатцас ианҳәаха:

Ашәаны иҳәоу атекст:
Уаа раидара, рааида гәыргьа,
Уаа рааид, уаа рааид, ҳа-ҳаа!
Уаа, анцәа рҭыпҳа – Ажәеиԥшьаа рҭаца,
Уаа рааид, ҳа-ҳаа!
Аԥсуа бчараҳ ахра даҽоуп,
Уаа рааид, уаа рааид, ҳа-ҳаа!

Ашәада иҳәоу атекст:
Уаа раидара, рааида гәыргьа,
Анцәа рҭыпҳа – Ажәеиԥшьаа рҭаца…
Аԥсуа бчараҳ ахра даҽоуп…

Ашәада иҳәоу атекст иаԥхеит ашәа ажәеинраалеиҿкаага амарҭхә (акомпонент) хада – **аиҭаҳәа**. Ари аҿырԥштәы ҩаԥхьа иартцабыргуеит жәлар рашәаҿ атексти ашәабжьи иузеиӄәымҭхо ишеимадоу, урҭ хаз-хазы ҟалашьа шрымам.

Атекст аритми ашәабжь аритми реимадашьа зеиԥшроу иаҿырԥшны, аԥсуа жәлар рашәаӄәа еихшазар ауеит ҩбаны: **змелодиа еиԥыхуи** (протяжно-мелодические) **ацәажәаратә ҟазшьа змоуи (речитативные) ашәаӄәа** ҳәа**.** Зҿырԥштәӄәа хыхь иаагоу, змелодиа еиԥыху ашәаӄәа рҿы иаҳа иааԥшуеит атексти ашәабжьи реилаҙҩара («ракзаара»). Ашәаны иҳәоуи жәеинрааланы иҳәоуи ашәаӄәа ртекстӄәа хаз-хазы иганы ианеиҿҳарԥшуа, иаабоит урҭ рритмеиҿкаара шеиԥшым. Ацәажәаратә ҟазшьа змоу ашәаӄәа ртәы ххәозар, атексти ашәабжьи рритмӄәа аиҩгарақәа маԥны ауп ишрымоу (ма зынҙа ирымаҙам).

Алитературатә теориа иадыруа ашәага-загақәа рыла (аметрикатә теориала) змелодиа неиԥыху ашәаӄәа ражәеинраалеиҿартәышьа аҭцаара лыԥшәа дук ҳнаҭоны иаабом: ацәаҳәаӄәа шьыӄәырсла иузеихшом, уаҟа иалуршо акызатцәык ауп – **ихадоу абжьыӄәыцәгәарақәа ралкаара**. Ашьыӄәырстә теориала ацәажәаратә ҟазшьа змоу ашәаӄәа рызнеира иаҳа қьар алан иаабоит.

Змелодиа неиԥыху ашәақәа раԍьырак, хыхь ишаабаз ала, асемантикадатә ҟазшьа змоу аиҭаҳәақәа рыла иԝычоуп. Урҭ аиҭаҳәақәа жәытәʒатәиқәоуп, дац-ԥашәла анкьабынкьатәи (первобытный) асинкретизм иаларсуп. Зԥакы аилкаара амуа ажәабыжьҭҟьақәа рыла ишьақәгылоуп, иаҳҳәап, амифологиа-қьабзтә ашәақәеи аԥьа ашәақәеи. Арҭ арҽиамҭақәа рҽы зсемантика еилкааy ажәақәа уеизгьы-уеизгьы иаҭахны иҟам. Ари аԝыза аҭагылазаашьа адыга жәларқәа рмузыкатә фольклор аҽгьы аҭыԥ шамоу хшыԝзышьҭра азуа, академик М.А. Кумахов асемантикадатә ажәақәа, аритмика-мелодиатә еиҽҟаагақәак раҳасабала, ашәақәак аханатәаахысгьы иргәылазар ҟалон ҳәа азгәеиҭоит [Кумахов 1984: 218].

* * *

Б.У. Шьынқәба, уи иаамышьҭахь В.Л. Атԥнариа, алкаа шыҟарҵо ала, аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә поезиаҽы ҳара иҳамоуп **амузыка-ԥәажәаратә ҟазшьа змоу атонтә жәеинраалеиҽартәышьа асистема.** Ҟазшьа хаданы ари ажәеинраалеиҽартәышьа асистема иныҟәнаго – аԥәаҳәақәа рҽы абжьықәыгәгәарақәа хыԥхьаʒарала еиқәшәоит, ибжьықәыгәгәарадоу ацырақәа ракәзар – хыԥхьаʒарала еиԝгоуп шамахамзар.

Ари еиԥш алкаа цатԍәыдоуп ҳәа ҳазҳәом, аха уи аҟны мацара иаагылатәым. Ԥабыргны, аԥсуаа рҟны еиԥш, егьырҭ амилатҟәа азәырԝы рҽгьы иалкааyп *амузыка-ԥәажәаратә//амузыка-тонтә//ашәа-тонтә* жәеинраалеиҽартәышьа асистема. «Русский народный стих, – иԝуеит В.М. Жирмунски, – есть стих песенный, т. е. его ритмический характер определяется прежде всего ритмическим строением напева: однако, вместе с тем, музыкальные ударения располагаются в тесном соответствии с ударениями словесными (или фразовыми), не насилуя языкового материала, а только широко пользуясь существующими в народных говорах акцентными дублетами… При этом постоянным в стихе является только число метрических ударе-

ний, число неударных остается только величиной переменной» [Жирмунский 1925: 243].

Ажәытәҙатәи аԥсуа шәаҟәа ҟазшьа хаданы ирыдаабало убри ауп – атексти ашәабжьи рцәаҳәаҟәа рҿы ихадоу абжьыҟәыҷәгәарақәа еиқәшәоит, ацырақәа ҳрызхьаԥшуазар, хыԥхьаҙарала хҭак еицҭадыршәуам (6–11 цыра еимаркуеит). Алкаа ҳарҵабыргып ҿырԥштәыла:

Жәеинрааланы иҳәоу атекст:
[Уа], хра́ цыԥхьаҙагьы – Ергь ашәа́бжьуп,
[Уара́ад ҳаҳа́ радара ҳа́а!],
[Уа], гәарҭа́ цыԥхьаҙа аҭа́мҳа еиҿа́жьуп,
[Уара́ад ҳаҳа́, радара ҳа́а!..]

Ашәаны иҳәоу атекст:
Уа, хра цыԥхьаҙагьы́-ы – Е́-е-ергь ашәабжьуп,
Уара́-а-ад ҳаҳа́-а, радара ҳа́-а-а!
Уа, гәарҭа цыԥхьаҙагьы́-ы-ы ҭа́-а-амҳа еиҿажьу-уп,
Уара́-а-ад ҳаҳа́-а, радара ҳа́-а-а!

Ашәа ацәаҳәаҟәа шьыҟәырсла акәымкәа – ажәа-ажәала еихшатәуп. Абас еиԥш ҳрызнеир ауеит ақьабзтә ашәаҟәеи афырхаҵаратә ашәаҟәеи. Уаҟа цәаҳәак аҿы иаҳԥылоит 4–5 ажәа. Арҿиамҭақәа ражәеинраалеиҿартәышьаҿы аҳра ауеит **аизохронизм** ҳәа изышьҭоу ажәеинраала аритмеиҿкааратә принцип: ацәаҳәаҟәа рҳәаразы иаҟәырҙу аамҭа еиҟароуп; ацырақәа рхыԥхьаҙара анакәха, 6–11 иреиҳам. Еицырдыруа атеориатә знеишьақәа (лымкаала ашьыҟәырстә теориа) мчыла ҳзыхцәажәо ашәаҟәа рыдгалара, иаахтны иаҳҳәарами, итоуроу алтцшәа ҳарҭом, избан уҳәозар, урҭ атеориақәа зыҟәныҟәо апринципкәа араҟа «аус рызуам», алитературатә жәеинраалеиҿартәышьаҿ аус шыруа еиԥш; ацырақәа рхыԥхьаҙара хҭак еицҭадыршәуа иҟам. Еиҵаҳҳәахуеит, ара иааҳарԥшырц иҳалшо ихадоу абжьыҟәыҷәгәарақәа ракәхоит.

Дҽеакала реиҽартәышьа аабоит ацәажәаратә ҟазшьа змоу аҧсуа шәақәа. Уа ҳахьҧшуеит, уимоу, зны-зынлагьы инҵкаатцәҟьангьы ицәырҧуеит еихышәшәо, цырала еиҧш, бжьыҟәыҷәгәаралагьы еиҟароу ацәаҳәақәа. Ҳазхьаҧшып алирикатә ашәа:

Сымыш, сытцых, сылашара, – ∪ – ∪ – ∪ – ∪
Сшьақар камфеҭ, сыхаара, ∪ – ∪ – – ∪ – ∪
Сыцьымшь ҟьаҟьа, сыбла ҭшаша, – ∪ – ∪ – ∪ – ∪
Сааигәа баагыл сбырфын-бырса! – ∪ – ∪ – ∪ – ∪

[Кәаҕәаниа 1992: 187]

Аҩбатәи ацәаҳәаҽы иаҳпыло еилахәарақәак алаҳамтцозар, ара иҳамоуп ҳара иҧҟапцәоу цшь-шьыҟәырск рыла ишьақәгылоу ахореи (ажәа «**сылашара**» аҟны апиррихи ахьыҟоу – уи баргәым).

Иааҳгап «Агәалашәара» захьӡу даҽеа лирикатә ашәак ацыпцәаха:

Жәеинрааланы иҳәоу атекст:
Исгәалашәоит санычкәыназ, [уаа!]
Сҽырба-ҽырбо санықәашоз, [уаа!]
Аҳәса хәычқәа санеимаркуаз, [уаа!]
Исгәалашәоит санычкәыназ, [уаа!]
Аҭыпҳацәа рыхцәы зардақь, [уаа!]
Ага мардуан санылбаауаз, [уаа!]

[Кәаҕәаниа 1992: 208]

Ашәаны иҳәоу атекст:

Ис-гәа-ла-шәоит са-ныч-кәы-наз, уа-а-а!	9 ц.
Сҽыр-ба-ҽырбо са-ны-кәа-шоз, уа-а-а!	9 ц.
Аҳә-са хәыч-қәа са-неи-мар-куаз, уа-а-а!	9 ц.
Ис-гәа-ла-шәоит са-ныч-кәы-наз, уа-а-а!	9 ц.
А-ҭып-ҳа-цәа рых-цәы зар-дақь, уа-а-а!	9 ц.
А-га мар-дуан са-ныл-баа-уаз, уа-а-а!..	9 ц.

Ари ашәа аԥхьарца иацҳәоуп. Иаагоу ацәаҳәақәа излаҳдырбо ала, ацырақәа рхыԥхьаӡара еиƙароуп. Ашәаҳәараан ацәаҳәақәа рҽ̈ы ацырақәа амузыкатә инструмент атакт иахьақәшәо иалтцшәаны, урт ҽыт-ҽыт, цәажәаратә ƙазшьала ицоит, атцыхәтәаны игылоу ажәа «уаа» (аепифора) алаҳамтцозар (уи ашәаҳәараан аҽ̈еитцнахуеит). Змелодиа неитцыху ашәақәа ирыҽ̈ҳарԥшуазар, ҳзыхцәажәо, ацәажәаратә ƙазшьа змоу амузыкатә рҽ̈иамтаҽ̈ы ашәаҳәараан хрыжь-хрыжь анагӡара (скандирование) иалтцшәаны рҽ̈алыркаауеит ибжьықәыгәгәароуи ибжьықәыгәгәарадоуи ацырақәа. Ара аф-цәаҳәак рҽ̈ы ҳара иҳамоуп хә-шьықәырск змоу ахореи, даҽ̈акала иаҳҳәозар – асиллабо-тонтә жәеинраалеиҽ̈артәышьа асистема. Аха иаҳҳәаз амалахазгьы иаанагом иазгәаҳтаз ашәага-загала ишьақәгылоуп ҳәа иаҳа иаастхоу аԥсуаа рҽ̈аԥыцтә поезиа арҽ̈иамтақәа зегьы. Жәаҳәарада, мап. Дара реиԥш иƙоу арҽ̈иамтақәа ҳԥылоит уарлашәарла.

2. Ашәақәа рритмика-интонациатә шьақәгылазаашьа

Аԥсуа жәлар рашәақәа ритмлеи интонациалеи реиҽ̈ҡаара аус аҽ̈ы шьарда рытцаркуеит кавказаа иреиуоу амилатқәа шьардаԝык (урт рымацарагьы ракәым) рмузыкатә фольклор аҽ̈гьы инартбаан харҳәара змоу аитаҳәақәеи, анафоракәеи, аепифоракәеи: *«Уараида, сиуараида, ҳаа», «Уасараида уаридара, уаа-ҳа», «Уа-а-уоу(ҳоу)», «Ҳаа», «Уаа»* уб. ир. Араƙа инартбаан ҳазаатгылом урт амузыка-поетикатә цхыраагӡақәа итрадициатәу жәлар рашәаҳәараҽ̈ иианыркыло атып (уи атәы шәахәапш алада), амала, иҳамԝатәны акәзаргьы, иазгәататәны иаабоит рҷыдара хадақәа. Аитаҳәақәа, анафоракәа, аепифоракәа аԥсуа жәлар рашәақәа рҽ̈ы хадара зуа ацхыраагӡақәа иреиуоуп ажәа амузыкатә ԥсы ахатцаразы, амелодиа аиҽ̈кааразы, уимоу, ажәала иузымҳәоны ашәа иагәытцатцәаху атцакы аарԥшразгьы. Ашәа аритм аиҽ̈кааразы ацәаҳәа аԥхьа, агәта, атцыхәан рыҕецәырго, арифма иныƙәнаго атцакы аƙара даргьы иныƙәыргоит. Иааҳгап аҽ̈ырԥштәқәа:

1. Уаа, Данаҟаи Ашәба хатца,
Уаа-ҳоу, уаридара!
Уаа-ҳоу, уасарида!
Уаа-уоу, Данаҟаи ахатца, **уаа!..**
[Кәаҕәаниа 2013: 177]

2. Кәаткәат иҙгаб Мадина цшҙа, **ҳаа!**
Уаараидоуп, уасараидашь уарада, ҳаа!
Уаараидоуп, уасараидашь уарада, ҳаа!
Аԥсуа хатца ҽеихәла длышьтоуп, ҳаа!..
[Кәаҕәаниа 1989: 110]

Аитаҳәеи (*«Уаараидоуп, уасараидашь уарада…»*), анафореи (*«Уаа»*), аепофореи (*«ҳаа»)* еилатцәаны ашәа аритм-интонациатә ганкәа тыргоит. Уи иалтцшәаны арҿиамта уеизгьы-уеизгьы арифма атаххара адаабалом. Иаагоу аҿырԥштәкәа реиԥш зеиԥшу аитаҳәакәа амузыкатә ритмеиҿкаара мацарагьы акәым, ацәаҳәеиҿкааразгьы (астрофеиҿкааразгьы) ицхыраагҙоуп:

Ага мардуан санылбаауаз, **уаа!**
Уаа, уараида, **уаа!**
Уаа раида, наныкьара, **уаа!**
Уаа раида, уараидара, **уаа!..**
[Кәаҕәаниа 1988: 113]

Араҟа абжьытҟьа «уаа» ацәаҳәа ахыркәшамтеи егьи ацәаҳәа алагамтеи рҿы ицәырцуеит. Ари аҩыза аритмикатә-композициатә еиҿкаашьа (акромонограмма) инартбааны акәым, аха уеизгьы акырԥьара иаҳԥылоит аԥсуаа рашәаҳәаратә поезиаҿ.

Иқьабзтәым ашәакәа (ахьҙыртәракәа) иаҳа рҽалыркаауеит ирымоу аинтонациатә-ритмикатә лшаракәа рыла. Аитаҳәакәа иалкаау тыԥк аҿы иахьгылоу абзоурала ашәа цәаҳәа-цәаҳәала аихшара уадаҩрак ацны иҟам:

Аҭаца ҽыц дзеиԥшроу шәасҳәап?
Уаа, ҳа, ҳаа, ҳаа!
Шьапы мыҙәҙәа – цәарҭа қәпала,
Уаа, ҳа, ҳаа, ҳаа!
Напы мыҙәҙәа – ҽахра еиҩцәа,
Уаа, ҳа, ҳаа, ҳаа!
(Кәаҕәаниа 1992: 267–268)

Ари ашәа ахы инаркны аҵыхәанҙа ацәаҳәақәа аазырԥшуа аиҭаҳәа «Уаа, ҳа, ҳаа, ҳаа!» ауп.

Ацәаҳәақәа ралкааразы ицхыраагҙоуп анафорагьы аепифорагьы:

1. Уа, аҭлаԥсирири ԥсиҟәара,
Уа, аҭлаԥсирири ԥсиҟәара,
Уа, Зосҳана, уа, Еш-қыҭа, ҳоу!..
[Кәаҕәаниа 2013а: 33]

2. Иааигаз аԥхәыс иара димыхәеит, **уаа!**
Уа, лара мыжда дхаз ҽырбаҩхеит, **уаа!**
Дзеиҽеырбоз ҳәа гәыла дрымам, **уаа!..**
[Кәаҕәаниа 2013а: 127]

Ашәа мелодиала аиҽкаараҽы аиҭаҳәақәа крызцазкуа поетикатә елементны излаҟоу ала, иаҳа инеиужьны урҭ цәыргоуп *змелодиа неиԥыху* (протяжно-мелодические) арҽиамҭақәа рыҟны. Еилкааy усуп, усҟан дара руснагҙатә хада шцәыргахо ашәа атекст инамаданы акәым, ашәабжь акомпозициа инацыртәны ауп. Уи аганахьала хшыҩзышьҭра заҳҭаша – ашәаҳәаҩцәа ашәа атекст мацара (ашәабжь ацымкәа) анырҳәо (уи еиԥш зегьы ирзалыршом, уимоу, ирзеилкааyам ашәада ажәақәа шҳәатәу), неиҩымсрада ибжьаҙуеит аиҭаҳәақәеи, анафоракәеи, аепифоракәеи, иаанхо алексикатә цакы змоу ацәаҳәақәа роуп. Иаҳҳәап:

Ашәаны иҳәоу атекст:
Аршышра ашәа
Уасараидашь уаридара,
Уаа-ҳа, ҳаа!
Уа, анцәа дызҭоу илхароузеи,
Уаа-ҳа, ҳаа!
Са сзыршышыз сара издыруеит,
Уаа-ҳа, ҳаа!
Аҳ икамбашь ашыла афеит,
Уаа-ҳа, ҳаа!

[Кәаҕәаниа 1989: 103–104]

Жәеинраалацас иҳәоу атекст:
Анцәа дызҭоу илхароузеи,
Са сзыршышыз сара издыруеит,
Аҳ икамбашь ашыла афеит…

Аԥсуа жәлар рашәақәа рритмика-интонациатә еилазаашьа ҳаналацәажәо, ҳазаатымгылар ауам акырӡа зҵазкуа *аатҕылара* (ацезура) азҵаара. Поетикатә матәахәык аҳасабала, аатгылара ашәа ритмла иарбеиоит, насгьы ажәеинраала хәҭа-хәҭала еиԥнашоит. Аԥсуаа рашәақәа рҽы аатгылара ацәыртцра ахатә ҷыдарақәа амоуп. Жанрқәак рыҟны аатгылара ԥ-хәҭакны (ма хы-хәҭакны) еиԥнашауа ацәаҳәақәа ҳрызхьаԥшыр, ԥашьарада, иаабоит урҭ ахәҭақәа цырала ишеиҟарам (аитаҳәа алаҳамцозар). Ус еиԥш иҟоуп еиҳарак ажәытәӡатәи апоезиатә рҽиамҭақәа – аԥьеи ақьабзи ирыдҳәалоу ашәақәа. Ҳрызхьаԥшып «Ажәеиԥшьаа рашәа» аҟынтәи иаагоу ԥшь-цәаҳәак:

Ибымбац, ибымфац // дадбымжьалан, 6+4
Уа рааид // уа рааид // ҳа-ҳаа! 2+2+2

Иббахьоу, ибфахьоу // иаҩыбмыжьын 6+4
Уа раанд // уа раанд // ҳа-ҳаа! 2+2+2

[Кәаҕәаниа 1992: 72]

Аатгылара иабзоураны ари ашәаҿы ритмеиҿкааганы иҟалеит: цьара – ажәеицааирақәа, цьарах – ажәақәа.

Иаҳа ааскьа иҿиаз ашәақәа, апоетика аганахьала, ажәытәтәиқәа изларылҳкааyа аҷыдарақәа ныҟәыргоит. Урт рыҟны аатгылара ацәыртцраан, хаз-хазы зҽалызкааyа ахәтақәа цырала еиҟароуп (ианеиҟарамгьы аиҩгарақәа, шамахамзар, цырак еиҳам). Уи анаҩсангьы, зыҵбахә ҳамоу ааскьатәи ашәақәа рҿы аатгылара аԥхьатцәкьа игылоу ажәа иалкааны абжьыкәыгәгәара шьтнахуеит:

Шьыбжьон **дыцәоит** // цәышьтын дгылоит, 4+4
Аа-ҳа // ҳаа-ҳа! 2+2
Сақәлеи **цәа́ԥшьлеи** // лхы-лҿы еибытоуп, 4+5(4)
Аа-ҳа // ҳаа-ҳа! 2+2
Лыхәда **тыхны** // лмаҕра хтцәаны, 4+4
Аа-ҳа // ҳаа-ҳа!.. 2+2

[Кәаҕәаниа 1989: 107]

Аҩбатәи ацәаҳәаҿы аатгылара аамышьтахь ицо ажәеицааира «лхы-лҿы еибытоуп» 5-цырак рыла ишьақәгылоуп, аха ашәаҳәараан, аҩажәак рыбжьара ацырақәа злаарту ала, ашьтыбжькәа **ы, е** еилалоит аҟнытә, цырак ыҟаҵамшәа ихәаҿуеит, аритмгьы аҿышьақәнархоит. Цьара-цьара ицәыртцуа еилахәара ссақәак ртәы ҳамҳәозар, ара иҳамоуп ҳара асиллабо-тонтә жәеинраалеиҿартәышьа асистема еиуоу ԥшь-шьыкәырск рыла ишьақәгылоу ахореи (– ∪ – ∪ – ∪ – ∪ –).

Апсуа жәлар рашәақәа рҿы, ууанҵагьы иаххәахьеит еиԥш, ашәабжь алшарақәа дууп. Ашәаҳәараан иара ицәырнагоит арҿиамта ԥсабарала иацәтәыму, абжьаапны иадумбало абжьыҟа

шьҭыбжьқәа. Урҭ ашьҭыбжьқәа ирыбзоураны ацәаҳәақәа цырала рҽеиԥарартәуеит, иаҳҳәап, абас:

Ашәаны иҳәоу атекст:
Бсыргәамҵуам // жәа рацәала, 3+4
Хыхь исҳәахьоу // сцәажәашьала… 4+4
[Кәаҕәаниа 2008: 231]

Жәеинраалаҵас иҳәоу атекст:
Б[ы]сыргәамҵуам // жәа рацәала, 4+4
Хыхь исҳәахьоу // сцәажәашьала… 4+4

Ашәаҳәараан абжьыԥка шьҭыбжьы **ы** ацәырҵрала ацәаҳәа аԥхьатәи ахәҭа цырак нацлеит, убриалагьы егьи ахәҭа иаԥарахеит. Ажәакала, ашәабжь иаратәала ажәеинраала «ныԥәнацеит», ашәабжь аритмгьы иаҳа еилыхха иԥалеит.

Ашәақәа зегьы еицеиԥараны ирныҧшуам аатгылара ацәырҵра: змелодиа неитцыху рҿы аатгылара маҷк иҧсыҿуп; ацәажәаратә ҟазшьа змоу рыԥны – иаҳа иалкааун. Аатгылара иаҳа аҽалнакаар ауеит ацәаҳәа ахәҭақәа ҵакыла наԥ-наԥ ианеиҿагыло:

Дкьаҿшәпангьы // дпалтыҟсамкәа, 3+4
Деиқәаҵәангьы // дцьангарамкәа, 4+4
Дышкәакәангьы // дмарканымкәа, 4+4
Даҧшьыngьы // дуарцеимкәа… 3+4
[Кәаҕәаниа 1989: 109]

Аҧсуа жәлар рашәақәа рсахьаркыратә цәеижь зырбеио маҭәахәқәаны иԥоуп **ашьҭыбжьҿыцшраҟәа, ажәеиҵаҳәараҟәа.** Ашьҭыбжьҿыцшраҟәа еиҳарак изҟазшьа ҷыдоу аҧьа ашәақәа роуп. Арҭ ашәақәа убас еиҧш шьҭыбжьқәак рхылҵуеит, рритмгьы убас еилыххоуп – аусура апроцесс ҳлымҳа иаҳауеит, ҳабла ихгылоит:

1. «**Цырр, сырр**» угьежьла,
   Ауараида рашьа!..
2. «**Тырр, тырр, тари, тари**»,
   Хәыц кәыкәыблан уеиҩышәшәа!..

Ашьтыбжьқәа «цыр», «сыр», «тыр» реиқәҕытрақәа ихыртуеит аласа аныркәыкәуаз, ақәны аныржәжәоз аамтазы аусура амҩацысшьа.

Иқьабзтәым ашәақәа рҕы цыбжьыҟа шьтыбжьык акырынтә ацәыртцра иабзоураны итцархоит арҕиамта иаанарпшуа аиумори асатиреи ртцакы:

1. Быжьба-**быжь**ба **шьал**та еи**лажь**уп,
Быжьра-**быжь**цәа **быжь-шьал**теилажьк
Дыргәыларшәуп Нина Ҕәыҕәуа-цҳа…
[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 87]

2. Кәым**жәыжә** иара ишәуп,
Кьынты**жә** маҟа иара имҕоуп,
А**жә**цәа ишьап цынца тыҳәҳәо ишьоуп,
Еимсы**жә**к еимаа**жә**к иахарпоуп…
[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 110]

Ҳазхьапшып ацыбжьыҟа шьтыбжьқәа **хь**, **ць**, **ҕь**, **жә** реигәныҩра агәыкыреи алахҕыхреи иреиуоу ассоциациақәа анузцәырырго аҕырпштәы:

Иа**жәа хьы** раҙныла иҩычоу
А**хьхьа-хьхь**аҳәа иҕытцышәшәауеит,
А**хьхьа-цьць**аҳәа дҕыжәлауеит.
А**ҕь**араҳәагь дҕы**жә**цуеит.
[Гәлиа, Бҕажәба 1972: 105]

XX ашәышықәса 60-тәи ашықәсқәа ралагамҭаз Б.У. Шьынқәба аԥсуа ҽаԥыцтә поезиаҿ «арифма инеиԥынкылан акәымкәа, иԥәырҟьа-цәырасуа ауп ишаабо» ҳәа азгәеиҭон [Шьынқәба 1952: 88]. Ари аѳыза алкаа ҟаиҵоит В.Л. Атҵнариагьы имонографиа «Аԥсуа жәеинраалеиҿартәышьа» аҟны [Цвинария 1987: 116]. Атҵарауаа ирҳәо шеилкаатәу – ахы инаркны атцыхәанӡа рифмала ихырҷоу арҿиамҭақәа ыҟам ҳәа ауп. Иҟатцоу алкаа ҿыгәгәала ушзаҿамгылогьы, иахьа уажәшьҭа фольклортә материалла иаҳа ҳанытбааха, уи агәаанагара ахарҭәаара аҭаххоит.

Зегь раԥхьа иргыланы иазгәаҳҭаша: змелодиа неиԥцыху ажәытәтәи аԥсуа шәақәа арифмақәа рҟәыблаазар, уи ԥьашьатәым, избанзар урҭ уеизгьы-уеизгьы дара (арифмақәа) рыда ихьысҳан, ма игәыгәтахан иҟам, насгьы ашәаҳәараан, хыхь ԥьара иаҳҳәахьеит еиԥш, рифмара руама уҳәо аҟынӡа ритмика-интонациатә цхыраагӡаны ашәаҿы ицәыртцуеит зеиуахк уҭаху аиҭаҳәақәа. Ҽырԥштәыс иааҳгап «Инаԥха Кьагәа иашәа»:

Уаа, зыбз ахықәцәгьы хҵа**цаз** Кьагәа,
Уарааид Кьагәа, уарааид уаа!
Уаа, згәыбжьынацәагьы хҭацала**газ** Кьагәа,
Уарааид Кьагәа, уарааид уаа!
Уаа, храцыԥхьаӡагьы злабашьа-тыԥ а**ныз** Кьагәа,
Уарааид Кьагәа, уарааид уаа!
Уаа, хәадацыԥхьаӡагьы жьыӡла изыртә**уаз** Кьагәа,
Уарааид Кьагәа, уарааид уаа!

[Кәаҕәаниа 1999: 337]

Ашәа аԥцоуп агәышьҭыхра зцоу афырхатцара-музыкатә поезиа ахҭа иҭаршәны. Афырхатца ихьӡ «Кьагәа» рифмара зуа рефренцас ицәыртцуеит. Уи аԥхьа игылоу ажәақәа зегьы рифмара рзеибауеит: ***хҿайас → хҭацалагаз → аныз → изыртәуаз***… Ара иҳамоуп мрагыларатәи ажәларқәа рпоезиаҿ ахархәара змоу алитературатә цхыраагӡа **редиф** иазааигәоу апоетикатә

цәыртцра. Ари апринцип ала ишьақәгылоуп «Сатәанеи Гәашьа лашәа», иқьабзтәым алирикатә ашәақәа: «Ауараашьа», «Арпызбеи апҳәызбеи рашәа». Еиқәыпхьаҙоу рахьынтәи иааҳгап «Арпызбеи апҳәызбеи рашәа» аҟынтәи цәаҳәақәак:

Стәазаргьы, сгәы бҭаршә**ын, дада,**
Сцәажәозаргьы, сажәа бал**ан, дада,**
Сыцәазаргьы, сыпхыҙ бал**ан, дада,**
Амсыр қьаадыш цәеижь бықә**уп, дада,**
Стампыл қаруа абла бхаршә**уп, дада…**

[Кәаҕәаниа 2008а: 226]

Ари ашәа иаҳа ихьшәаны иҿиаз апоезиатә рҿиамҭақәа иреиуоуп, аха уи иқәныҟәоит ижәытәтәиу апсуа музыкатә фольклор иарҿиаз аритм-интонациатә еиҿкаара.

Ашәақәа рҿы ана-ара ицәырҟьа-цәырасуа арифмақәа бжеиҳан аҟатцарбатә формақәа рыла ицәыргоуп:

1. Ашә дхытцын, леимаа **ахахеит,**
Уаа-ҳа, ҳаа!
Заагара дцан, лыпҳал **нхеит,**
Уаа-ҳа, ҳаа!
Аца дҭалан, лкалаҭ **тахеит**,
Уаа-ҳа, ҳаа!

[Кәаҕәаниа 1999: 365]

2. Сзашьҭозеи ҳәагь еиқәак **лышьоуп,**
Уаа-ҳа, ҳаа!
«Маншәала» ҳәагь хәымцьарк **ацдоуп,**
Уаа-ҳа, ҳаа!
«Хаас» ҳәагьы рахәыцк **алоуп,**
Уаа-ҳа, ҳаа!..

[Кәаҕәаниа 1999: 360]

Араҟа еиваԥсаны (аа) иԥэыргоу арифмаҟәа – аҟатцарбаҟәа рыла иаарԥшуп. Афырхатцара-ҭоурыхтә ашәаҟәа рҽеы лассы-лассы еиваԥсоу арифмаҟәа аарԥшуп аҟатцарба аинфинит формала:

Заадан аԥсара зыхчымҳар**аз,**
Арҟыз абаара хыла итзырб**аз,**
Уасеи цьмеи еилазмыргыл**аз,**
Ани ҷкәыни еибазмырааʒ**аз…**
[Салаҟаиа 1975: 275]

Ари апоетикатә форма иашьашәалоуп атәҳәаҟәа рҽеы иаҳпылло арифмаҟәагьы:

Ашылаԥсахра иганы изымшә**аз,**
Аҳәаа ахы еилазг**аз,**
Амҩа изыкәыз ишәышәыз,
Зымаҳә забхәараа ирхатә**аз**…
[Кәаҕәаниа 1992: 175]

Аԥсуа музыкатә фольклор аҽеы, ирацәамзаргьы, иаҳпыхьашәоит ахы инаркны аԥыхәанʒа ҟатцарбатә рифмала ихырҷоу ашәаҟәа. Убарҭ иреиуоуп «Наныкьара», мамзаргьы «Ашәуа Ҳаԥьматҭ иԥьма шкәакәа» захьʒу ашәа:

Изʒ**аз** иԥимыртле**ит**,[1]
Ипзыртл**аз** итимге**ит,**
Итызгаз ишьҭеимце**ит**,
Ишьҭазц**аз** ахәда ԥимҟе**ит**,
Ахәда ԥызҟ**аз** ацәа ахимх**ит**…
[Кәаҕәаниа 1999: 353–354]

[1] Есцәаҳәацыԥхьаза иԥэырҧуа аиҭаҳәа, арааи анаҩсани дыршакә ибжьаҳажьуеит.

Ашәа ацәаҳәақәа рынтәамтаҿ мацара акәым рифмара зуа ашьтыбжьқәа ахьцәыртцуа, урт цәыртцуеит агәтахьшәагьы: *изҙаз → иԥзыртлаз → итԥызгаз → ишьтԥазҩаз → ахәда ԥызҟаз*. Меижьарада, ас еиԥш аан иахьакәзаалакгьы ашьтыбжьқәа наҟ-ааҟ реиқәҿытра арҿиамта ҿахәҳәаган иазыҟалоит.

Арифма поетикатә мыруга хадан иахьцәыртцуа апоезиатә рҿиамтақәа ҳцылоит апсуаа рҿапыцтә ажәарҿиараҿы. Урт рхыцхьаҙараҿ иҟоуп алирикатә ашәақәа: «Атаҳмада-қабада», «Ҷлоуаа рлаф ашәа». Зегь рапхьа иргылан хшыѽзышьтра ахтап здунеи нарҳәы-аарҳәу ақьачақьуаѽ изку ашәа «Атаҳмада-қабада». Ашәа ахата ахьҙ «Атаҳмада-қабада» ѽнутҟатәи рифмала (аллитерациа) ихырҷоуп. Афырхатца хада ихьҙ еилоу ажәа «атаҳмада-қабада» рефрен ҳасабла строфа цыцхьаҙа ицәыртцуеит, иара иашьтанеиуеит рифмара зуа ацәаҳәагьы:

Атаҳмада-**қабáда,**
Ала дыргеит **лабáда.**

Атаҳмада-**қабáда,**
Иѽны гылоуп **хыбрáда.**

Атаҳмада-**қабáда,**
Ица гылоуп **шьаҟáда…**
[Кәаҕәаниа 1999: 354–355]

Ара иҳамоуп еиваԥсоу, формак ала еиҿкаау арифмақәа. Ажәа «хыбрада» аҟны актәи ацыроуп абжьааԥны абжьыкәыгәгәара зыкәшәо, аха ашәаҳәараан уи ииасуеит аѽбатәи ацырахь.

Еиваԥсоу ԥхәыстә рифмалоуп «Ҷлоуаа рлаф ашәагьы» ахы инаркны атыхәанҙа излеибытоу[1]:

Дәаб аҟәара **чабáбанда**…
Аҙы илеиуа **сыҙбáлында**…

[1] Цабыргны, ирифмадоуп цәаҳәа заԥәык – «Дәаб итырго аа-тӡла дуқәа».

Аԥсыз иҭоу **кәытыжьында**…
Ҷаҷал аҳәынтҷәа быста **цхáнда**…
Қәмарча азы илеиуа **ѡы-ƙаԥшьында**…

[Кәаҕәаниа 2013а: 120–121]

Арҿиамҭақәа «Ҷлоуаа рлаф ашәа», «Аҭаҳмада-қабада» рҿы иҳамоу цыҥылатә рифмақәоуп. Урҭ, аƙаҵарбатә рифмақәа ирҿырԥшны урыхәаԥшуазар, жәаҳәарада, иаҳа ибеиоуп, ажәлар рнапкымҭа, рпоетикатә ƙазара аизҳазыҕьара иазҳәоуп.

3. Аиҭаҳәақәа (арефренқәа) рцакы ажәлар рашәақәа рҿы

Аԥсуа жәлар рашәаҳәаратә традициаҿы акрызцазкуа музыкатә елементны ишьатәуп вариант рацәала иаҳԥыхьашәо **аиҭаҳәақәа**. Шамахазак акәымзар, урҭ аиҭаҳәақәа семантикатә еилкаарак змам ажәақәоуп.

Иарбан еиҭаҳәақәоу аԥсуаа рмузыкатә фольклор аƙны аҭыԥ змоу? Уснагзатәыс ирымоузеи дара ашәаҳәараан? Хылцшьтрас ирымоузеи аиҭаҳәақәа рыхккәак?

Аԥсуаа рашәаҳәаратә поезиа иаҵанакуа ажанрқәа зегьы рҿы аҭыԥ амоуп ауниверсалтә ƙазшьа змоу аиҭаҳәа «**Уаараида, сиуарааида**» (аварианткәа: «*Уараида, раидара…*», «*Уарадаа, уарааид…*», «*Уасарада, сиуараида…*» уб. егь.). Ашәа иарбан жанру (хку) изцазкуа, насгьы амелодиа зеиԥшроу иаҿырԥшны, ари аиҭаҳәа шәы-хкык рыла аҽеиҭанакуеит. Ашәаҳәара хацыркхоит (еиҳарак уи ашәа ижәытәзатәизар) убарҭ аритмика-асемантикадатә ƙазшьа змоу аиҭаҳәақәа рыла: ахапаҳәаѡы амелодиа аԥшьигоит, арҕызѡцәа иаԥшьгоу амелодиа рҽакәыршәаны инашьтарҳәоит, наƙ-ааƙ еихҳәало, инарыгзоит зхы кыу ашәа. Иҟоуп убри еиԥш ашәақәа, змелодиа неитцых-ааитцыху, убарҭ аиҭаҳәақәа рымацара рыла ишьақәгылоу.

Хыхь зызбахә ххәахьоу, Аԥсны иианы аԥсуаа ирылаԥшыз, рыбзазашьеи ркультуреи ирызҿлымҳахаз аурыс царауаѡ-

аботаник Н.М. Альбов иҩуан: «Абхазцы – большие любители пения. Песни их однако очень монотонны и дики для нашего слуха; и состоят по большей части из повторения бессмысленных слов: «уарада, уарада» или что-нибудь в этом роде. Обыкновенно кто-нибудь высоким голосом запевает, остальные хором ему временами вторят, как бы аккомпанируя…» [Альбов 1893: 312].

Хкы рацәала иаҳцыхьашәо аиҭаҳәа «Уаараида сиуарада» авариантқәа рахьтә, иааҳгап иаҳа лассы-лассы иаҳцыло аҧсуаа рашәаҳәаратә фольклор еиуеиҧшым ажанрқәа рыҡнытә: «Уаридада» захьӡу аҭацаагара ашәаҿ иҳамоуп «***Уаридада, уаридада мақәа***»; егьи аҭацаагара ашәа «Радедаҿ» – «***Уараида, уарада рера, Уаа уарироу уасараида уаҳа***»; аибаркыра ашәа «Шьаратын» аҡны иаҳцылоит «***Уараида, раидара уараида, ҳаҳаира шьаратцын***»; «Ажәеиҧшьаа рашәаҿ» – «***Уарадаа, уарааид ҳаа***»**;** ауазашәаҡны – «***Уараида-гьоу, ҳа-ҳаа***»; алирикатә ашәаҿ – «***Уаараидоп, уасараидашь уарада, ҳаа***» уб. егь.

Абарҭ аиҭаҳәақәа, ма урҭ ирышьашәалоу рыла ишьақәгылоу аҧсуа жәлар рашәақәа рацәаны асинкретизм ҡазшьа рымоуп. «В древнейшем сочетании, – иҩуан аурыс филологиа аклассик А.Н. Веселовски, – руководящая роль выпадала на долю ритма, последовательно нормировавшего мелодию, и развивавшийся при ней поэтический текст. Роль последнего вначале следует предположить самою скромною: то были восклицания, выражение эмоций, несколько незначащих, несодержательных слов, носителей такта и мелодии» [Веселовский 1940: 200–201]. Хадарала ҳара ианаҳцаз аҧсуа жәлар рашәаҳәаратә материалқәа жәпакы шаҳатра зларуа ала, аиҭаҳәақәа, убрахь иналаҵаны дара ирхьыҧшу амузыкатә рҿиамҭа егьырҭ ашәабжьеиҿкаагатә хәҭақәагьы – анафоракәа, аепифоракәа – ашәаҳәараан иузеиҡәымтхо еилала-еилысуеит аҵакы ныҡәызго атексти дареи. Иара убри аамҭазгьы, иҳәатәуп, убарҭ аиҭаҳәақәа аҵәаҳәақәа зегьы рҿы ашәабжь аритмика еиҿызкааура, насгьы имҩақәызҵо

мыруга хаданы ишыӄоу. Ари еиԥш аҭагылазаашьа умбарц залшом аԥсуаа шьала-дала, аетно-культуратә еимадарақәа рыла ирзааигәоу амилаҭқәа – абазақәа, адыгаа (аӄабардақәа, аедыгьаа, ачерқьезцәа) реиԥш, хылҭшьҭрала ирыжьрацәарам кавказтәи амилаҭқәа аҙәырԥы – ауаԥсаа, ақыртқәа, аӄарачқәа – рмузыкатә фольклор аӄынгьы.

Иаагап аҿырԥштәқәа еиуеиԥшым амилаҭқәа рашәақәа рӄынтәи зыҙбахә ҳамоу аиҭаҳәақәа ахьарбоу:

Аԥсуаа ртацаагарашәа «Уаридада» аҿынтә:
Ууаридада, оридада мақәа,
О-ҳо-ҳоу, ои уасараида!
– Уаа, дибама?
– Дибеит, диаҳаит, дигәаԥхеит.
О-ҳо-ҳоу, ои уасараида!
[Кәаҕәаниа 2008а: 107]

Адыгақәа рмузыкатә фольклор («Аршышра ашәа») аӄнытә:

Каншаовых девушки, (ар,) их девушки с ними!
И уаред, уарада, уои, уо, си уарада!
(Ар,) их девушки с ними, трусцой любит [бежать]
белая лошадь!
И уарад, уарада, уои, уо, си уарада!
[Барагунов, Кардангушев 1980: 104]

Ауаԥсаа рфырхаҵаратә ашәа аӄнытә:
«Кто же прочтет, уа гей, нам пестрый пакет?»
Уа-раида, уа дуне, уаит ама, рираса, ей!
Уай райда, уа-райда ма, рираса, ей!
«Карадзау Мамиати, говорят, прочтет его,
благородные куртатинцы!»

Уаи бой мардза, уайт ама, бои, рира, еи!
Уай райда, уа-райда, ма рираса, еи!

[Галаев 1964: 64]

Иаагоу аҽырԥштәқәа гәыԥбарада излаҳдырбо ала, еиуеиԥшым амилатқәа рашәақәа (жанрла еибатәым) рҽы ицәыргоуп азеиԥш шьата «**уа(са)ра(и)да**».

Ҳаԥыԥланы иаҳҳәаша – иҷыдоу ари амузыкатә поетикатә цхыраагъа аҭцаара рыхшыԥ азырышьтхьан кавказҭцаара иазҽлымҳаз ацарауаа аҳәырԥы: Ш.Н. Ногмов, Н.С. Трубецкои А.К. Шагиров, Ш.Д. Инал-ипа, Л.Хә. Акаба уб. аҳә. Аха иаахтны иҳәатәуп, зыҳбахә ҳҳәаз ацарауаа бжеиҳан хшыԥзышьтра ззыруа ашәатә рефрен афольклорҭцаара (амузыкатәи ажәалатәи) аганқәа ракәзам, алингвистикатә, мамзаргьы аетнографиатә хырхарҭоуп. Урҭ ахырхарҭақәа шьарда аурытцарымкыхуа, иаузбатәыхым. Аха иара убри аамҭазгьы высшьа рымам, уимоу, зегь раԥхьа иргылатәуп афольклорҭцаара иамадоу апроблема аганқәа ицегьы инарцаулан хшыԥзышьтра рзура. Иага умҳәан, афольклорҭцааратә проблемақәа збамкәа, ҳаззыԥшу алцшәақәа ҳмоур ƙалоит.

Ус анакәха, зегь раԥхьа иргылан еилаҳкаап: аԥсуаа рашәаҳәаратә фольклор аҟны аитаҳәа ххқәас иҳамоу; урҭ ашәақәа рҽы микропоетикатә уснагъатәыс ирымоу; рхы шԥаадырԥшуеи аитаҳәақәа ашәаҳәара апроцесс аан, мамзаргьы ашәаҳәара ианаҟәыҭхоу.

Иқәыргылоу азцаарақәа ишаанагара рҭыԥ ақәцаразы музыка-фольклортә материал хаданы ԥаԥхьа ҳрызхьаԥшуеит 1983 шықәса инаркны иахьауажәраанъа Аԥсны еиуеиԥшым араионқәа рҽы дикҭофонла ианаҳцаз аԥсуа жәлар рашәақәа. Изаазарызеи, иаҳҳысыз ашәышықәсаз иантцаз (уимоу, ицегь иаастханы иантцоу), ашьтахь акьыԥхь збаз аматериалқәа ргьырак фононцамҭақәам, ус лымҳала ишьҭкааны ақьаад (анота) ахь ииагоуп. Уи еиԥш азнеишьа (уи зыхƙьаз амзызқәа ҳарзаатгыла-

рым), ҳәарада, иалнаршомызт жәлар рашәа ахаҽыцәкьа – ажәеи ашәабжьи реилазҩашьа, арҿиамта амузыка-ритмикатә шьақәгылашьа аарԥшра. Иага умҳәан, адиктофон ала ишьтқаау ашәатә материал унапы ианаку, алша уоуеит ашәа аформеиҿкаашьа ацәыргара. Иаҳҳәаз арцабыргразы, хаз-хазы иааҳгап «Инаԥха Кьагәа иашәа» ацыпцәаха ашәаны ианҳәоуи ашәабжь анаќәытхоуи ртекстқәа:

Ашәаны иҳәоу атекст:
Уарааид уараида, уарааид уаа!..
Уарааид Кьагәа, уарааид уаа!
Уаа, зыбз ахықәцәгьы хцатаз Кьагәа,
Уарааид Кьагәа, уарааид уаа!
Уаа, згәыбжьынацәагьы хтацалагаз Кьагәа,
Уарааид Кьагәа, уарааид уаа!
Уаа, храцыцхьазагьы злабашьа-тып аныз Кьагәа
Уарааид Кьагәа, уарааид уаа!..

[Кәаҕәаниа 1999: 337]

Жәеинраалацас иҳәоу атекст:
Зыбз ахықә хцатаз Кьагәа,
Згәыбжьынацәагьы хтацалагаз Кьагәа,
Храцыцхьазагьы злабашьа-тып аныз Кьагәа…

Ишаабо ала, ашәабжь зќәытхоу (ашәаны иҳәам) атекст иацәызит амузыкатә ритмика аиҿкааразашәа зда имаҭәам апоетикатә цхыраагзақәа: анафора («уаа»), аитаҳәа («Уарааид уараида, уарааид, уаа!»). Хшыҩзышьтра заҳҭаша убри ауп, аитаҳәа аханатә ашәа хацыркыган (зачин) ицәыртцуеит. Ахапаҳәаҩы уи иҳәонацы, егьырҭ, арҕызҩцәа, аамта роуеит ишьтыху амелодиа аҿакәыршәара, иара амелодиа ахата агәаларшәара. Иубап ахацыркыгатә рефрен изныкымкәа ианеитеиҳәогьы. Уи зыхќьо амзызқәа еиуеиԥшым: ашәаҳәаҩ игәхашҭра иахќьаны, атекст (ма

амелодиа) игәалаиршәарц аамҭа игозар ҟалоит, арҕызԥцәа ҿеила ашәаҳәара апроцесс рҿырзаламгалазар ауеит.

Анаԥсан, ашәа злахацыркхаз аиҭаҳәа «*Уа-раид Кьагәа уа-раид, уаа*!» цәаҳәацыԥхьаӡа иԥэырҵуеит, аҵакы змоу атекст аритмика ҳәаақәызҵо елемент хаданы ахы цәырнагоит. Ари еиԥш аиҭаҳәа аҵакы – апсуаа рашәаҳәаратә культураҿы итрациатәу, иаабац-иҳаҳац акоуп.

Иаанагозеи ҳзыхцәажәо аиҭаҳәа ашьаҭа «**уа(са)ра(и)да**»? Хылтцшьтрас иамоузеи иара?

Ишаҳҳәахьоу еиԥш, асемантикадатә ажәа «*уарада*» еиҭаҳәак аҳасаб ала аҭып амоуп Кавказ иқәынхо ажәларқәа (абазақәа, адыгаа, ауапсаа уҳәа) рмузыкатә фольклор аҟны еиԥш, урҭ тыӡҭыԥла, бызшәала акыр инарцәыхароу амилаҭқәа – аурысқәа, алтаиаа рашәаҳәаратә культураҿгьы. Адыгаа рбызшәала ашәа «уарад» иаанагоит «ашәа». Академик А.К. Шагиров игәаанагарала, адыгаа рҟынтәоуп егьырҭ кавказтәи ажәларқәа рахь ишцаз зыӡбахә ҳамоу ари аиҭаҳәа. Иналукааша аурыс лингвист Н.С. Трубецкои иакәзаргьы, аурыс шәақәа рҿы рефрентцас ицәырҟьацәырасуа ажәақәа «ойреди, ойряди, уряди», иара убас алтаи жәлар рҭацаагарашәаҿ иаҳԥыло аиҭаҳәа «ойрыд» изхылтцшьтроу адыгаа рашәа «уарада» ауп ҳәа шьақәиргәгәоит [Трубецкой 1911: 235]. А.К. Шагиров иҟаитцо алкаа анаԥсан иԥуеит: «…уэрэд *(*уэред*)* «песня» получено из припева. Припев же представляется нам образованием междометного характера» [Шагиров 1977: 92]. Аиҭаҳәақәа жәпакы шьаҭас ирымоу ажәа-быжьҭҟьақәеи ашьтыбжьҿыԥшрақәеи роуп ҳәа азызыпхьаӡо ацарауаа шьардаԥуп, уи узаҿагылогьы иҟам. «Преобладание ритмическо-мелодического начала в составе древнего синкретизма, уделяя тексту лишь служебную роль, указывает на такую стадию развития языка, – иазгәеиҭон А.Н. Веселовски, – когда он еще не владел всеми своими средствами, и эмоциональный элемент в нем был сильнее содержательного, требующего для своего выражения развитого сколько-нибудь синтаксиса, что предполагает в свою

очередь большую сложность духовных и материальных интересов. Когда эта эволюция совершится, восклицание и незначущая фраза, повторяющаяся без разбора и понимания, как опоры напева, обратятся в нечто более цельное, в действительный текст, эмбрион поэтического…» (Веселовский 1940: 206).

«Аԥсуа жәлар рашәаҟәа рхылԥшьтразы гәааанагарақәак» захьӡу лусумтаҽы афольклортԥаа Р.А. Ҳашба аԥсуаа рашәаҟәа рыҟны алексема **ра** змоу аитаҳәаҟәа (иаҳҳәап, уа**ра**да) матанеирала амыртатратә нцәахәқәа рашьапкра иамадоуп ҳәа лыԥхьаӡоит. Аитаҳәа «Орада» анцәахәы иашьапкра иазҳәоуп ҳәа уи лаԥхьагьы иҳәахьан, адыгаа ртацаагарашәа инамаданы, иналукааша аедыгь етнограф М.А. Меретуков. Ари агәааанагара дадгыла уп аԥсуа етнограф Л.Хә. Акабагьы [Акаба 1979: 27].

Абраҟа иаагоу аӡәыры ацарауаа ргәааанагарақәа аиаша иацәыхарам. Уи атәы зыртцабыргуа аҽырԥштәқәа ааигахьан Н.И. Маргьы иусумта «О языке и истории абхазов» аҟны. Цабыргытцәкьаны, иакымкәа-и бамкәа иаагоу агәааанагарақәа уазхьадырԥшуеит илабҽабоу тагылазаашьак. Аритуалтә ҟазшьа змоу ажәытәӡатәи аԥсуа шәақәа рышьтамтаҽы иумбарц залшом зыԥсы тоу ракәушәа анцәахәқәа рышҟа аматанеира: аԥьа ашәаҽы алу анцәахәы Саунау (Сауна) лахь, «Ажәеиԥшьаа рашәаҽ» – абнеи ашәарахи рынцәахәы Ажәеиԥшьаа иахь, ашәа «Ӡиууа» аҟны – қәеи ӡи рынцәахәы Ӡиууа лахь, ашәа «Цаԥа» аҽы – аарыхреи абарақьатреи рынцәахәы Цаԥа (Цаԥы) лахь уб. егь. Ани иоума, ари иоума анцәахәы ихьӡ аматанеиратә ажәа ма ашәа иалашәаз, наҟ-наҟ рефрен ҳасабла егьырт амузыкатә рҽиамтақәагьы иргәылалар ҟалон. «… частое отсутствие содержательной связи между песнею и refrain, иногда заимствованного из другой песни, указывает на его обобщившееся значение», – иазгәеитон А.Н. Веселовски [Веселовский 1940: 115]. Хыхь иҳәоу инацыртәны иазгәатазар ауеит даҽеакгьы: ақыртуа жәлар рашәаҟәа иргәылоу аитаҳәаҟәак рҽы рышьтамта умбарц залшом аӡәыры мрагы-

ларатәи анцәахәқәа рыхьзқәа. Убас, иаҳҳәап, академик Г. Меликишвили агәра ҳгартә излаиртцабыргуа ала, аиҭаҳәақәа «ari Alale», «tari Alale (Arale)», «ivri Alale (Arale)» ихьз амадоуп еицырдыруа азиаԥхьатәи аарыхра анцәахәы. «Таким образом, – иԥуеит ацарауаԥ, – оказывается, что вышеуказанные непонятные выражения в грузинских песнях можно обьяснить посредством данных урартского языка: ivri Alale (Arale) значит: «владыка Alale (Arale)», tari Alale (Arale) – «могучий Alale (Arale)», а ari Alale (Arale) же – «дай нам бог Alale (Arale)» [Меликишвили 1959: 117].

Иҟалоит ажәа «уарада» аԥхьанатә ашьҭыбжьҿыԥшрак аҳасабала ицәыртцзаргьы, мамзаргьы нцәахәык (макьана иаҳзымдыруа) ихьз иадҳәалазар. Анс акә, арс акә ари ажәа ишжәытәзатәиу ԥашьара ақәзам.

Аԥсуаа рмузыка-поезиатә культураҿы убриаҟара инарҭбаан ицәыргоуп ашәатә еиҭаҳәа «*уа(са)ра(и)да*», убриаҟарагьы ауниверсалтә ҟазшьа амоуп, иаҳа ацабырг иазааигәоуп ҳгәахәуеит уи ажәытәзазан ишьақәгылеит ҳҳәар жәлар рашәа аритм-мелодиатә еиҿкаагатцас аԥхьанатә аԥсуа-адыгатә ууажәларраҿы – арҭ ажәларқәа рдаракәац акны ианыҟаз. Ашьтахь уи рылатцәар алшон иргәылацәаз ажәларқәа реиԥш, ирцәыхаразгьы. Ас еиԥш иҟало аҭагылазаашьа иазкны А.Н. Веселовски иԥуан: «Оттуда явление, довольно распространенное на первых стадиях поэтического синкретизма: поют на слова, которых не понимают; либо это архаизмы, удержавшиеся в памяти благодаря мелодии, либо это слова чужого, соседнего языка, переселившиеся по следам напева» [Веселовский 1940: 201].

Убас акәхашт ажәа «мафа» (мақәа) аԥсуа ҭацаагарашәа «**Уаридада**» аиҭаҳәа ишагәылалаз **– «Уааридада, уааридада мафа».** Ажәа «**мафа // махәа**» адыгаа рҟынтәи иаауеит, иагьаанагоит «насыԥ змоу». Убас акәхашт аԥсуаа рмузыкатә фольклор ишалалаз Кавказ ажәларқәа аҳәырԥы (адыгаа, ауаԥсаа, аҟарачқәа уҳәа) рԥьабзтә ашәақәа рҿы ицәыртцуа аиҭаҳәа «**атларчоца**».

Ари аиҭаҳәа ҳцыхьашәоит адыдмацәыс ауаҩы (ма арахә) данаркьаҭалак, иуа-иҭахыра, агәылацәа, азлацәа шкәакәа маҭәала рҽеилаҳәаны, наӄ-ааӄ рҽеибаркны, икәашо ирҳәоз «Афрашәа» аӄны, иара убас уи ҳцылоит «нцәа мусхәла» ичмазаҩхоз ауаҩы изырҳәоз «Аршышра ашәа» аҿы. Иӄалап, Чоԥа – адыди амацәыси дрынцәахәызар, насшәа уи иҭып ааникылазар Афы. Ажәлар рмарҭатратә дунеихәаԥшышьаҿы имаҷым афактқәа нцәахәык иҭып даҽа нцәахәык ианааникыло: убас, абнеи ашәарахи рынцәахәы Анана-Гәында дыԥсаххеит Ажәеиԥшьаа ила; ажьира анцәахәы Аинар-жьи – Шьашәы ила; зны-зынла абнеи ашәарахи рынцәахәы Ажәеиԥшьаа иҭып ааникылоит Аергь – аибашьреи афырхаҵареи рынцәахәы уб. иҵ.

Аҩада ҳзыхцәажәоз, ауниверсалтә ӄазшьа змоу аиҭаҳәа **«уа(-са)ра(и)да»** инаҷыданы аԥсуаа рашәаҳәаратә поезиаҿ акрызтцазкуа аҭып ааныркылоит **аспецификатә ӄазшьа змоу,** иалкаау ашәа ажанрқәак (ма урҭ рыхккәа) иртәу аиҭаҳәақәа. Иаҳҳәап: «Ажәеиԥшьаа рашәаҿ» иаҳцылоит – «**Даади, даади уаа (ҳоу, ҳаа)**»; «Афрашәа» аҿы – «**Уои атлаар, аатлар чоԥа**»; аибаркыра ашәа «Шьараҭын» аӄны – «**Аҳааира ҳаироуп, аҳаира Шьаратын»;** ахьзыртәрақәа рҿы – «**Уаа-ҳа ҳаа, ҳаа**»; агарашәақәа рӄны – «**Шьышьи (шьышьу) наани уа наани, хәыхә(у) наани уа наани**» уб. егь.

Аиҭаҳәа «Даади, даади ҳаа (уаа)» изӄазшьарбагоу Бзыпан ирҳәо «Ажәеиԥшьаа рашәа» ауп. Абжьыуаа ирдыруа ашәарыцара ашәа акәзар, уа ицәыртцуа ауниверсалтә ӄазшьа змоу аиҭаҳәа ауп – *«Уаараид уараидара (уаараид)»*. Зны-зынла ари аиҭаҳәа аргызҩцәа (ахор) инаԥыршьлоит ацхыраагзатә ӄазшьа змоу даҽа еиҭаҳәак – *«ҳа-ҳаа//ҳаа»*. Ус еиԥш аан, еилкаау усуп, ахапаҳәаҩы иитәу аиҭаҳәа – ихадоу акәхоит, аргызҩцәа ирҳәо – ацхыраагзатә. Иазгәаҳтап уи ҿырԥштәыла:

Уаа, ахырҩаԥшьаа р-Жәаԥшьӄан хаҵа,
Уаараид, уаараид//ҳа-ҳа!

Уаа, анцәа рҭыпҳа – Ажәеиԥшьаа рҭаца,
Уаараид, уаараид//ҳа-ҳаа!..

Иаагоу аҿырԥштәаҟны аиҭаҳәа актәи ахәҭа («Уаараид, уаараид») изнагӡамҭоу ахапаҳәаҩы иоуп, аҩбатәи ахәҭа («ҳаҳаа») – арҕызҩцәа. Амала, аиаша ҳҳәарами, ас еиԥш еснагь иҟалалом, уи зыхҟьо ашәаҳәаҩцәа рсубективтә ҭагылазаашьа (рыгәхаштра, рҿазыҟамцара уҳәа) акәхоит. Абжьааԥны, иаабац-иҳаҳац ашәаҳәараан аиҭаҳәа назыгӡо арҕызҩцәа роуп, аха, еиҭаҳҳәахуеит, ахапаҳәаҩцәагьы арҕызҩцәагьы уи анеицынарыгӡогьы маҷзам.

Ашәарыцара иазку аԥсуаа рашәақәа ашәарыцара анцәахәы Ажәеиԥшьаа изынархоу, аныҳәаныԥхьаратә ҟазшьа змоу гимнуп: ашәарыцаҩцәа анцәахәы иашьапкуеит, а́ҳәара изыҟарҵоит раԥхьа ишьҭоу ашәарыцараҿ ирманшәаларц, шәарах жьыла ирчарц. Аҭакы змоу ацәаҳәақәа ирышьҭанеиуа аиҭаҳәа ҷыда, ажәа егьырҭ апоетикатә компонентқәа зегь реиԥш, хыҟәкыс иамоу – ашәарыцара анцәахәы «ихьарԥшра», «иргәыбзыгра» ауп.

Иҟьабзтәым аԥсуа шәақәа ирҟазшьарбагоуп, ишаҳҳәахьоу еиԥш, аиҭаҳәа **«Уаа-ҳа, ҳаа, ҳаа»** (аварианткәа: «Аа-ҳа, ҳаа, ҳаа», «Ҳаа-ҳа, ҳаа, ҳаа»). Ари аиҭаҳәа, егьырҭ иҷыдоу аиҭаҳәақәа реиԥш, ицәырҵуеит ашәабжь аритмика еиҿызкаауа мыруга хаданы, уимоу, ашәа иаҵоу аиумор аеффект азҭо цхыраагӡаны.

Ҳзыхцәажәо аиҭаҳәа анагӡараан ҟазшьас иамоу уи ауп, ахапаҳәаҩы иарала ашәа хациркуеит, нас арҕызҩцәа, иааимпааны, хшыҩцакык (цәаҳәак) иҳәацыԥхьаза иаацәырыргоит. Иаҳҳәап:

Уаа-ҳа, ҳаа, ҳаа! – *ахапаҳәаҩы*
Иҟоу шәасҳәап, шәаасзыҙырҩишь! – *ахапаҳәаҩы*
Уаа-ҳа, ҳаа, ҳаа! – *арҕызҩцәа*
Уан лҭаца дзеиԥшроу уасҳәап? – *ахапаҳәаҩы*
Уаа-ҳа, ҳаа, ҳаа! – *арҕызҩцәа*

Арҕызҩцәа аиҭаҳәа «Уаа-ҳа, ҳаа, ҳаа» рҳәонатцы, ахапаҳәаҩы анаҩстәи ахшыҩцак змоу ацәаҳәақәа «драҩаʒоит», игәалаиршәоит.

Иқьабзтәым ашәақәа рҽеы иаҳпылоит ацәаҳәақәа зегь рынтцәамҭаҿ ицәырцуа, ажәакны ишьақәгылоу аиҭаҳәақәа (аепифора). Урҭ иалкаау аҭыпҵ ылхны изларымоу ала, ашәақәа цәаҳәала реихшара цәгьа иацхрарауеит. Иаҳҳәап:

Агәалашәара
Исгәалашәоит санычкәыназ, **уаа!**
Уа, сҽырба-ҽырбо санықәашоз, **уаа!**
Аҳәса хәычқәа санеимаркуаз, **уаа!**
Ага мардуан санылбаауаз, **уаа!..**
[Кәаҕәаниа 1992: 208]

Арцызбеи аҧхәызбеи рыхьʒибартәра ашәа
Уаб иҭынхаз, **дада,**
Уашҭа хәычы, **дада,**
Уаалаганы, **дада,**
Ажра акәырша, **дада,**
Ажра ахықәаҿ, **дада,**
Агәара ақәтца, **дада…**
[Кортуа 1956: 50]

Зҽырпштәқәа аагоу арҭ аҩ-ашәак рхы инаркны рцыхәанʒа ишьақәгылоуп редиф ҳасабла: ацәаҳәақәа рынтцәамҭаҿ игылоуп ажәақәа «уаа», «дада». Аҩ-ашәак амузыкатә инструментқәа ирыцхәоуп, актәи – аҧхьарца, аҩбатәи – ачамгәыр. Абарҭ ашәақәа ирҟазшьарбагоу апоетикатә фактура ауп иамоу «Ауаашьа» захьʒу аибаркыра ашәагьы.

Аибаркыра ашәа иатәышьтроу аиҭаҳәа «Аҳаира ҳаироуп, аҳаира шьарацын» ҟазшьа ҷыдас иамоу уи ауп, ари ашәа («Шьарацын») аибашьра ианцози, еиҳарак уантәи хьыʒла-ҧшала иа-

ныгьежьуази инарыгӡон аҟнытә, амузыкеи акәашареи рритмқәа цәгьа еиқәшәаны рҽеиларыӡѡоит; махашьахала аидгылареи афырхатцареи раарԥшра уамашәа иацхрарауеит, иханартәаауеит алахҿыхреи агәышьҭыхреи зцу ашьҭыбжьқәа.

Аҧыдаратә ҟазшьақәа амоуп агарашәақәа иргәылаабо аитаҳәа «*Шьышьи (шьышьу) наани уа наани, хәыхә(у) наани уа наани»*. Ари аитаҳәа афонетикатә еилазаашьа зеиԥшроу ала, иахылтцуа аҟәандара, аилыххара зеиԥш ыҟам ала аԥшқа илымҳа иаднакылоит. Уи адагьы, агарашәа иахылтцуа ашәабжь аритмика аганахьала уамашәа иақәшәоит агаратцысра аритм, убри иабзоураны аԥшқагьы хаа-хаа ацәа дтанагалоит.

Агарашәа аитаҳәа ахәтак, иалкаан иаххәозар «**наани**», аԥсуаа рыҟны еиԥш, ахы цәырнагоит егьырҭ кавказтәи ажәларқәа рмузыкатә фольклор аҟынгьы рефрентцас; ақырҭқәа рҿы – **нанинао** (егьырҭ авариантқәагьы ыҟоуп), акәымкцәа рҿы – **ананаи.** Цьоукы-цьоукы атцарауаа зыӡбахә ҳамоу ажәа шумертәи амифологиа иадыруа адгьылқәаарыхреи абзиабареи рынцәахәы Ина́нна (Нина́нна) лыхьӡ адҳәалара ауаны иахәаԥшуеит.

Аԥсуа жәлар рашәақәа рҿы аитаҳәақәа амузыкатә ритмика еиҿызкааура харҳәага хадоуп. Уи аганахьала иазгәатәаны иҳаԥхьаӡоит: иаҳа инартбааны аҭып змоу («аклассикатә») аитаҳәа «Уараида сиураида» еиҳараӡак ирҟазшьарбагоуп змелодиа неитцыху (протяжно-мелодические) ашәақәа, аспецификатә ҟазшьа змоу аитаҳәақәа – ацәажәара иазааигәоу амузыка-поезиатә рҿиамҭақәа.

Хыхь имѡаԥгоу аҭцааратә ус зегь ааизыркәкәаны, иҟаҳцар ауеит анаѡстәи алкаақәа.

1. Аԥсуа жәлар рашәақәа ражәеинраалеиҿартәышьа алшарақәа зегьы цәыргахоит ажәеи ашәабжьи еиҟәытханы акәымкәа, акны иантцааха. Диктофонла иантцоу антцамҭақәа излаҳдырбаз ала, ашәақәа рҿы ажәеи ашәабжьи реизыҟазаашьа еиуеиԥшым: атекст аритмикеи ашәабжь аритмикеи ашәаҳәараан акны рҽеиларыӡѡоит. Урҭ дасу иаадырԥшуа алшарақәа ирҿырԥшны, аԥ-

суа жәлар рашәақәа еихаҳшеит ҩбаны – **змелодиа еиҵыху ашәақәеи аҷәажәаратә ҟазшьа змоу ашәақәеи ҳәа.**

2. Аҧсуаа рмузыкатә рҽиамҭақәа ражәеинраалеиҽартәышьа аҭцааран шьарда аҷанакуаны иҧхьаӡатәуп абжьыҟәыгәгәара. Ацыреи, аиҭаҳәеи, аатгылареи инарҷыданы, уи ашәа атексти ашәабжьи рритм еиҽызкааула маҭәахәуп. Архаикатә ҟазшьа змоу ашәақәа рҽы рҽалыркаауеит ихадоу абжьыҟәыгәгәарақәа, ацәаҳәақәа рыҟны ажәақәа хыҧхьаӡарала еиҟәшәоит. Ирацәамзаргьы, иаҳҧылоит зшәага-зага ҧҟаҧҭәоу аклассикатә – асиллабо-тонтә жәеинраалаеиҽартәышьа асистема иазааигәоу аҽапыцтә поезиатә рҽиамҭақәа.

3. Иааидкылан алкаа ҟаҳҭозар, аҧсуаа рмузыка-поезиатә рҽиамҭақәа шьаҭас ирымоуп **амузыка-цәажәаратә ҟазшьа змоу атонтә жәеинраалеиҽартәышьа асистема.**

Ахалаҽазыҟаҵараз азҵаарақәеи адҵақәеи

1. Жәлар рашәа ажәеинраалеиҽартәышьа аҭцааран хшыҩзышьҭра зҭатәу апҟарақәа. Рхы шпаҵәырыргои ашәақәа рҽы ажәеинраалеи ашәабжьи?

2. Абжьыҟәыгәгәара аҵакы ажәеинраалеи ашәабжьи рыхәҭақәа рҽы.

3. Аҧсуа жәлар рашәақәа рҽы ажәеинраалеи ашәабжәи реизыҟазаашьа; урҭ реинырра ицәырнаго акәаматцамақәа.

4. Цакыс ирымоузеи ацырақәеи аатгылареи (цезура) ашәақәа ражәеинраала аиҽартәараҟны?

5. Аҧсуа жәлар рашәақәа рметрикатә шьақәгылашьа аҷыдарақәа.

6. Змелодиа еиҵыху ашәақәеи аҷәажәаратә ҟазшьа змоу ашәақәеи реиҧшымзаара. Изеиҧшроузеи ажәытәӡатәи ашәақәа ражәеинраалеиҽартәышьа?

7. Аиҭаҳәақәа (арефрен, анафора, аепифора), арифма, астрофа аҧсуа жәлар рашәақәа ражәеинраалеиҽкаагатә цхыраагӡақәак раҳасабала руснагӡатәқәа.

8. Аиҭаҳәақәа рыхккәеи (арефрен, анафора, аепифора) урҭ рҟазшьа ҷыдарақәеи. Хытцхырҭас ирымоузеи аиҭаҳәақәа?

9. Аԥсуа жәлар рашәақәа ражәеинраалеиҿартәышьа асистема хада.

Алитература

I

Аҧзба У.Ш., Аԥьынцьал Д.С. Алитература атеориа ашьаҭақәа. Аҟәа, 2008.

Лакрба Кәыҷа. Жана Ачба изкны гәалашәарак // Аԥсны аҟазара. Аҟәа, 1986. № 2. Ад. 13–15.

Лакрба Кәыҷа. Аԥхьарцарҳәаҧцәа // Алашара. Аҟәа, 2004. № 4. Ад. 107–111.

Коҕониа В.А. Аԥсуаа рдоуҳатә культура адаҟьақәа. Аҭцаамҭақәеи, алитература-критикатә статиақәеи, аҿцәажәарақәеи. Аҟәа, 1999. Ад. 95–110.

Кәаҕәаниа В.А. Аԥсуаа рҿапыцтә поезиа аиҿартәышьа. Аҟәа, 2010. Ад. 169–214.

Ҳашҧха Р.А. Аԥсуа жәлар рашәақәа рхылтцшьҭразы гәааанагарақәак // Алашара. Аҟәа, 1990. № 7. Ад. 112–117.

Шьынқәба Б.У. Аԥсуа жәеинраалеиҿартәышьа апринципқәа рзы ажәақәак // Алашара. Аҟәа, 1986. №1. Ад. 80– 106.

II

Акаба Л.Х. Из мифологии абхазов. Сухуми, 1976.

Аншба А.А. Вопросы поэтики абхазского нартского эпоса. Тбилиси, 1970. С. 81–99.

Лакербай М.А. Народный певец-сатирик // Литературная Абхазия. Сухуми, 1958. № 3(8). С. 249–278.

Цвинария В.Л. Абхазское стихосложение: Метрика. Ритмика. Композиция. Сухуми, 1987. С. 74–132.

Когониа В.А. Абхазская народная песня: Жанры и их поэтика. Сухуми, 1995. С. 114–149.

Когониа В.А. Абхазское народно-песенное стихосложение // Известия Абхазского института. Тбилиси, 1992. XVIII том. С. 41–56.

Когониа В.А. Общее и особенное в абхазских и адыгских народно-песенных повторах (припевах) // Кавказ: история, культура, традиции, языки / По материалам Международной научной конференции. Сухум, 2004. С. 645–649.

Салакая Ш.Х. Абхазскии нартский эпос. Тбилиси, 1976. С. 132–147.

Хашба И.М. Абхазские народные музыкальные инструменты. Издание второе. Сухуми, 1979.

Хашба М.М. Народная музыка абхазов: жанры, стилистика, кросс-культурные параллели. Сухум, 2007. С. 91–178.

АХЫРКӘШАЖӘА

Абасала, арҵагатә цхыраагҙаҽы иаԥшьгоуп аԥсуа жәлар рашәакәа ҵьарак иааизакны рыҭҵаара: ржанр-тематикатә еилазаашьа, ркомпозициа-стильтә еиҿкаашьакәа, асахьаркыратә цхыраагҙакәа рхархәашьа, жәлар рашәаҳәашьеи аҽаԥыцтә поезиа ажәеинраалеиҿартәышьеи раарԥшра. Ашәҟәы уасхырс иазыҟалеит иахьа уажәрааҙа акьыԥхь збахьоу – Аԥсни Ҭыркәтәылеи ианҵоу ҳажәлар рҽаԥыцтә рҽиамҭакәа, иара убас автор хаҭала еиуеиԥшым аамҭакәа рзы (1983 шыкәса инаркны 2000 шыкәсаҙа) диктофонла иаҵитаз аԥсуаа рфольклор-етнографиатә материалкәагьы. Арҵагатә цхыраагҙа хазы иагәылоу атексткәагьы автор иаҵитақәаз роуп.

Тематикала, еиҿартәышьала, нагҙашьала иаадырԥшуа аҟазшьакәа хшыԝзышьҭра рзуны, аԥсуаа рмузыка-поезиатә фольклор аҽы жанр хадакәаны иалкааун **акьабзтәи иқьабзтәыми** аҽаԥыцтә рҽиамҭакәа. Реилазаашьа зларацәоу ала, арҵагатә цхыраагҙаҽы иалыршоуп ихадоу аԝ-жанркгьы дасу гәыпгәыпла реихшара. Убас, акьабзтә поезиа иаҵанакуа ҳәа иалкааун анаԝстәи уи аххкәа: **амифологиа-қьабзтә ашәакәа, аҭаацәара-бзазаратә қьабзтә ашәакәа.** Иқьабзтәым аҽаԥыц-музыкатә рҽиамҭакәа рхыԥхьаҙараҽы иалкааун ԥшь-гәыпк: **аҧьа ашәакәа, абзиабаратә лирика, аибаркыра ашәакәеи ахьҙыртәрақәеи, агарашәакәа.**

Анализ зызуу амифологиа-қьабзтә ашәакәа иреиуоу аҽаԥыцтә рҽиамҭакәа жәпакы шаҳатра зларуа ала, урҭ аԥсуаа рмыртатратә (еиҳа имаԥны рқьырсиантә) дунеихәаԥшышьа иахылҿиааит, уи адунеихәаԥшышьа иахьԥшу аҵасҟәеи акьабзкәеи иузырҟәымҭхо ирыдҳәалан, қәкысгьы ирыман ажәытәзатәи ауаԝы инхамԝеи иҵьатә аарыхреи рҟны алтԥшәа бзиа иԥгалара. Хкы рацәала еиларсу амифологиатә ашәакәа рҽы, азәырԝы анҵәахәкәа (Ажәеиԥшьаа, Ҷаҷа, Аитар, Мқамгариа уҳәа), рхы рыкәкны, ажәлар аҳәара ҟарҵоит, дара ртәала, иахьеи уахеи рыпсҭазаара зхьыԥшу,

«иакәиту» амчкәа рышҟа, лаԥшы хаала ирызхьаԥшырц, русҟәа зегьы рҽы иманшәалахарц, аҽаԥра беиа раҭәашьахарц, «зыԥсра аахьоу» ашәарах иахыбаамхарц. Арҽиамҭакәа реиҽартәышьаҽы хадара зуа композициатә харҳәаганы ицәырцуеит **ахазырха.** Аҭаацәара-бзазаратә қьабзтә ашәақәа рҽгьы цыжәара зуа композициатә елементны ахы цәырнагоит ахазырха (ма ахазырха-амонолог), амала уи ззынархоу бжеиҳан зыԥсы ҭоу, мамзаргьы здунеи зыԥсахыз ауаа роуп. Убри аамҭазы ахазырхаҽы аҳәара акәым иҟоу – аныҳәаԥхьыҙкәеи аҽеԥныҳәақәеи роуп. Убас, иаҳҳәап, атцәыуарақәа рҽы, апстцәыуаԥ, зыԥстазаара иалтцыз лтахы (аб, ан, аешьа, аеҳәшьа уҳәа), лхы иқәкны, зыԥсы ҭоу аҙә иеиԥш диацәажәоит, «аҽеԥныҳәақәа» илҭоит, илылыжжуа лгәырԥатә цәаныррақәа хылтуеит.

Иазгәаҭамзар ауам, ақьабзтә ашәақәа рбызшәаҽы асахьаркыратә маҭәахәқәа (аметафора, аиҽырԥшра, аепитет уҳәа) аҽиара гәгәа шырмоуз, ажәақәеи ажәеицааирақәеи еиҳарак еиҭарсны акәымкәа – ишиашоу, абжьааԥнытәи рцакала ахархәара рызуп. Анализ иахыжьу хкы рацәала ашәақәа ртекстқәа излаҳдырбаз ала, урҭ апсуаа ажәытәзатәи рмифологиатә дунеихәаԥшышьа иахылҽиааит. Убри амифологиатә дунеихәаԥшышьа иалтцшәаны ишьақәгылеит арҽиамҭакәа иҵыдоу рсахьаркыра-стильтә еиҽкаашьақәа. Еилацалоуп, иԥкаԥцәоуп, шәагаалагьы идуум ақьабзтә ашәақәа ртекстқәа, аха итбааун ирытцаркуа амифологиатә хшыԥцак.

Цакылеи сахьаркыра-стильтә еиҽкаашьалеи хшыԥзышьтра зҭатәу аҟазшьақәа ирылаҟоуп аусумҭаҽы лымкаала иззаатгылоу ақьабз иадҳәалам апсуаа рашәақәа. Урҭ ажәлар рестетикатә дунеи иахәҭакуп, ргәалаҟазаареи рцәанырра ҟәымшәышәқәеи раарԥшра иазкуп. Иқьабзтәым ашәақәа реиҽартәышьа акыр ауниверсалтә ҟазшьа амоуп. Уаҟа иаҳԥылоит бызшәала, тыҙтыԥла уамакала еицәыхароу ажәларқәа аҙәырԥы ражәарҽиараҽы инартбаан атып змоу апоезиатә хаҽсахьақәа (аформулақәа). Урҭ рыхәҭак алитературатә (аԥыратә) традициагьы ишьҭнакааит

афольклор иабзоураны. Амала ана҂стәи аамҭақәа рзы иҟалеит уа҂ дзызҿлымҳахаша даҽа рҿиаратә процесск: а҂ыратә литература ишьҭнакааз, маҷ-маҷ игәылнаршәаз аформулақәа иааҳәны аҿапыцтә традициа ишьҭнахит.

Иқьабызтәым амузыка-поезиатә рҿиамҭақәа, еиҳарак абзиабаратә лирика, аибаркыра ашәақәа, ахьӡыртәрақәа рҿы акомпозициатә мыругақәеи асахьаркыратә цхыраагӡақәеи иузеиҟәымҭхо еилышьуп, иаку поетикатә системаны еибаркуп. Даҽеакала иаҳҳәозар, арҿиамҭақәа рыҟны хкы рацәала иаҳпыло **азеипш ҭыпқәа, еилагьахьоу ахаҿсахьақәа** цәгьа им҂ақәтцагоуп иҷыдоу акомпозициа ашьақәыргылараҿы. Асахьаркыратә цхыраагӡақәа рахьтә апыжәара рымоуп **аиҿырпшра, агипербола, агротеск.** Урҭ бжеиҳан комплекс ҳасабла ауп ишцәыртцуа.

Апсуа жәлар рашәақәа ражәеинраалеиҿартәышьа акрызтцазкуа поетикатә проблемоуп. Уи хшы҂зышьҭра азуны, арцагатә цхыраагӡаҿы инарҭбааны иазаатгылоуп ажәлар ашәаны ирҳәо апоезиатә рҿиамҭақәа. Араҟа хшы҂зышьҭра рзутәхеит ажәеи ашәабжьи реинырра ицәырнаго аҷыдарақәа. Уи ам҂аҿы атцаарадырратә цеипш змоу ак акәхеит анализ аҟатцаразы ҳзызхьапшыз диктофонла ианаҳтцаз апсуа жәлар рашәақәа. Урҭ афонограмматә нтцамҭақәа изладырцабыргыз ала, атексти ашәабжьи рритмқәа ашәаҳәараан акны рҿеиларӡ҂оит. Акны реилалара иаанарпшуа аҟазшьақәа ирыбзоураны, апсуа жәлар рашәақәа шатәхеит ҩбаны – **змелодиа еипыху ашәақәеи ацәажәаратә ҟазшьа змоу ашәақәеи** ҳәа. Амузыка-фольклортә рҿиамҭақәа ражәеинраалеиҿартәышьаҿ ритмеиҿкааганы ицәырцуеит абжьықәыгәгәара, аатгылара (ацезура), аитаҳәақәа (арефрен, анафора, аепифора), ашьтыбжьеиқәҿытрақәа. Арҭ апоетикатә елементқәа дасу рольк-рольк нарыгӡоит амузыка-поезиатә рҿиамҭақәа ррритмеиҿкаараҿы. Апсуаа рашәаҳәаратә традициаҿы шьарда зцазкуа музыкатә хархәаганы ипхьаӡатәуп асемантикадатә ҟазшьа змоу **аитаҳәақәа** (арефренқәа, анафорақәа, аепифорақәа). Урҭ рыхәҭак ажәытәӡан ишьақәгылеит, ауниверсалтә ҟазшьа рымо-

уп – рхы цәырыргоит еиуеиԥшым ашәа ажанрқәа рҽы, уимоу, егьырҭ ажәларқәа (адыгаа, ауаԥсаа, аҟарачқәа уб. егь.) рмузыкатә рҽиараҽгьы. Аиҭаҳәақәа ашәабжь аритмика еиҽызкааua иагьымԥақәызҭо музыкатә мыругақәоуп жәлар рашәаҳәацәа ҟазацәа рнапаҽы. Аԥсуаа рмузыкатә культураҽы аритмо-мелодиатә еиҽкаагас иҟоуп егьырҭ аиҭаҳәақәа рыхккәагьы. Урҭ аҟазшьа ҷыда рымоуп, иалкааy ашәа ахккәа (еиҳарак ацәажәара иазааигәоу) ԥсыс ирхоуп. Ажәытәзатәи ашәақәа ҟазшьас иаадырԥшуа убри ауп: ацәаҳәақәа рҽы ажәақәа хыԥхьаӡарала еиқәшәоит, абжьықәыгәгәарақәа ракәзаргьы, хыԥхьаӡарала еиҟароуп. Егьыс зшәагазага ԥкаԥҭәоу, асиллабо-тонтә жәеинраалеиҽартәышьа асистема иатәышьтроу арҽиамҭақәа шаҳԥылогьы, урҭ хырхарҭак аҳасабала рҽышьақәыргәгәаны иҟоуп ҳазҳәом. Ус анакәха, аԥсуа жәлар рашәақәа шьаҭас ирзышьҭоуп амузыка-цәажәаратә ҟазшьа змоу **атоникатә жәеинраалеиҽартәышьа асистема.**

АТЕКСТҚӘА

I. Аԥьа ашәақәа

1. Алу ашәа
Сауна, Сауна,
Сақә-сапыншәа блага!
Аԥьаа ртәы рԥьаԥьа,
Сысаа ртәы рыгәӡа!

2. Акәмызцәа хәацәа рашәа
Сааура, саура мыхәа!
Уаа-ҳои, уаа!

Уаа, рапа-чапа касыжә маѣа,
Уаа-ҳои, уаа!

Уаа, саура мыхәа
Уаа-ҳои, уаа!

Уаа, рапа-чапа шьап ѣьаѣьа ақәуп,
Уаа-ҳои, уаа!

Уаа, саура мыхәа
Уаа-ҳои, уаа!

Уаа, рапа-чапа кәымжәыргьала,
Уаа-ҳои, уаа!

Сааура, саура мыхәа
Уаа-ҳои, уаа!

Уаа, рапа-чапа кәымжәыргьала,
Уаа-ҳои, уаа!

Сааура, саура мыхәа
Уаа-ҳои, уаа!

Уаа, рапа-чапа кәымжәыргьыла,
Уаа-ҳои, уаа!

Сааура, саура мыхәа
Уаа-ҳои, уаа!

Уаа, рап-чапа кәымжәыргьыла,
Уаа-ҳои, уаа!..

II. Ақьабзтә ашәақәа

1. Амифологиа-қьабзтә ашәақәа

3. Ажәеиԥшьаа рашәа (1)
Уаа, раидара, рааида гәыргьа,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Уаа, Ахьырԥаԥшьаа р-Жәаԥшьҟан-хатца,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Уаа, [а]нцәа рҭыԥха – Жәаԥшьаа рҭаца,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Уаа, иугахьоу, иуфахьоу иаԥыумыжьын,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Иуымбац, иуымфац дадумжьалан,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Уаа, бызаргьы – ахахә багьоуп[1],
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Уаа, бҕаԥьмазаргьы – ҽахәа-ҽаша,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Уаа, қәасабзаргьы – ԥарбел зықь ду,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Уаа, мшәызаргьы – аиҽарԥхьатәоуп,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Уаа, ҳәазаргьы – ахәԥьаԥьа – жәлоуп,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Уаа, шәарах ссазаргьы – цәаԥхьаʒароуп,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Уаа, хаԥа-ихаԥа, Жәаԥшьҟан ахаԥа,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Уаа, арҭ еибызҳәо еицгәыргьаша,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

Уаа, хаԥа-ихаԥа, Жәаԥшьҟан ахаԥа,
Уаа, рааид, уаа рааид, ҳаа!..

4. Ажәеиԥшьаа рашәа (2)

Уа, рыхь-Жәеиԥшь, Жәеиԥшьҟанари,
Даади, даади, уоу!

[1] Аеԥәа дырга зыдгылоу ажәақәа «абна бызшәа» алексика еиуоуп, урҭ рахьтә зԥакы шьақәыргылоу, ажәар аҟны ижәбоит.

Уа, иҳаумҭаша ҳадумжьалан,
Даади, даади, ҳоу!

Уа, збара мариоу – зыԥсра ласу,
Даади, даади, ҳаа!

Ақәцәаны иубар – ушьапаны иԥсуа,
Даади, даади, ҳаа!

Жәиԥшьла-жәыхәла еиқәыжь-еитҷажь,
Даади, даади, ҳаа!

Қәасабзаргьы – шьашәымгәарҟьоуп,
Даади, даади, ҳаа!

Абыжәзаргьы – хырҟәҷыл ҳамҭажь,
Даади, даади, ҳаа!

Уа, шьаҕәазаргьы – ҟәаҳа-еиҷаҳауп,
Даади, даади, ҳаа!

Уа, қәасабзаргьы – ҭыс ҭыԥра зхоу,
Даади, даади, ҳаа!

Ацаҟь шьапажә – шьапажәзаргьы,
Даади, даади, ҳаа!

Гәарҭацԥхьаӡа аҭамҳақәа еиҷажьуп,
Даади, даади, ҳаа!

Абна илоу еилаҳәа-еилаԥса,
Даади, даади, ҳаа!

Аԥсуа шәақьқәа лаҳәашәа ижьышуеит,
Даади, даади, ҳаа!

Лаҳәашәа ижьышуеит – кәытԥыцшәа ихиуеит,
Даади, даади, ҳаа!

Уа, рыхь-Жәеиԥшь, Жәеиԥшьҟанари,
Даади, даади, ҳаа!

5. Зиуау (1)
Зиуау, Зиуау,
Зарикәакәа маркылдыш!
Аҳ иԥҳа ʒыша дакит,
Зы хәыҷык, ʒы хәыҷык!
Хәыҷык азы даҳзыҭиуам,
З-дук азы даҳҭиуеит!

6. Зиууа (2)
Зиууа, Зиууа,
Зарикәакәа маркалтыш!
Аҳ иԥҳа аʒба дакуеит
Акәарақәа аʒы рҭабеит,
Зы хәыҷык! Зы хәыҷык!

7. Цацы

Ауаа абраҟьаҭра рызҭо Цацы ҳәа илышьҭан. Сынтәа, хкаарачан, аҟабақ лзырӷәахуан, ҳаԥыхьа маи иааԥырыргон. Аҟабақ аацәырган иԥырҕуан, нас ижәны иқәырӷон ашшәа, аҟәыд еиларшәшәа ықәырӷон – Цацы лхәы ҟарӷон. Аҕаг, абаҳа, аѡмсаг, аайӷәа – абартҭ зегь ааргауан, нан. Ахчаҟны агәыр, арахәыц нықәырӷон. Аҟьымсар злабгаша ҳәа атҭәырҕәы наргон. Аԥшәмаԥҳәыс, атҭаацәа реиҳабы, даахагыланы дныҳәон:

«Џаԥы-ы-ы, Џаԥы, сбыкәыхшоп, Џаԥы!
Џаԥы-ы-ы, Џаԥы-ы!
Ҳамхы-рԥаԥа – Џаԥы,
Ҳутра-рԥаԥа – Џаԥы.
Џаԥы-ы-ы, сбыкәыхшоп, Џаԥы!
Аҟабақ бхәы сцәахын, абра иҟасцит, Џаԥы.
Џаԥы-ы-ы, аҟәыд еиларшәшәы бзиа иббот ҳа
Шьжьымҭан сгыланы ибзыҟасцит, Џаԥы.
Егьырахь исылшазгьы ара иҟоп, Џаԥы.
Џаԥы-ы-ы, банааԥсо бхы ныкәыбцап,
Быхч баба ара иаазгит,
Џаԥы, сбыкәыхшоп, Џаԥы!
Џаԥы-ы-ы, Џаԥы-ы!
Ҳамхы-рԥаԥа – Џаԥы,
Ҳутра-рԥаԥа – Џаԥы,
Аҭәыргәы абра иаазгит,
Бҟьымсар хәыҷ анааизыбгуа, иныкәбыԥсап, Џаԥы.
Џаԥы-ы-ы, сбыкәыхшоп, Џаԥы!
Иреитцу ахы – раки ʒаки, Џаԥы!
Џаԥы-ы-ы, сбыкәыхшоп, Џаԥы!
Абра бгәыр ыҟоп, Џаԥы,
Бмацәаз ыҟоп, Џаԥы,
Брахәыц абра иҟоп, Џаԥы!
Баатцәа аазгит бмыѡныф злабгаша, Џаԥы.
Џаԥы-ы-ы, быԥҳаи бҭацеи реиҳа иласу
Дсыцырхыраа, Џаԥы!
Џаԥы-ы-ы, Џаԥы-ы-ы!
Ҳамхы-рԥаԥа – Џаԥы,
Ҳутра-рԥаԥа – Џаԥы.
Беиқәызазуа бахалагылоу ҳанбыхәаԥшлап, Џаԥы!
Џаԥы-ы-ы, ашәаг маҷны,
Ахра дуны, Џаԥы!
Џаԥы-ы-ы, сбыкәыхшоп, Џаԥы!»

Ижыцәу аҳәабгьы дааины дахагылон абас ҳәо:

«Цаԥы-ы-ы, сбыкәыхшоп, Цаԥы!
Аҳахра сыртца, Цаԥы!
Асра сыртца, Цаԥы!
Цаԥы-ы-ы, сбыкәыхшоп, Цаԥы!
Быԥҳаи бҭацеи реиҳа иласу
Дсыцырхыраа, Цаԥы!»

Нас аҭаацәа зегь акрырфон, акрыржәуан. «Цаԥы, амла бакыр ҳа ҳшәоит, банцо, бмыѳныф баайәа итҭайы», – рҳәон.

8. Аршышра ашәа

Ои, атлаар, уо атлар-чоуԥа,
Ои, атлаар – чоуԥа-чоуԥа!
Ои, атлаар, уо атлар-чоуԥа
Ои, атлаар – чоуԥа-чоуԥа!

Уасарада, уарирада,
Уаа-рада!..

Уа, анцәа дыстоуп, исхароузеи,
Уаа-рада!

Аҳ икамбашь ашьа алабеит,
Уаа-рада!

Иа, Анцәа, суҳәоит усыцхыраарц,
Уаа-рада!

Сылеи сыԥси сақәитутәырц.
Уаа-рада!

Уа, аҽцыс имиц сзырыбжьоит,
Уаа-рада!

Уа, асыс имиц сзыхдыркуеит,
Уаа-рада!

Матцуҩысгьы ҷкәына бзиак,
Уаа-рада!

Уахгьы-ҽынгьы са исзынхаша,
Уаа-рада!

Уа, арҭ еибызҳәо еигымхаша,
Уаа, ҳа-ҳа-ҳа-а-а!

9. Аҳы иашьыз «иҵсытгага» ашәа
Уаа, уара, умшәакәан ууаи!
Уҵс аҩныҟа иаагоит.
Ахьтәы цҳа ныкәаҳцеит –
Уҟәланы ууаи!
Уҵс аҩныҟа иаагоит,
Уҭаҳцәа зегьы ара иҟоуп,
Умшәан, акы уацәымшәан,
Абырфын цҳа ыкәаҳцеит,
Уаала убҩашҟа!..

2. Аҭаацәара-бзазаратә қьабзтә ашәақәа

10. Ауаҩы даниуа ирҳәо ашәа
Уаргьала, ҷьымшьыргьала,
Гьала-гьала, ҷьымшьыргьала,
Уаргьала!
Шаха аныҵцәа, ҳәынтәалаҳа,

Нетәанба ду цатцаргьала,
Шаха аныццәа, ҳәынцәалаҳа!

11. Уаридада (1)
Уааридада, уааридада мақәа,
Уаҳоҳоу, уаа уасараида!

– Уаа, дибама?
– Дибеит, диаҳаит, дигәацхеит,
Уаҳоҳоу, уаа уасараида!

– Уаа, диҳәама?
– Диҳәеит, дигеит, дичацразт,
Уаҳоҳоу, уаа уасараида!

Уааридада, уааридада мақәа,
Уаҳоҳоу, уаа уасараида!

– Уаа, лара дыбзиоума?
– Дыбзиазар, ҷыхтын дубап.
Уаҳоҳоу, уаа уасараида!

Уааридада, уааридада мақәа,
Уаҳоҳоу, уаа уасараида!

– Уаа лара дзыжәлада?
– Езыгә-цҳа ҭац Марика,
Уааридада, уааридада-мақәа,
Уаҳоҳоу, уаа уасараида!

12. Уаридада (2)
Уааридада, оридада мақәа,
О-ҳо-ҳоу, ои, уасараида!

– Уаа, дибама?
– Дибеит, диаҳаит, дигәацхеит.
О-ҳо-ҳоу, ои уасараида!
– Уаа, лара дзыцҳада?
– Езыгә-цҳа ҭац Марика.
О-ҳо-ҳоу, ои раида-раида!

– Уаа, лара дыбзиоума?
– Дыбзиазар, ҷыхтын дубап.
О-ҳо-ҳоу, ои, раида-раида!

Ууаридада, уаридада мақәа,
О-ҳо-ҳоу, ои, уасараида!

13. Радеда
Уооҳоу, раидароуп,
Уоҳоҳоу, раидара,

Уаа, раида, раида
Уооҳоҳо, ҳоо!
Уаа дааргеит, дааргеит,
Еидажәлааит, дымшхааит, рымҳәеи!

Ее, раидара, уаа,
Уаа раида, ураида, ҳаа!

Ал амба – ʒахәа зцам,
Уаа-ҳаа, раидара,
Ууаҳа-ҳаа!

Ахәырмажә имиʒо,
Уаа-ҳаа, раидара,
Ууаҳа-ҳаа!

Акәар лашә аӡы зҭам,
Уаа-ҳаа, раидара,

Аӡлагара аӡы зцабаз,
Уаа-ҳаа, раидара,
Уааҳа-ҳаа!
Уааҳа-ҳаа!
Ҳаҳаира шьаратын,
Уаа-ҳа, уаа, уараида,
Уарада, рера!
Уаа-ҳеи, уаа, уарада!

14. Аб изы аԥҳа лцәыуара

Уаа, саб рыцҳа, зда ԥсыхәа сымам, саб!
Алашьцара уҽалакны уабацо, саб?
Ухы-угәы ахзыршәада, узыргәаазеи, саб?
Унхара-унцыра ззынужьуада, саб?
Ушьҭахьҟа узыԥәгәыӷуа дазуста̀да, саб?
Укәал иҭагыло дҳамамеи, саб!
Уаа, саб рыцҳа, уара-мыжда, саб!
Ҳамала ҳааныжьра зыуҭаххеи, саб?
Ҳрыцҳахәха ҳшаанхоз зыузымдырзеи, саб?
Саб, иҳақәхәлеит, иаҳхалашьцеит, саб!
Алаӷырӡ хыҽҽоит ҳашҭаԥы, саб!
Уҭахыра ургәаќит, ирури, саб?
Саб, акгьы зраумҳәои, зҽуумҭуазеи, саб?
Уаа, саб рыцҳа, исыԥсыхәозеи, саб?
Дгьылахаан уаҳа усымбарцу, саб?
Уи сзычҳауама, сабацари, саб?..

15. Аешьа изку аԥәыуара

Уооу, уооу, уаҳәшьа, уооу, уаҳәшьа, уаҳәшьааy!
Уаҳәшьа, ишԥазури?

Сашьа-затҷәы с-Мишьоу, уаҳәшьа!
Уаҳәшьа, уаҳәшьа, уаҳәшьа!
Уаҳәшьеитҷба ишҵалыҵсыхәои, уаҳәшьааy?
Уаҳәшьа, уаҳәшьа!
Ҳаб ихылтҷыз ҳала ҭырхаха, уаҳәшьа!
Уооу, уаҳәшьа, уараʒәк уакәымзи ҳазхәаԥшуаз, уаҳәшьааy!
Уаа, Мишьа, уаҳәшьааy,
Уареи сареи ҳаицрытцыр шыҟамлоз шԥаузымдыри, уаҳәшьа!
Уооу, уаҳәшьа, уаҳәшьа, уаҳәшьааy!
Уаҳәшьеиҳабы Кәакәалеи сареи, уаҳәшьааy!
Ҳудтәалоуп, уаҳәшьааy!
«Мишьа дымсааит» ҳәа акәын изаҳҳәоз, уаҳәшьааy!
«Мишьа дымсит» ҳҳәуан, уаҳәшьаа!
Уооу, уаҳәшьаа, уаҳәшьа!
Ҳгәыгра ду уакәымзи, уаҳәшьаа!
Уооу, уаҳәшьа, уаҳәшьа!
Зашьа-затҷәы дсызныжьшоу, уаҳәшьа!
Уооу, уаҳәшьа, уаҳәшьа!
Уаҳәшьцәа цәгьаԥсышьа ҳаҭаны уабацауа, уаҳәшьаа?
Сара суццароуп, уаҳәшьааy!
Уооу, уаҳәшьа, уаҳәшьа!
Уышьҭахьҟа иаԥсыхәозеи, уаҳәшьа?
Знапы иануҵада, уаҳәшьа?
Уныҟәгашьа збада, уаҳәшьааy?
Уооу, уаҳәшьа, утәѡаншьапы затҷәы
Уаԥхьаҟа дцахьааит, уаҳәшьааy!
Уооу, уаҳәшьааy, уаҳәшьа лгәы кыдиххьан, уаҳәшьааy!
Уоо, уаҳәшьа акы умыхьындаз ҳәа акәымзи
ҳазухәаԥшуаз, уаҳәшьааy!
Иаҳзыууыз закәызеи, уаҳәшьааy?
Уоо, Мишьа, уаа сара,
Уаҳәшьеитҷба дуцзароуп, уаҳәшьааy!
Уоо, Мишьа, исыԥсыхәозеи сара, сарооу?

Уоо, уаҳәшьа са еиҳа срыцхаушьон
Сахьеитцбыз азыҳәаны, уаҳәшьааy!
Уоо, уаҳәшьааy, уаҳәшьаа!
Мчыбжьык ахала аҵыхәала, уаҳәшьааy, уаҳәшьааy!
Сумбар узычҳаʒомызт, уаҳәшьааy!
Сара испазуа?
Сара испасыпсыхәуа, уаҳәшьааy?
Ҳаицрымтроуп, уаҳәшьааy!
Уооу, уаҳәшьа, уахь иҟоу сашьцәа, уаҳәшьаy!
Урҭ ртәы акәын иаҳаʒбоз, уаҳәшьа!
Рнышәнап ара иабаҟаз, уаҳәшьааy?!
Уоо, уаҳәшьа, уаҳәшьа, уаҳәшьаа,
Мишьа, уаҳәшьа!
Уара акы уагуеит ҳәа ҳгәы иаанагаʒомызтеи, уаҳәшьааy!
Уоо, уаҳәшьа, Мишьа, уаҳәшьааy!
Избазури уаҳәшьеитцба,
Цәгьапсышьа змаз, уаҳәшьааy?
Уоо, уаҳәшьа, агәашә абжьы аагар, уааҳәшьаа!
Мишьа даазар ҟалап ҳәа, уаҳәшьаа!
Сыла ҭырхаха умҩа сапшон, уаҳәшьааy!
Уоо, уаҳәшьа, уаҳәшьаа, уаҳәшьаа!
Улымкаа, уаҳәшьаа,
Уоо, адунеи сызбақәзаап зугәахәуазеи, уаҳәшьааy?
Уоо, уаҳәшьа, уаҳәшьаа!
Саҳәшьцәа шәапхьа сара сыпсаат ҳәа ҳауҳәон, уаҳәшьааy!
Уоо уаҳәшьа, уаҳәшьаа!
Ишуҳәоз еипш ҳапхьа уҳашьҭит, уаҳәшьаа!
Испазури уаҳәшьаа, уаҳәшьаа?
Уоо, уаҳәшьа, уаҳәшьаа!
Уоо, адунеиаҿ схы ахызбааua,
Сыпсы ахызбааua, уаҳәшьааy!
Уоо, уаҳәшьаа, адунеиаҿ сыкәурхеит,
Иудыруооу, уаа, Мишьа, уаа, сара уаҳәшьаа?

Уоо, уаҳәшьа, уаҳәшьа!
Аккаҳа стәыуо, уаҳәшьаа!
Абаҳчақәа срытцоуп, уаҳәшьаа,
Уоо, уаҳәшьа, исцазури,
Сашьеиҳабы затцәы с-Мишьа, уаҳәшьаа, уаҳәшьааy?
Изури, исцазури, уаҳәшьааy?
Ҳасцанеицруга, уаҳәшьаа, уаҳәшьааy!
Уаҳәшьа лыбла ҭышәшәа, дабацауа уаҳәшьаа?

16. Аеҳәшьа илызку атәыуара

Уоо, баҳәшьа, баҳәшьаа!
Саҳәшьеиҳаба-затцәы сы-Кәакәала, бааҳәшьааy!
Уоо, баҳәшьа, баҳәшьаа!
Сы-Кәакәала, бабацои, бааҳәшьааy?
Уоо, баҳәшьа, баҳәшьаа!
Саҳәшьеиҳаба сы-Кәакәала, бааҳәшьааy!
Бареи сареи ҳаицрытцыр ҟалаʒомызтеи, баҳәшьаа!
Исцабзызури, бааҳәшьааy?
Са исцазуе, саҳәшьеиҳаба сы-Кәакәала, баҳәшьааy?!
Шәа ишәеитцабыз са сакәымзи, бааҳәшьа,
Срыцҳамшьакәан адәы сыкәшәырхеитеи, шәаҳәшьааy!
Уоо, Кәакәала, бааҳәшьаа!
Бабазбоо, бааҳәшьаа?
Ҳабеиқәшәоо, бааҳәшьааy?
Уоо, баҳәшьа, уоо, адунеиала ҳаицрытцитеи, баҳәшьаа!
Исцабзызури, бааҳәшьааy?
Сгәыҷра ду саҳәшьеиҳабы,
Саабыкәырбануп, бааҳәшьааy!
Исцабзызури, баҳәшьеитцаба дабацари, баҳәшьааy?
Ҳаицрыбымган, ҳаицызааит,
Сы-Кәакәала-затцәы, бааҳәшьааy!
Уоо, баҳәшьа, баҳәшьа, баҳәшьа!
Былымкаала адәы сахьыкәу схы ахызбаауеит, баҳәшьааy!

Уоо баҳәшьа, баҳәшьа, ибыбаргәузеи
Уах бахнеиз, бааҳәшьа!
Бгарҭа рибаҭарым, бааҳәшьааy!
Баашьцәеи бааҳәшьцәеи, бааҳәшьа!
Брылазаауот, бааҳәшьаа, бааҳәшьаа!
Исҵабзызури, сбытцашьыцуеит,
Баҳәшьеиҳабы сыгәыҕра-ду,
Сы-Кәакәала, бааҳәшьааy!
Уоо, баҳәшьа, цәгьаҵсышьа сышәҭеит, ишәдыруооy, баа-ҳәшьа?
Исҵазури баҳәшьеитцба,
Уаа, блаҭышәшәа дабацуа бааҳәшьааy?
Уоо, баҳәшьа, баҳәшьа, баҳәшьа,
Башьцәа бкырҭа рибаҭом, бааҳәшьааy!
Уоо, бааҳәшьааy,
Бара бахыӄоуп саргьы сахахәҭоу, бааҳәшьаа!
Исҵаазуо, с-Кәакәалоу, бааҳәшьааy?
Уоо-уоу, бааҳәшьа, бааҳәшьа,
Исҵазури, сара-сарооу?
Сара схы ҭәыуа, сыҵсы ҭәыуа,
Сымацара-заҭәык саб иааихылтцыз, бааҳәшьааy!
Уаа адунеиаҿ цәгьала сыкәшәырхеит, бааҳәшьааа!
Исҵасыҵсыхәо, бааҳәшьаа, бааҳәшьааy?
Уоо, Кәакәала, бааҳәшьааy!
Бгәараҭа санааҭалалак, бааҳәшьааy!
Уоо, баҳәшьа, саҳәшьеиҳаба дызбаруушь ҳәа,
Сгәыргьатцәа бгәараҭа сталом, бааҳәшьааy!
Уоо, баҳәшьа, Анцәа дбыкәныхәан быӄамзи, бааҳәшьааy, ба-аҳәшьааy!
Уоо, ибхылтцыз ирхылтцыз зегьы, бааҳәшьаа!
Жәиҵшьԥык ауааҵсыра брылатәан, бааҳәшьааy!
Уоо баҳәшьа, сгәы дуны саадәылтцны аԥныӄа санаауаз,
Сгәыргьатцәа саауан, бааҳәшьаа, бааҳәшьааy!

Уоо, баҳәшьа, баҳәшьеиҳаба, Кәакәала, бааҳәшьаа!
Испабзызури, бааҳәшьааy?
Бысхашҭуа цьыбшьоома, бааҳәшьааy!
Бызгәхьаазгақәо бдыруандаз, бааҳәшьаа-аа!

17. Апа изку аҵәыуара
Уаа, Гәаҵьа уана, избаҟасҵуа?
Уан дукәыхшоуп, Гәаҵьа, избазури?!
Аапынразы ашәапыцьап рҽанеиларҳәо,
Ашәҭеипш уалшәан уабадәыкәлеи, уана?
Избаҟасҵуа, срыцҳауп, уана!
Иахьамш аҽны уқәла ҷкәынцәа
Иааины игылоуп еибарқьызқьызуа,
Узырмаҵәажәои уқәла ҷкәынцәа,
Урызгәаазар, Гәаҵьа ашәаркы?
Уара умшала иахьамш аҽны
Дгьыли-жәҩани ҵәыуоит, Гәаҵьа,
Уан дукәыхшоуп, избаҟасҵуа?
Ашәапыцьап еилазазоит, изурызеи?
Скажьны умцан, срыцҳауп, уана!
Умҩа сымҩахароуп, срыцҳауп, Гәаҵьа!
Аҩызцәа хәычқәа ашкол иуцҭаз
Ианоурышьҭуа амҩаду аҿы скылсны стәот.
Уқәла ҷкәынцәа сывсны ианцо,
Избаҟасҵуа, уара ухабар сымбар?!
Усшьҭом, Гәаҵьа, срыцҳауп, уана!

III. Иқьабзтәым ашәақәа

1. Абзиабаратә ашәақәа

18. Арҵызбеи апҳәызбеи рашәа
Арҵызба
Сымыш, сытцых, сылашара,

Сшьақар камфеҭ, сыхаара,
Сыцьымшь ҟьаҟьа, сыбла ҭшаша,
Сааигәа баагыл, сбырфын-бырса!
Бысыргәамцуам жәа рацәала,
Хыхь исҳәахьоу сцәажәашьала,
Сгәы иҭоу бдырхьеит, сылашара,
Бара ибҳәаша бара ибдыруеит,
Ҳацәгьеи ҳабзиеи еизакуп,
Ари гәынхарас иҟабымцан.
Ацк ажәагьы сыгбмырхан!

Аԥҳәызба
Ажәала мыцхәы сурҽхәаʒеит,
Угәы иҭаз аиаша умҳәаʒеит,
Мыцхәы арҽхәара – арԥьара иатәуп,
Ажәа мыцхәы – арԥьара иатәуп,
Ас иагьаԥьара иуҳәахьеит,
Иагьаҩ рыжәҩа ҭуҟьахьеит.

Арԥызба
Маахыр еиԥшуп быблақәа,
Еихышәашәо бʒарақәа,
Хрыжь-хрыжь ибҳәо бажәақәа,
Иатцашьыцуеит быҚәлацәа.
Арԥар шьахәқәа ҿырбаҩцәоуп,
Цареи-дырреи нықәгаҩцәоуп,
Ббара иашьҭоуп иацәнымха,
Уахь инеиуеит еицрыхәхәа.

Аԥҳәызба
Ауарбажә ашәҭыц иазнауазеи,
Ахаԥыцқәа ирыбжьакны,
Сара исҩызоу илзууазеи,

Уҩны еицаҟьа дыҩнакны?!
Уара иуатәоу дзузымдыруазеи,
Ашҭа хымкаа дҭатцаны,
Ԥҳәызба бзиа узлышьҭоузеи,
Ашҭа хымкаа дҭатцаны!
Ԥҳәызба бзиа узлышьҭоузеи,
Хылпарч баба ухагәаны.
Уара иуатәоу дзузымдыруазеи,
Унымха-хымтцәа уаашьаҩны?

19. Какашьеи Маҳмуди рашәа

Гәаԥьаа-ԥҳа Какашьеи Чамагәуа Маҳмуди
Рхибахшьа шәасҳәап уажәы.
– Сылашара, са сбыкәахшоуп,
Ибасҳәо баҳуо, Какашьа аҳкәажә!
Аҩныҟа сцашан, сгәы сазгом,
Арахь саашан – сыла ԥхашьоит,
Быда ԥсыхәа сымам, ҳаицынхароуп.
– Иуҳәашазеи, Чамагәуа Маҳмуд!..
– Ибҳәоит акәымзар, шьҭа ибдырхьеит, Какашьа аҳкәажә.
– Убри еиԥш гәаҕьны иануҳәа, мап сызкышам,
Уажәшьҭа Ҷука ҳа уасҳәалашан, –
Маҳмуд дҩагылан, хынтә даалыкәшеит,
Адгьыл дагәзит, ажәҩан даҳәеит.
– Нас, уажәы бысныҟәызгаша басҳәап сара:
Чашәи кәтыжьи рыла бысчалап, сылашара,
Саназзеицәеи сыбзыцәаҳәшьцәеи бара ибыцзаап,
Сылашара, Какашьа аҳкәажә.
Сыбзыцәаҳәшьцәа бԥаратра ркызаап,
Саназзеицәа бшьапқәа дрыцқьалап.
Баргьы саргьы ҳахьзала Аҟәа ақалақь
Тахатожнак алагылоуп, сылашара,
Разина феитонк ашәи-шәиҳа ақалақь иалоуп.

Бкәантрақәа бшьапы быршьуеит,
Калош хәычқәак бзаазгап, Какашьа.
– Ибзиоуп, Ҷука, сылашара.
– Абри ҽеҳәарак аҳҭап, Какашьа,
Мчыбжьык аҽеҳәара бжьазааит.
– Иуасҳәо уаҳуо, Ҷука сылашара,
Мчыбжь ҽеҳәара харацәоуп,
Езыгә иаҳар, ҳаишьот,
Уаҵәуха акәзаат.
– Ҩыла саауоу, феитонла саауоу?
– Феитонла уаароуп, ҽыла уаар, ҳаргамахот.
Аҩныҟа дахцаз аҽеҳәара мыжда
Ихамыштыхи ашәынкыдҵа Ҷука.
Какашьа аққәажә иахьа дыҧшит, уаҵәы дыҧшит,
Ҷука дыҟаҳам.
Аҽеҳәара мыжда игәалашәахын, амҩа дыҟәлеит.
Ашҭа данаатәала, диҧылахын,
Аҵәыуара далагеит Какашьа мыжда.
– Ибыхьи, Какашьа, бзырҵәыуозеи, сылашара?
– Сжьаны узцеи, Ҷука?
– Езыгә амҩа сзикын,
Аҭацаагацәа рыбжаҩык гьежьны ицеит,
Рыбжаҩык разина феитон рыман
Ашҭа аханы игылоуп,
Бласны баала, Какашьа!
Еиманы рҷыҩархахын,
Ашҭа аханы ианнеигәышьа,
– Разина феитон ыҟаҳам,
Иабацеи, Ҷука? – лҳәеит.
– Урҭ шәаны ицазаап.
Бџьабаақәа рацәоуп, аха
Шьапыла Аҟәа ҳцап, сылашара,
– Бкәантрақәа бшьапы быршьуеит,

Акалошқәа бзаазгот умҳәаз.
– Акалош абаҟоу, Езыгә ҳаибар, ҳаишьот.
Ари сеибырҳәаз Аҟәа ақалақь иналалт.
Акәымра имаз ианылагыла…
– Арахь бааи, Какашьа хәыҷы, сылашара!
– Тахатожна ариоума, Ҷука?
– Тахатожна Езыгә идыруеит,
Уа днеир, ҳаишьот.
Мчыбжьык аҽынʒа ара ҳаҟаз, –
Иҳәагәышьеит ашәынкыдҵа Ҷука мыжда.
Иахьа дыԥшит, уаҵәы дыԥшит,
Иаиаʒʒеицәа, ибзыцәаҳәшьцәа уаҩ дыҟазам.
– Уаиаʒʒеицәеи убзыцәаҳәшьцәеи зымаауазеи, Ҷука?
– Урҭ аашт, аха сара исхәыцуа –
Ргәыдкылара бсаҽу бгәы ацәа ахытцуеит.
– Сужьот, сужьот, ауалҳәацәа ушә илагылоуп.
«Маҳмуд дбеиоуп, аԥара ҳаиҭоит» ҳа иааит.
Аха заҟа ирысымҭара, Какашьа аҳкәажә!..
– Сразцаан, «ҳуал иқәуп» ҳа сарҳәеит, Ҷука.
– Ҳаи, анцәиныс, имцымкәаны руал сыкәуп.
Арҕьажәҩак иеиԥш сбыкәгәыгуеит,
Аҽага скыр – исыцыбкып,
Аигәышә скыр – аиха сыцыбкып,
Ҳаицхырааны ҳуал ҳшәап, Какашьа.
– Иуасҳәап уажәнатә аԥсуа нхара сзаматәам.
– Баматәамзар, быҩныҟа бца, сылашара!
Ба баҳкәажәреи сара сыҷкәынреи
Исеиҩымсуа спабзымдыруеи, Какашьа аҳкәажә.

20. Абзиабара ашәа

Иҟоу шәасҳәап шәаасзыʒырҩи,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Қәла бзиак дсымагәышьан,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Дгьыл харакаҽ дыҟагәышьан,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Амҽышаҽены даарцы дыҟан,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Амҩа дашәан, даапса дыҟәын,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Днамҩахытцын, дааирыз цьысшьеит,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Ҷкәына гьангьашк дсыцәхихызар,
Уаа-ҳа,ҳаа-ҳаа!

Са сылхаршҭны иара дигазар,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Сыгәнаҳагьы иара имаз,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Уи сҳәеит ҳәа, знык дызбандаз,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Ажәа хаалагь ҳнеицәажәандаз,
Уаҳа, ҳаа-ҳаа!

Сыгә ихьшәашәаз лырҟәандандаз,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

21. Ҳаи, шьыри!..

Сыԥшит, сыԥшит ахәылбыҵеха,
Аха башан – бхабар зымбеит.
Иҟалазеи, бынзырхазеи?!
Абна аҽыԥәаҽ ардәына
«Аҽыԥә-ҽыԥә» ҳәа абжьы анарга,
Бааиуаз ԥьшьа заҟа сгәыргьаз
Ибдыруандаз, ибдыруандаз!
Ҳаи, шьыри, шьыри, шьыри,
Исымандаз амҭәыжәԥакәа!
Баашьҭкәыцәаан сымԥыруази,
Ашьха ахыцәԥәа ҳхымпрааузи,
Арԥаш дуԥәа ҳрыхәамԥшуази,
Нас иаҳамҳәарыз иарбан!
Ҳаи, раида, уарида,
Сиуарада, уарида!..

22. Кәырыҷ-иԥҳа лашәа

Уо, ишәымбауеи Кәырыҷ-иԥҳа дышԥагьахаз,
Уа-ҳа-ҳа-ҳа!
Бара боуп Кәырыҷ-иԥҳа,
Бара боуп иԥагьахаз,
Иаамҭамкәан бԥагьамхан, уаа!
Бара бахь амԥа сыԥәуп,
Сныжь, бымцан, ҳаимԥалацәоуп,
Бышҟа снеиуеит, Кәырыҷ-иԥҳа, уаа!
Уаа, Кәырыҷ-иԥҳа, баасзыʒырԥишь,
Уа-ҳа-ҳа-ҳа!
Быҟаԥҟаԥ наргыланы,
Быкасы бхы иныԥәыршәны,
Адрым-дрымҳәа ҳаицыкәашап, уаа!
Уаа, адрым-дрымҳәа ҳаицыкәашап, уаа!

23. Мадина лашәа
Кәаткәат иʒгаб Мадина ԥшʒа, уаа!
Уаа-рааи-доуп, уасараидашь уарада, ҳаа!
Уаа-рааи-доуп, уасараидашь уарада, ҳаа!

Аԥсуа хатԥа ҽыхәла длышьҭоуп, уаа!
Уаа-рааи-доуп, уасараидашь уарада, ҳаа!
Уаа-рааи-доуп, уасараидашь уарада, ҳаа!

Катиан-иԥа Чаԥиаҟгьы «лымҳа дула» длышьҭоуп, уаа!
Уаа-рааи-доуп, уасараидашь уарада, ҳаа!
Уаа-рааи-доуп, уасараидашь уарада, ҳаа!

Ажәанба Мсаустгьы «шьап дула» длышьҭоуп, уаа!
Уаа-рааи-доуп, уасараидашь уарада, ҳаа!
Уаа-рааи-доуп, уасараидашь уарада, ҳаа!

Демерԥь-иԥа Хәсингьы «иаҳақьыԥьла» длышьҭоуп, уаа!
Уаа-рааи-доуп, уасараидашь уарада, ҳаа!
Уаа-рааи-доуп, уасараидашь уарада, ҳаа!

24. Агәалашәара
Исгәалашәоит санықәыназ, уаа!
Уа, сҽырба-ҽырбо санықәашоз, уаа!
Аҳәса хәыԥқәа санеимаркуаз, уаа!
Исгәалашәоит санықәыназ, уаа!
Аҭыԥҳацәа рыхцәы зардақь, уаа!
Ага мардуан санылбаауаз, уаа!
Адухь ԥшьырҳала иансыԥәырҭәоз, уаа!
Исгәалашәоит санықәыназ, уаа!
Ҳаивагьежьуа ҳаныкәашоз, уаа!
Аҭыԥҳацәа санреиҽырбоз, уаа!
Уаа, уаридара, уаа!
Уаа-раида, наныкьара, уаа!..

2. Аибаркыра ашәақәеи ахьзыртәрақәеи

25. Аибаркра ашәа (1)

Уарада-радара, уарада,
Ҳаҳаира, Шьаратын,
Уаа-ҳа!

Нырцәаа дыртыцҳауп,
Аарцәаа дыртацоуп,
Дыртәаны дырчахуеит,
Уаа-ҳа!

Илытцаз – уадрахсоп,
Илыкәыз – уадабааупп,
Абыста хьшәашәа лымцагылоп,
Уаа-ҳа!

Уаа-уарада, уарада, Шьаратын,
Уаа-ҳа!

Быхцәы дууп – бызкәа егьыкәзам,
Бсаса раҳан, амҽы тоушәа,
Бѡыза дыбфазшәа, беимгәачы,
Алагазеицш быц хырцьацьа,
Уаа-ҳа!

Уаа-уарадара, уарада, Шьаратын,
Уаа-ҳа!

«Иааг» бҳәашашәа бнапы хахаза,
«Мамоу» бҳәашашәа бқьышә тырқәацәза,
Уаа-ҳа!

Иахьанырцо-иахьанырхуа ҳа ауаа урылоп,
Иахьуқәыхәло уаагылоит,
«Уасарада» умҭыцракьакьа,
«Сиуарада» уҟәынкьакьала,
Уаа-ҳа!

Уаа-уарада, уарада, Шьаратын,
Уаа-ҳа!..

26. Аибаркыра ашәа (2)
Ураида-радара, ураидара,
Ҳаҳаира, Шьаратын,
Аа-ҳаа!

Уа, ал-хамба ҙахәа зықәзым,
Акәар лашә ҙы зҭаҙым,
Аҳаира, Шьаратын,
Аа-ҳаа!

Арцызба Лашәкьыта
Апҳәызба Цыркьыта
Излакала длалацәкәуеит,
Аҳаира, Шьаратын,
Аа-ҳаа!

Утра ламца – цьымшьытцыжәжәа,
Ԝнымпсса – тәырҷаҷа,
Аҳаира, Шьаратын,
Аа-ҳаа!

Аган шигану хҭырпак ихоуп,
Ауразоуроу кәымжәык ишәуп,

Икаба ахәдагь хәшала иԥьушәа,
Аҳаира, Шьарацын,
Аа-ҳаа!

Иаб иқәлаз камбашьк ишьит,
Иан илықәлаз цҳәысс дааигеит,
Аҳаира, Шьарацын,
Аа-ҳаа!
Уаа, Шьарацын,
Аа-ҳаа!

27. Аураашьа
Уаа-ҳа, уа-ҳа-ҳа,
Уарида-рада, уа-ҳа-ҳа!

Шәааила, ахьырпарцәа,
Уаа-ҳа, уа-ҳа-ҳа,
Уарида-рада, уарада!

Шәааила, ацыпҳацәа,
Уаа-ҳа, уа-ҳа-ҳа,
Уарида-рада, уарада!

Анхара ҳаицаԥылап,
Уаа-ҳа, уа-ҳа-ҳа,
Уарида-рада, уарада!

Ҳажәԫа еибыца ҳа ҳаидгылап,
Уаа-ҳа, уа-ҳа-ҳа,
Уарида-рада, уарада!

Еитцахарак ҳа иаҳмоурац,
Уаа-ҳа, уа-ҳа-ҳа,
Уарида-рада, уарада!

Ашәа узаҳҳәоит «Ауараашьа»,
Иҭаҳгалаз, ауараашьа!
Ауараашьа, ерашьа!..

28. Ахьзыртәрақәа

1

Аҭыԥҳа бзиа дшыҟоу уасҳәап?
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Уанылымбо, угәхьаалгоит,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Уанылбалакь, дауеигәыргьоит,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Дааудгылар, цыгәхыршәҭ ҟалҵоит,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Лан дцыркьуп, лаб дхабжьуп,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Лашьа дгьычѡуп, лаҳәшьа дзаѡуп,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Азә дубар, егьи духашҭуеит,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Ишыҥтаацәоугьы инеибеиԥшуп,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

2

Уан лҭаца дзеиԥшроу уасҳәап?
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Саниасуаз аҟәцьал дыҭан,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Саныгьежьуаз абҟәыл дахан,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Лшьап хәычқәа пыҟә-пыҟәза,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Амҩа иамкызт, абна илоуп,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Дыҟәс дыпан дахьынкапаз,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Лышьхәа аҭыпан лашак ҭапсит,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Лшьацәкьар ҭыпгьы шәы-қәҷарк ҭанцәеит,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Лызқәа ҭыпгьы ҳәа гәыгәыртоуп,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Леипка ркьаҽны, лқалпад роуны,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Лкасы мыжда ақә амазам,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Еипкак лшәын – вара амазам,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Еимаак лышьан – а́тца амаʒам,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!..

Бареи сареи ҳаицыкәашап,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!..

29. Алаф ашәа
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!
Уан лҭаца дзеиԥшроу уасҳәап?
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Лнапы мыʒәʒәа, лхы лхарбаба,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Саара дук азна ақалмышь лфеит,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Излалфазгьы чамсқәыл дулоуп,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Жәаха-жәымш адәы ицәыжьлан,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Ацалаҟьа дықәгылан цыгәхыршәҭ ҟалҵон,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Дылбаагьагьаны аҳаҟьа лырбзон,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Лышьхәа аҭыԥан лашак ҭаԥсит,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Лшьаҵәкьар ҭыԥгьы шәы-кәҷарк ҭанҵәеит,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Царақәакгьы лыдырбалан,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Ибызҭада ҳәа ианлызҭаа,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

Леиқәа мыжда лнап ақәылкуан,
Уаа-ҳа, ҳаа-ҳаа!

30. Наныкьара
Уаа-ҳоу, уо, наныкьара,
Уаа-ҳоу, уо, наныкьара!

Беслан иҵьма иахьыз шәасҳәап?
Уо, наныкьара!
Уаа-ҳоу, уо, наныкьара!

Иҵьма-затҵәы ʒаны ирымгеи,
Уо, наныкьара!
Уаа-ҳоу, уо, наныкьара!

Изʒаз, имшьит,
Уо, наныкьара!
Уаа-ҳоу, уо, наныкьара!

Изшьыз, ацәа ахыимхит,
Уо, наныкьара!
Уаа-ҳоу, уо, наныкьара!

Ацәа ахызхыз, еиҷыимхит,
Уо, наныкьара!
Уаа-ҳоу, уо, наныкьара!

Еимҷыызхыз, иҙааимҭеит,
Уо, наныкьара!
Уаа-ҳоу, уо, наныкьара!

Иҙаазҭаз, иҙааимхит,
Уо, наныкьара!
Уаа-ҳоу, уо, наныкьара!

Иҙаазхыз, ирымҭеимҭеит,
Уо, наныкьара!
Уаа-ҳоу, уо, наныкьара!

Изымҭарҭаз ирхарахеит,
Уо, наныкьара!
Уаа-ҳоу, уо, наныкьара!

31. Аҭаҳмада-қабада
Уа, аҭаҳмада-қабада
Ала дырфеит лабада,

Уоо-ҳо-ҳо-ҳо, уо-рааида, рааида!

Уа, аҭаҳмада-қабада
Ица гылоуп шьаҟада,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳо, уо-рааида, рааида!

Уа, аҭаҳмада-қабада
Иҩны гылоуп хыбрада,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳо, уо-рааида, рааида!

Уа, аҭаҳмада-қабада
Ашьха дыҟәхеит оупада,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳо, уо-рааида, рааида!

Уа, аҭаҳмада-қабада
Ахьҭа дагеит ҭынхада,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳо, уо-раиида, раиида!

Уа, аҭаҳмада-қабада
Ицәқәа мцәаҕәеит цәмаҭәада,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳо, уо-раиида, раиида!

Уа, аҭаҳмада-қабада
Имхы ҭеигалт ҿаҩрада,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳо, уо-раиида, раиида!

Уа, аҭаҳмада-қабада,
Абас дрыцҳан дызшада?!
Уоо-ҳо-ҳо-ҳо, уо-раиида, раиида!

Аҭаҳмада-қабада
Имҩа иамам хырхарҭа,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳо, уо-раиида, раиида!

Аҭаҳмада-қабада
Дабацари ҭынхада?
Уоо-ҳо-ҳо-ҳо, уо-раиида, раиида!

32. Ҷлоуаа рлафашәа
Ажәа ансышәҭа, ажәак сҳәарыма?
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Инхык-аахыкны сналагапишь,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Дәаб аҟәара чабабандаз,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Аԥсыз иҭоу қәтыжьындаз,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Азы иацоу сызбалындаз,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Зиқәа азхыҽеа ҩ-еиқәатцәандаз,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Кәмарча азиас ҩы-шкәакәандаз,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Луман илра ԥьынԥьыхәандаз,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Шәкәаа ркәара уаткандаз,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Саси-дахьи ахьымҩахытцуа,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Жаныхә ашҭа чара урҭан,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Ҷлоуаа дуқәа ахатәандаз,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Ҳаит, амарԥьа, еинышәкь уара,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Ишәҳәа ачара, аинкьара ашәа,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Арҭ еибызҳәо еицгәыргьаша!
Уаа-ҳаа-ҳаа!

Наунагӡа еигымхаша,
Уаа-ҳаа-ҳаа!

33. Ақытақәа рыхьӡыртэра
Ҕәадаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Лас ирбалакь, иаапку ԥьыршьоит,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Кәачараа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Хара урбар, атрышә иасуеит,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Ааигәа урбар, рнапы рҟьауеит,
Иаауыдгылар, цыгәхыршәҭ ҟарҵоит,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Ҽырба-ҽырба кәтолаа,
Ҽырба змыхәаз тамшьаа,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Уа, аԥсыӡкцәа ҭоумышьаа,
Ҽабҕацәкьараа ԥьгьардаа,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Аҭараа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Аӡы рцәынтҷаан Кәыдры иҭалоит,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Кындгаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Азауад ааигәоуп, акамател ҽарҵоит,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Тамшьаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Рмаахыр цәаԥшьуп, рызмах саркьоуп,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Уачамчыраа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Цқьа икьаҽымкәа ашьынтыкьлар еиԥка,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Маркәылаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Кьантыру џьшьа амачалка зфаз,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Цақәашьаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Аҳәынцәа иакны илагылан,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Гәыпаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Қәыцьмоу џьшьа ирышьклахысуан,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Расазыхьаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Мшәу џьшьа рышьхәа иаԥшуан,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Уатаԥаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Рцыназ џьшьа арбағь хырцон,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Ҭхьынаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Аупа ћаԥшь зшәу рыԥсеиԥш дырбоит,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Мыкәаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Аҳауа азыҳәан Џьалҟа ихалеит,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Џьали дареи кьатла еилоуп,
Еимаркуазеи? – ашәшьыра бзиа,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

Ҷлоуаа дуқәа рыҳәса хәычқәа,
Атцыс мҩас асахьа ҭырхуеит,
Аҳәыҳә мҩасгьы иахәлацәажәоит,
Уоо-ҳо-ҳо-ҳоо!

3. Агарашәақәа

34. Аҳ ипа Гьаргь игарашәа
Шьышь наани, уа, наани,
Шьышь наани, уа, наани!
Иан лнаргәы знаргәыда,
Иаб инацәы знацәыда?!
Ибна кәытқәа бзары-бзаруа,
Иҩнатә кәытқәа шьқьары-шьқьаруа,
Ибынҵеа-ҳәыс ашақә иасуа,
Иххьа хылпа цыҷцәа кәырша,
Раҳ ипа Гьаргь уоуп, уа нани!..

35. Агарашәа
Шьышьу-у, наани-и,
Уа, наани-и!
Хәыхәу, наани-и,
Уа, наани-и!
Уан дааҙа умҵәыуан,
Уаб дааҙа умҷеыхан,

Уа, наани-и!
Раҙыкәыты – цсары-цсары,
Рабнакәыты – бзары-бзары,
Шьышьу-у, наани-и,
Уа, наани-и!

IV. Афырхаҵаратә ашәақәа

1. Нарҭаа рашәақәа

36. Нарҭ Сасрыҟәа иашәа
Уаа-уаа, уаауау уаауа!
Ааҳа, ҳааҳа, Анарҭа Сасрыҟәа!

– Уаа, сан, исҳәо баҳуо сана?
Ааҳа, ҳааҳаҳ, сара сдәықәлароуп,
Ааҳа, ҳааҳаҳ, исиааиуа дызбароуп,
Ааҳа, ҳааҳаҳ, сызиааиуа дгәасҭароуп!

– Ааҳа-ҳааира, нан, уан уара дукәахшоуп!
Уаа, нан, Анарҭа Сасрыҟәа,
Ааҳа-ҳааира, макьана ухәчупеи!
Ааҳа-ҳааира, иурцхашьап уашьцәа!

– Нан, сан, исиааиуа дгәасҭароуп,
Ааҳа-ҳааира, сымԥахәасҭа сызлацуа,
Ааҳа-ҳааира, салааueит, сана!

– Нан, нан, уан уара дукәахшоуп,
Уаа, нана, нан, Гәында цшҙа унлазцааишь!
Уааҳа-ҳаира!

– Нан, уау, Гәында цшҙа, исҳәо баҳуоу?
Уааҳа-ҳааира, сара сызтәом, сдәықәлароуп!

– Аа, нан, уаа, уаҳәшьа, ухәҷупеи уара,
Ааҳа-ҳааҳаҳ, ҳурпхашьап, уаҳәшьа!
Ааҳа-ҳааира, Анарҭа Сасрыҟәа,
Ааҳа-ҳааира, уаангыл, уаҳәшьа!

– Ааҳа-ҳааира, сан, шәысцәымшәан,
Ааҳа-ҳааира, сызлацуа салаауеит,
Ааҳа-ҳааира!

37. Нарҭаа рашәа
Уаа, ҳаа, ҳаа,
Уаа, ҳаа, ҳаа!
Ураида, Нарҭаа ахацәа!

Уоу! Ураида-раида,
Уаа-ҳа ҳаа!

Уаа, Нарҭаа раҳәшьа-затцә!
Уоу!

Гәында џшʒа Хәажәарԥыс дизырымхәеи,
Уаа-ҳа ҳаа!

Уа, ишнеибартцәоз еивырымгеи,
Уаа-ҳа ҳаа!
Уаа, ҳаа, ҳаа –
Уаа, ҳаа, ҳа-а-а!

38. Иарԥьхьоу иашәа
Иарԥьхьоу ахатца сасра дцоите,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Анарҭаа рҷы сасра днеите,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Анарҭаагьы нытцеибаԥхьан,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Ацә изыршьын, ацәа ахырхуеит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Иарԥьхьоу дрышьҭа, даргьы ҩдәылтцит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

«Иҟашәтцозеи?» ҳәа ажәа риҭет,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Асас даҳҭоуп, ацә изаҳшьит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

«Асас ихәы кажьны иҟарҭуам», – иҳәет,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Иарԥьхьоу дгәаан днышьҭасит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Ацә дуӡӡа амаха кны,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Иҩышьҭхынгьы иааникылеит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Анарҭаагьы ацәа лахырхит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Еиҷыхынгьы ақәаб итарцеит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Амаха қәаҽӡа иааимпытцахт,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Ари амаха – шьапса махоуп,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Ари амаха – шьапса хәыцҳауп,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Нарҭ Сасрыҟәа, иухоумыршҭын,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Амаха наган Сасрыҟәа иитҭт,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Иарцьхьоуи Хәажәарцыси,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Гарц апшаҳәа аисра иалагт,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Адгьыл дырбгоит, итцеибатцоит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Ршьап ашьҭыбжь дыдрацәгьахеит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Ажәлар дуӡӡа рыкәшан игылоуп,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Сатанеи-Гәашьа дгылан дрыцшуеит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

«Еиԥәкы» ҳа ажәлар лыҳәеит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Ириааиуа дигап, лымҳәеи,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Гәында-ԥшʒа лытԥәаабжь шәаҳуоу?
Аа-ҳаа-ҳаа!

«Сара сынамыс са исымоуп» лымҳәеи,
Аа-ҳаа-ҳаа!

«Иарԥьхьоу даиааит ҳа сиццом» лымҳәеи,
Аа-ҳаа-ҳаа!

«Хәажәарԥыс хатца, уҽырҕәҕәа» лымҳәеи,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Нарҭ Сасрыԥәа ииуыз жәбома?!
Аа-ҳаа-ҳаа!

Сатәнеи-Гәашьа лкалҭ дагәʒит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Данхалымца, лгәыҳәпы дагәʒит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

«Еиԥәыскыргьы шәразума?» лҳәеит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Ажәлар дуʒʒа рнапы шьҭырхит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Гәында-ԥшʒа д-«Нантәаралтәит»,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Хәажәарԥыс-хатца дшәаԥыцьаԥхеит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Иарԥьхьоу ахатца дхаҳәашалтәит,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Акалтгәыʒрагь убра иҳазҭытцт,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Акыкцҳарагьы убра иҳазҭытцт,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Амахагьы убра иҳазҭытцт,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Ҳашьцәа дуқәа, Нарҭаа ахацәқәа,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Ртцас зегьы ҳа иҳазгәтыл[с]оуп,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Уаа, уарадара,
Аа-ҳаа-ҳаа!

Ҳаҳаи, абаақәа, ари хатцароуп,
Ҳе-ҳе-ҳе-ҳе-ҳеи!

2. Аҭоурых-фырхаҵаратә ашәақәа

1. Ажәытә ашәа

Уаарад, уаридада,
Уоо-раида, уаа!
Ажәытә ҭауад ҷкәынак дыҟагәышьан,
Пҳәыс дааигеит иара ахәаша.
Пҳәыс данааига, хахамш рышьҭахь,
Аизара ҟалеит абжьыуаа рахь,
Иқәҽыртит иԥызцәа аизарахь унеи ҳәа.
Иахьырҳәаз днеит иара мцацәа,
«Иҟои, сзыжәуеи?» ҳәа данразтаа,
«Умшәан, угәы рыҕәҕәа,
Аибашьра ацара уқәшәеит», – рҳәеит.
Убра игәаҵҕа ԥцәагәышьеит,
Игәы еитцахеит, ахәыцра ҕәҕәа иоуит.
Даахынҳәын, аԥныҟа дааит.
АԥНы дахьааиз ихатә ԥыза:
– Иухьызеи, улахь еиқәупеи,
Иуарҳәазеи уахьцаз? – лҳәеит.
– Са стәы агьыҟам,
Бареи сареи ҳус башахеит.
– Ҳаит абаапс, иухьи,
Иуарҳәаз саҳә! – лҳәеит.
– Аибашьра ацара сықәшәеит, – иҳәеит, –
Ҳхеидкылара нагӡара амоуит, – иҳәеит.
– Ҳаит, иухьзеи, угәы рыҕәҕәа! – лҳәеит. –
Ухаҵами, уца умԥахь!
Игәы лырхаҵеит, игәы лырҕәҕәеит,
– Сара ара сыҟоуп, – лҳәеит.
Ианааша, лара ахәаша
Дааласын, лнапала деилалҳәеит.
Даара диабжьеит, игәы лырҕәҕәеит,

Днаскьалган, амҩа дыԛәлеит.
Аштә абжа ааиҩыршахьан,
– Уа, бааʒырҩы! – ҳәа леиҳәеит иара. –
Сара ак сыхьыр, ԥхыʒ иббот,
Алаҳәеиԛәатцәа сгәы ишыԛәтәо ббот.
Уа дахьнеиз деибашьит,
Атцыхәтәаны иаргьы дыршьит.
Дахьышьталаз ихатә ҩыза бзиа
Ԥхыʒла илбеит ииҳәаз ажәа:
Алаҳәеиԛәатцәа игәы ишыԛәтәаз.
Ашьыжьымтан ианааша,
Агәылара дыцагәышьеит,
Ԥҳәыс бзиак дынлазцаait:
– Иаха абри еиԥш аԥхыʒ збеит, – ҳәа. –
Дыԟамзар ԟалап схатә ҩыза, – анылхәа,
– Ҳаи, нан, бымшәан!.. – ҳәа дналабжьеит.
Аҩны дааин, ашәқәа аартны,
Даныҩнаԥшы, ʒыла итәны илымбахи.
Дытцәшуауа абарцан дтәеит.
Аштә атцыхәахь данынхьаԥш –
Дылзааргауан иара мцацәа
Ауапеиԛәатцәа дылаҳәаны,
Чабра шкәакәа иҷы иаԛәыршәын,
Аштә атцыхәан дынтаргалеит
Иашәаԛәлацәа итцеибаҳәа,
«Азар» ҳәацәа ихеибаҳәа.
Дынраԥызан иныҩналеит.
Цыси-ҳәыҳәи ишәаԥьҳәацәалтәит,
Етцәаԥьаа иҷаԥшьацәалтәит,
Анышә далтеит лхатә ҩыза.
Лтаацәа ааит адырҩаҿены,
– Аҩныԟа баала, бымцои? – анырҳәа,
– Ҳаит, абаапсы, исашәҳәозеи! – лымҳәеи. –

Ашықәс ааип, нас ҳаицәажәап,
Уанʒа цьаргьы сызцом, – лымҳәеи.
Ашықәс ааира ианалага,
Дхәыцит, дгәырԥеит, илуа лыʒбеит,
Ишиаҭәаз еиԥш ашықәс ƙалҭеит,
Лҭаацәагьы ара ииаит.
Бымцои аԥныƙа, баала ҳәа ларҳәеит,
Сшәыццоит ҳәаны лҽеибылҭеит.
Амԥабжара ааимырдахьан,
Бзела ҳәа раҳәан, дахьнеиуаз,
Дхынҳәит, сааиуеит, ак схашҭит ҳәа.
Иншьан ахькҿаз даахәаԥшын,
Атапанча аашьҭылхын лҽылшьит.
Лнышәнапы иа иҿы инлырхеит,
Аԥыцьагьы цьарак еицыржит,
Лҭаацәагьы хынҳәны ицеит,
Лыԥсҭазаарагь убра иианхеит.

2. Инаԥха Кьагәа иашәа
Уаараид, уаараида, уарааид, уа-уа,
Уарааид, уарадо, уауо-уаа!

Ҩаи ҽаҳәыси еибазмырааʒоз, Кьагәа ахаҵа,
Уарааид, уооу, уаау, уаа!

Ҩа шьахәарла аҵәԥан зрыԥхуаз, Кьагәа ахаҵа,
Уарааид, уарааид, уоу, уауоо, уаа!

Ҩа вакьыцла ихазышшаауаз, [Кьагәа ахаҵа],
Уарааид, уооу, уауо, уаа!

Уарааидара, уарааид, уо-уаа,
Уарааид, уооу, уаау-уаа!

Знаргәытцгьы зыхәшәзагаз, Кьагәа ахатца,
Уарааид, уа-уо, уа-уоу, ҳаа!

Згәыбжьынацәгьы зыхҭацалагаз, Кьагәа ахатца,
Уарааид, уо-уаа, уарааид, уаа!

Зкаруал шәақьгьы қәабыжәшәа изыршыз,
Кьагәа ахатца, уаа, уаа!

Уарааидара, уарааид, уаа,
Уарааид, роу, уаау, уаа!

Бзыц аԥшаҳәа дугьы кәарԥҷак иаҩзымхыз,
Кьагәа ахатца, уаау-оу, уаа!

Уараидароу, уарааидаа,
Уарааид, уоу, уаа!

Уаа, ԥшьынҩажәи зежьҩык рхатцыхә, Кьагәа ахатца,
Уарааидароу, уарааид, уа!

Уарааидароу, уараидаа,
Уарааид, уоу, уаау, уаа!

3. Самахьхәаа

Аҩазаԥацәа ирықәлит ар рацәаны ирыманы Кәыца Капыт, Иақәыԥ Ҷыҷа, Арстҭаа Гьадлач. Иахнеиз, Самáхьхәаа рыцҳақәа, Аҩазаԥацәа, рхы иадмырхәт, иршьит. Иршьын, дара аҟәаққа идәықәлит. Ар рыман исҩеиуаз, реиӷб аҷкәын – Самахьхәа Кьаҕәра – аҩны дыҟазымзт, даait.

– Ари закәызеи! – иҳәит. Игәар дантҭаԥшы, шьала итҭәуп. Иан агәылацәа-азлацәа зегь еизаны илыдгылоп.

Нан, Кьаҕэра, нана!
Нан, абаапсы, нанаа!
Самахьхэаа рыѽны иахьа убас азырҳэоит:

Дима-ԥшьла идыртэит ҳа, нан,
Кьаҕэра, нанаа!
Аҳаа, аҳаҳаа, ҳаау!

Нан, избазури, Кьаҕэра, абаапсы!
Урышьталуоит, аха, нан, Кэыц Капыт
дахнеиуа жэла нижьзом, нанаа!
Аҳаа, аҳаҳаа, ҳаау!

Нан, абаапс, Арстаа Гьадлач дахнеиуа,
ажэла ԥишьаазом, рҳэит.
Нан, уипыхьашэар уитэахуеит, нана!
Аҳаа, аҳаҳаа ҳаау!

Нан, ари агэар шьапшьла итэуп, нан!
Инапшуа Самахьхэаа рыѽны дима-ԥшьла
ихќьоуп ҳа шэзырҳэоит, нана!
Аҳаа, аҳаҳаа, ҳаау!
Кьаҕэра хэаша дахнеиуаз дыршьит иара,
Аҳаа, аҳаҳаа ҳаау!

Рааза Мышэ, акашэарах ираазаз, аҳратэра имыргакэа, рыжэла итан дрыман дара...

4. Арстаа Ԥыф иуазашэа

Ԥыф д-Арстаан, иаб Чала ихьзын. Ԥыф дбаапсын, дуаѽы цэгьан, жэаа хы иқэшэахьан. Хы дыннакылазомзт, абна дылан. Анан-ԥҳа Ԥычка ҳа дыќан, дизҳэаны дтэан. Жэаа шықэса Ԥычка дизпшын. Абна дшылаз Ԥыф дыркит. Дкыдӷан дыршьот уажэы: инапи ишьапи ааиӷыхны икыдырӷит, инацэи ишьацэи

ааилиԥхьазонаӷ ахы зиқәымшәоз идырон. Иааины идтәалан иеихст-егьит, аха дыннамкылт – иаахазом Ҷыф. Инапи ишьапи шеилиԥхьазаауаз гәартԥит. (Дахькыдыз дҟәындҟәындуа ак иҳәон.) Ажәытә адоуҳа ҳа аҟан, убри акәхап иҟазӷаз.

Ҷыҷка ашәа данылтцт.

Уоои, уоои, уаа!
Ҷыҷка, бара, жәаа-шыкәса са сзы быԥшын бара.
Иахьа-а, ҿенак заҵәык, Чала имыхәаз Ҷыф хәашабга ҳа
Ашәиқәаҵәа бхы итарԥаны,
Беимаа ҵырԥыла хәычқәа бышьацаны,
Амҩаду бнангыл, абаапсы, Ҷыҷка-а-а, уа-а-ау!
Уа-а-ау, Чала имыхәа Ҷыф хәашабга,
Бара Анан-ԥҳа Ҷыҷка рыцҳа-а, уа-а-ау!
Сара сгәы, сгәаҵәа ҭыганы
Иахьа астауыл иқәуп, Ҷыҷка,
Абар, агьааурқәа сыкәшаны итәоп, бара-а!
Бара бгәы, бгәаҵәа ҭыганы
Сара исфахьан, Анан-ԥҳа Ҷыҷка.
Ҳаи, абаапсы, «Чала имыхәа Ҷыф рыцҳа» ҳа,
ҾЄнак аҟара дырҩегь бысзыцьаба, Ҷыҷка.
Ҳаи, абаапсы, Ҷыф ахәаша, уа-а-ау!

5. Арсҭаа Шарадын иашәа

Абаапсы, Шарадын Апсҳә агәала дымҩасуеит,
Уаауи, гәышьа, радараа,
Ҳаит, абаақәа, ҳаа!
Ауаҩы цәгьа изхьамцазуа, хы цәгьа иннамкылуа, уаа,
Арсҭаа-хатца дымҩасуеит.
Хәышәҩык ар ицуп, рак-рак дырхаҳәҳәуоит,
Ааит, абаақәа, ҳаа!
Ҳаҳаи, ҳаҳаи, абаақәа, Псҳәы итанхуа,

Издыргәышьода иаҳәа шьҭымхкәа дыншәылсхуазар, ҳаа!
Имҩахәасҵа нашәырҭбааи,
Гәышпыла дыччауа дыншәылсып, уаа!
Ҳаҳаи, гәышьа, ҳаҳаи, амарԥьақәа,
Ҳаа, абаақәа, ҳаа!
Ихы-ихәда ахьеихагылоу, даара иԥшӡаны ихагылоуп,
Шәанигәампҳагәышьа, илакыц иргьежьуоит,
Наҟ-ааҟ шәканаԥсуоит.
Ҳаи, абаақәа, Ԥсҳәы иҭанхуа,
Шәымҩахәасҵа нашәырҭбаа!
Хҭырпаш наӡала ибҕа ҿаҳәоуп,
Уи ахаҵа дҩашьаӡуам.
Уаауи, гәышьа, ҳаҳаи, абаақәа, ҳаа!
Ҳаит, абаақәа, ҳаа!

6. Арсҵаа Шьабаҭыҟәа-ипа Гьадлач иашәа

Рарира, уоу, рарираари, уоу, уара!
Уаа, Арсҵаа Шабаҭыҟәа-ипа Гьадлач рыцҳа,
Уа-уоу, ҳара-а, рарираа!
Ари абаа чаԥах ҳакәыршаны измаз Гьадлач,
Иахьа рахәыц шлала ҳҭакны...
Уаа, уау, уои, Гьадлач рыцҳа!
Рарира, рарираа, раа, уоу-ririrараа!
Ари, гәыкала ҳзырцәоз Гьадлач,
Шьҭа ишԥаҳаури уара, уоу?!
Уаа, Арсҵаа Гьадлач иаб имыхәаз,
Гьадлач рыцҳа, уа ҳара!
Уоу, уоу, рарираа!
Ари ахаҵа баша хаҵамызт – Гьадлач,
Анцәеи ауааи дрыбжьаҟазагәышьуан иара,
Аҳәыртыпҳацәа иа дынрылаҳәуан,
Рарираа, рироу, рарираа, уои-уаа!
Иахьа у́ла еизаны абра игылоуп, Гьадлач,

Ирша аʒыхь илеиуа аӄны,
Уарарироу, уоу-рарираа!
Чамҳа кәапеи лаԍырʒыла иртәны иузхырҵоит, Гьадлач,
Уара ула зегь абра еизаны игылоуп шьыбжьаанʒа.
Ҳзушьи, Гьадлач, иаҳзууз ҳхашҵуам, абаапс.
Уаа, Гьадлач, уаауоу, рарираа!
Уаа, Арсҵаа-пҳа Кәымпырхан рыцҳа бара,
Уарарироу, рироу-рарираа,
Уоу, уоу-рарираа!
Бжьҩеишьцәа раҳәшьа заҵәы,
Уаскьаԥымзар крызʔарымҵоз, уаа, бара!
Уоу, бара Кәымпырхан, бзакәугьы рыздыршам бара ахәаша,
Уарарироу, рарираа, уоу-уоу, рарираа!
Ари абзыԥуаа бзызцаз бзакәугьы рыздыршам,
Бааимырҵәап, Кәымпырхан рыцҳа,
Уа, бара, уоу, рарираа, уоу-уоу!

7. Кьарантыхә-иԥа Саатԥьери иашәа
Уарадоу-уа, уа-уарадоу, уарааид, уаа!
Раидара, раидара,
Уараида, рааид, уаа!
Раидара, уаараидара, уаа, ҳаа!

Уаа, ажәытә хаҵәа рашәа рҳәуоит,
Уаа, уааҳау!
Уаа, Кьарантыхә-иԥа Саатԥьери ахатҵа
дзыԥәшәаз шәасҳәап, ақәлаҵәа, ҳее!

Уаа, радара, радара, раида,
Уараида, раидара, уаа!
Раидара-уаа, раидара-уаа, ҳаа!

Лымҳаш дақәтәан Егри Бзыԥи рыбжьара
дыбжьалт ҳа анраҳа...

Рааид-уаа, ҳа-ҳаа!
Иара дызцәымҭыз уаашәҩык ахацәа рҽеиқәыршәаны
Амҩа ркит даныгьежьуа ҳа.

Радара, радара, раида,
Уаа, раида, ураида, ураараид, уаа!
Раидара-уаа, раидара-уаа, ҳаа!
Ауха, асаат жәаҩарз, Лымҳаш дақәтәан
ахьхьа-хьхьаҳа дышлеиуаз,
Уаа ҳа-ҳаа!
Ауаашәҩык амҩа ахьыркыз рыгәҭа данлалала...

Радара, радара, раида,
Уаа, раида, ураидара, уаа!
Раидара-уаа, ураидара-уаа, ҳаа!
Ауаашәҩык ршәақь аҟәҟәаҳа иааилартцит,
Уаа, ҳа-ҳаа!

Ҩажәижәаба штуцер Лымҳаш алымҳа иақәшәан,
Ихнатцәеит иара.
Радара, радара, раида,
Уаа, раида, уаридара-уаа!
Раидара ҳаа, ураидара уаа, ҳаа!

«Лымҳаш алымҳа хтцәаны сызбацо!» –
иҳан, Кьарантыхә ахатца,
Ҳе-ҳе-ҳе!
Лымҳаш дыҩеыжәцан даарылагылан,
Аҟәҟәаҳа ирыжәцо иҽааимхеи.
Радара, уарада, раида,
Ураида, ҳааи, ураидара-уаа!
Раидара-ҳаа, ураидара-уаа, ҳаа!

Уаа-ԥажәихәԥык рхы иамыхәо иԥышьҭаирхеит,
Ҳе-ҳе-ҳе!
Уаа-хынԥажәи жәыхәԥык инхаз ахаҵәа, уаа!

Радара, уарада, раида,
Ураида, раидара, уаа!
Раидара-ҳаа, ураидара-уаа, ҳаа!

Ршәақьи рԥьаԥҳани рхыхны,
Егри Бзыпи рыбжьара ибжьаҵаны дгьежьит,
Ҳе-ҳе-ҳе!
Ахаҵа ихаҵа Кьарантыхә-ипа Саатқьери ахаҵа иоуми, уаа!

Радара, ураидара-уаа,
Ураида, раидара-уаа!
Раидара-ҳааи, ураидара-уаа, ҳаа!

8. Данаҟаи Ашәба иашәа
Уаа, Данаҟаи Ашәба ахаҵа,
Уаа-уау, уаридара,
Уаа-уаҳау, уасараида,
Уаа-ҳау, Данаҟаи ахаҵа, уаа!

Аԥсны аҕаҵәа ианрабашьуаз,
Уаа-уау, уаридара,
Уаа-уаҳау, уасараида,
Уаа-ҳау, Данаҟаи ахаҵа, уаа!

Уаа, шьхагәыла изырмаҵәысуаз,
Уаа-уау, уаридара,
Уаа-уаҳау, уасараида,
Уаа-ҳау, Данаҟаи ахаҵа, уаа!

Уаа, Ахьыʒбаҭаа ианеибашьуаз,
Уаа-уау, уаридара,
Уаа-уаҳау, уасараида,
Уаа-ҳау, Данаҟаи ахаҵа, уаа!

Уаа, аҟарачқәа еилазырʒыʒоз,
Уаа-уоу, уаридара,
Уаа-уаҳау, уасараида,
Уаа-ҳау, Данаҟаи ахаҵа, уаа!

9. Гыць Абыхәба иашәа
– Сыршьит, сыршьит, Ҵәыцьба Ҭакәи!
– Узшьыдагьы с-Абыхәба Гыць?
Ҳаи, абаақәа!

– Сыршьит, аха сагьырзымхеит
Аҟрачыжәқәа! – имҳәагәышьеи,
Ҳаи, абаақәа!

– Исҳәо шәаҳуо, сашәакәлацәа? –
Имҳәагәышьеи иара ахәаша,
Ҳаи, абаақәа!

– Суапа еиқәаҵәа ҵаҟа инкаршәны
Уа сныкәышәҵа, – имҳәагәышьеи,
Ҳаи, абаақәа!

– Сбырфын чабра сҷы инакәшәыршә, –
Имҳәагәышьеи иара ахәаша,
Ҳаи, абаақәа!

– Сыхьтәы саат сгәы иныкәышәҵа,
Сышжәытәуаѡу салардырып,
Ҳаи, абаақәа!

– Сҽи скәадыри саншьа ҷкәынгьы
Исызишәҭ, – имҳәеи иара ахәаша,
Ҳаи, абаақәа!

– Сабџьарматәа сарґьажәѽагьы
Иавашәҵ, – имҳәеи иара ахәаша,
Ҳаи, абаақәа!

– Сан ажәрацәгьа сыхьтәы маҷәаз
Сызлышәҭ, – имҳәеи иара ахәаша,
Уоу-уоу, абаақәа!

– Сашәақәлацәа иалалыдшшылап, –
Имҳәагәышьеи иара ахәаша,
Ҳаи, абаақәа!

Сан ашәаркы лышћанҙагьы
Уаѽ дысзышәышьҭ, – имҳәагәышьеи,
Ҳаи, абаақәа!

Афырҳәагьы иуасиаҭ хәыҷқәа
Иагьынаргҙеит иашәақәлацәа,
Ҳаи, абаақәа!

Иан ажәрацәгьа лышћагьы
Уаѽ дырмышьҭи, иара ахәаша,
Уоу-уоу, абаақәа!

Иан ашәаркы лыҷкәын заҵәы
Уа дахьықәыз дѽеихамгылеи,
Ҳаи, абаақәа!

Лыбжьы ҽаца наиқәлыргеит:
– Уоу гәаҟ, уара ашәаркы!
Ҳаи, абаақәа!

– Сан, саан, саан агәаҟ,
Баагәышьама?! – имҳәагәышьеи,
Ҳаи, абаақәа!

– Бгәы бмышьҭын, акы бацәымшәан, –
Имҳәагәышьеи иара ахәаша,
Ҳаи, абаақәа!

– Хатца дызқәымшәац акгьы сақәымшәт, –
Имҳәагәышьеи иара ашәаркы,
Ҳаи, абаақәа!

Аҧараҳа хатцатцасгьы
Иҧылеитцимхи иара ахәаша,
Ҳаи, абаақәа!

– Уаа, уан, уан,
Уан ашәаркы, илурызеи,
Сыҷкәын затцәы, уаа?!

Ас акәызма сызуқәгәыгуаз! –
Лымҳәагәышьеи лара ахәаша,
Ҳаи, абаақәа!

– Дал аҧсҭа уанҭагәышьаз,
Наҳарынӡа ианурлашоз...
Ҳаи, абаақәа!

Раԥхьа иааиуаз ахы-заҵәы
Уара узома изытҟьаз?! – лымҳәеи,
Ҳаи, абаақәа, уаа!

– Уоо, уан, уан,
Уан ашәаркы илурызеи,
Сыҷкәын заҵәы, уаа!.

10. Ани ҷкәыни руазашәа

– Сан, сан, сара Уачамчыраҟа сдәықәыртцоит, санаа!
– Уаа, уан, уан, уан, уара Уачамчыраҟа удәықәыртцоит,
аха ҳара иҳамада, уан, агәаҟцәгьа, уаан?!
– Уаа, сан, сан, сҽеи скәадыри сашьеиҳаб имазааит, санаа!
– Уаа, уан, уан, уҽеи укәадыри уашьеиҳаб иалихузеи,
уара аѽны уанҳамам, уан ақәашьда?!
– Уаа-уау, уау, сан, сан, схылаԥарч сашьеитцбы имазааит, сана, уаа!
– Уаа, уан, уан, ухылаԥарч уашьеитцбы иазиуазеи,
уара аѽны уанҳамам, уан агәаҟцәгьа?!
– Уаа, сан, абзера шәзыҟалааит, санаа!
– Уаа, уѽызцәа уреицәамхан, уан дукәахшоуп!
Уаа, уауарада, ҳаа!
Уаа, уауарада, ҳаа
Уаа, уауарада, ҳаа!..

11. Кьахьба Ҳаԥьарат иашәа

Кьахь Ҳаԥьарат иан ажәарацәгьа дабацари?
Уа, Ашәтәыла арха ҭазырлашоз Кьахь Ҳаԥьарат,
Уаарада, уарираи-раи-раи,
Раи-раи-раи-раи-раа!

Уа, храцԥхьаӡа з-Ергь ашәа кыдыз Кьахь Ҳаԥьарат,
Уаарада, уарираи-раи-раи,
Раи-раи, раи-раи-раа!

Зшьагрын еимсы шьаԥшьла иԥычаз Кьахь Ҳаԥьарат,
Уаарада, уарираи-раи-раи,
Раи-раи-раи-раи-раа!

Уа, зшәакь абжьы ԥашьара ақәымыз Кьахь Ҳаԥьарат,
Уаарада уарираи-раи-раи,
Раи-раи-раи-раи-раа!

Уа, зшәакь абжьы абжь-шьхак еимыздоз Кьахь Ҳаԥьарат,
Уаарада, уарираи-раи-раи,
Раи-раи-раи-раи-раа!

Уа, аԥслаҳә мԥас абга ԥызцәоз Кьахь Ҳаԥьарат,
Уаарада, уарираи-раи-раи,
Раи-раи-раи-раи раа!

Уа, атцыс мԥас абла ԥызхуаз Кьахь Ҳаԥьарат,
Уаарада, уарираи-раи-раи,
Раи-раи-раи-раи-раа!

12. Дикран Гагәылиа иуазашәа

Дикран Гагәылиа ақыртуа меншевикцәа Аԥсны анрымпыԥархала, дабрагьит – абна дылалт. Дабрагьны дшыҟаз, зҧабк дымԥарсны дигит. Акгьы мԥыкәа, иаалықәшәан дыԥсит лара, абна дшылаз. Уажәшьта Дикран ауазашәа иҳәот, ихы иԥәуот. Иԥҳәыс аԥныҟа днеигаанза дыԥсит. Нас иҟаиԥои, избеиуа? Ауазашәа иҳәот.

Уан избалуа с-Дикрана-а?
Уаа-ҳаа-ҳа-а!

Лабраа рышҟа дкылугар, уақәдырзоит,
Уаа-ҳаа-ҳа-а!

Аԥныҟа дназгот ҳа уалагаргьы,
Уаа-ҳаа-ҳа-а!

Апс лома ҭацас иаҳзаауга ҳагьы
уркоит с-Дикрана-а!,
Уааy-уау! Уаа-ҳаа-ҳа-а!

Амԥан дкылган дышьҭоутцар,
Уаа-ҳаа-ҳа-ҳа!

Дикран иԥсы дизымжт ҳа ақәлацәа
ухыччоит с-Дикрана-а,

Уааy-уааy! Уаа-ҳаа-ҳа-ҳа!
Уа, с-Дикрана, уа-а!
Уаа-раидара, уаа-ҳа-а!

Атцла дқәутцар, алаҳә дырфоит,
Уаа-ҳаа-а!

Уа, уцәа дадутцар, дыхьшәашәацәоп,
с-Дикрана-а,
Уааy-уау! Уаа-ҳаа-ҳа-а!

Уаа-раидара,
Уаа-раида-раида!..

13. Шьаҟрыл Шьыгә иуазашәа

Ари ақыртҵуа данаашуаз, 1918 шықәсазы, аԥсуаа иҧагылеит дааҳашьҭом ҳа. Анс ҟарӷит, ас ҟарӷит, аха дырзаанымкылт. Убри аӷыхәала иабрагьыз аԥсуаа аҟоуп. Убра дрылоуп Шьыгәгьы. Ақыртҵуа иакәхт амчраҧ ишааиз. Антҵ абна илалаз ирышьҭоуп, иаҳкот ҳа. Бзыԥ уриадникс иҟаз дагыруан, аԥсуа ԥҳа диман. Пила ихьзын

ауриадник. Абна илаз ԥытҧык еиԥын. Абра иҟоуп ҳа ацәгьа зҳәозгьы ыҟамзи, рыцәгьа рҳәан, ирыкәшт. Уа ашәақь еиларҧт. Дара иԥсыз сыздыром, аха Ашьаҟрыл дызгоз ахы иқәшәт. Днырмыжьт, дышьҭыхны дрыман идәықәылт. Ашьҭахь дыԥсит. Убри иуазашәоуп абри. Иара иҳәазшәа итҵаарых здыруаз иашәа рҳәит.

Уаараидоу, раида, ҳее!
Уаараида, ҳее!

Уаа, дад Расҭа[1], дадаа! Ҳее!
Ааууауаа-уаа! Ҳее!

Уаа, сшәақьи сԥьаԥҳани ахьыҟо уасҳәап,
Дад Расҭаа, ҳее!

Чкәагә Есыф[2] иҷ иҟоп,
Дад Расҭаа, ҳее!

Уи уара ак алоууот ҳа акәым аха,
Дад Расҭа, ҳее!

Уаа, ашықәсан, ԥсаатәк анааua, иалаушьлап,
Дад Расҭа, ҳее!

Уаа, сысалам с-Кьатиа[3] ҷкәын изуҵиир,
Дад Расҭаа, ҳее!

Уи аамҭала дақәтәар, даҩсуам,
Дад Расҭаа, ҳее!

---

[1] Расҭа – Шьыгә иашьа иакәын.
[2] Чкәагә – Шьыгә иҩыза иакәын.
[3] Кьатиа Дамеи – Шьыгә иҩыза иакәын.

Адгьадила Пила[1] иифаз Ашьаҟрыл Шьыгэ,
Дад Расҭаа, ҳее!
Уаа-уа, уаа-уа, дадаа, ҳее!..

V. Асовет аамҭазтэи ашэаҟэа

39. Апартизанра ашэа

Шэнеибаац, шэнеибаац,
Аԥсуаа рыҧкэынцэа!
Шэнеибаац, шэнеибаац,
Аԥсны азаҳа ашьа казҭэаз!

40. Аколхоз иазку ашэа

Арҭ рколхоз даара ибеиоуп,
Рхьыбҷар гэыргьан ашэа рҳэоит.
Рашэаҳэабжьгьы гэыҟатцаган
Арахь аԥша иаанагоит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Аԥша иаанагоит, жэдыруама, уаа!

Ҷкэынла, ʒгабла еивагылан,
Раб иԥьынԥьаҷ аус руеит,
Уа, ахьы етцэа тонла иҷырхуеит,
Игэыргьа-гэыргьо ашэа рҳэоит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Еибаргэыргьо ашэа рҳэоит, уаа!

Абригадир ҷыц даарылагылан,
Арҭ иргэыргьарц ус иҳэеит:
«Шэа шэхантэаҩы дзышэҭахузеи,
Са сышшэыхэо жэдыруама, уаа!

[1] Адгьадила Пила – Бзыԥ уриадникс дыҟан аменшевикцэа рхаан.

Чари-чари-чарирама,
Иара дышшәыхәо жәдыруама, уаа!»

Уа, ахьы етцәа тонла иҽырхыз
Актәи сортхеит, жәдыруама!
Тонла иҽырхыз наҟ ианрырҭа,
Аплан ишацлаз жәдыруама, уаа!

«Ура, ура, ура» азырҳәеит,
Еибаргәырҩьан «ура!» рҳәеит, уаа!

Абригадирцәа ааидибагалан,
Аҧара рырҭарц: – Шәааишь, – рҳәеит.
Рбираҟ ҟаҧшь инатцагылан,
Аҧара анрырҭагь «ура» рҳәеит, уаа!

Ура, ура, ура, ура!
Цәыца дулагь «ура» рҳәеит, уаа!

41. Аҭараа рколхоз иазку ашәа
Аҭараа рколхоз – «Самсон Ҷанба»,
Уаа-рада, радара!

Рхьыбҽар гәырҩьан аус еицыруеит,
Уаа-рада, радара!

Арҭ рыҷкәынцәа хандеицәоуп,
Уасарада, радара!

Рбыргцәагьы иазыҟарҵоит,
Уаа-рада, радара!

Аҭараа дуқәа барақьатуп,
Уасарада, радара!

Рнапы еикәыршаны аус еицыруеит,
Уаа-рада, радара!

Русурҭа раб иԥьынԥьоуп,
Уасарада, радара!

Уа, ахьы етцәа иалагылоуп,
Уаа-рада, радара!

Аԥша хьшәашәа иартыр-тыруеит,
Уаа-рада, радара!

Иахьа иҷырхыр, уаха иҷалоит,
Уаа-рада, радара!

Абгьы иҷоу зегь ԥара ƙаԥшьуп,
Уасарада, радара!

Абираƙ ƙаԥшьгьы шыркыц иркуп,
Уасарада, радара!

Рыгәҭа иргылан иавакәашоит,
Уаа-рада, радара!

Уаха иахьышьҭоу рыԥхыʒ иалоуп,
Уасарада, радара!

Ашьыжь игылан игәыргьо идәықәлоит,
Уаа-рада, радара!

Рышәаҳәабжьгьы аҳабла арҷыхоит,
Уасарада, радара!

Рыбжь ахаара рбыргцәа архәыцуеит,
Уаа-рада, радара!

Ржәытә нхашьақәа ргәаладыршәоит,
Уасарада, радара!.

Арҭ рхьыбҽар царауааун,
Уаа-рада, радара!

Рмашьынақәа еихыкьа-еивыкьоит,
Уасарада, радара!

Ранацәа гәырґьоит иахьрыватәоу,
Уаа-рада, радара!

Реибабашьа цьашәшьартә икоуп,
Уаа-рада, радара!

Хәычи-дуи еизыʒыҩруеит,
Уасарада, радара!

Са среигәырґьан ашәа рзысҳәоит,
Уаа-рада, радара!

Арҭ ахьыбҽар иназыгʒаша,
Уаа-рада, радара!

Уаа, уарада-рада,
Ҳаит, амарцьа, уарадара!

42. Ажәытә аамҭа иазку ашәа
Ажәытәаамҭа зеицшраз шәасҳәап?
Уарада, уаа!

Ҭауади аамсҭеи рнапы ианԥшылон,
Уарада, раидара, уаа!

Абзарбзанқәа гәарԥ-чарԥ дыргон,
Уарада, раидара, уаа!

Бзарбзан хыла идырдыдыхуан,
Уарада, радара, уаа!

Шәақь ԥынҵала идырмаҵәысуан,
Уарада, раидара, уаа!

Ҭауади аамсҭеи рнапы ианԥшылон,
Уарада, раидара, уаа!

Рыҳәсахәыҷқәа казеныртәуан,
Уарада, раидара, уаа!

Рыҳәса быргцәагь матцуҵәас ирыман,
Уарада, раидара, уаа!

Ихахон, исуан, рҽеиларҳәон,
Уарада, раидара, уаа!

Аҳкәажә мыжда лкалҭ ркыхын,
Уарада, раидара, уаа!

Анхаҵәа рыҷкәынцәагь даара икруҵәан,
Уарада, раидара, уаа!

Аусурҭа рызҭахуадаз,
Уарада, раидара, уаа!

Аҳ иашҭа ду иҭахандеиуан,
Уарада, раидара, уаа!

Мазарак ҭыргон, маҷак рырҭон,
Уарада, раидара, уаа!

Инарылҟьозгьы ибҕа цыртцәон,
Уарада, раидара, уаа!

Аҳ иашҭа ду дырҭәыр акәын,
Уарада, раидара, уаа!

Багада ашьапы ҳарцьла ихҟьахын,
Уарада, раидара, уаа!

Ерцахә ахықәцәа гәылшьапк ықәтәан,
Уарада, раидара, уаа!

Ҭауади аамсҭеи ргәаҕ амахын,
Уарада, раидара, уаа!

Иахьықәтәазгьы инаԥшы-аапшуан,
Уарада, раидара, уаа!

Илацәкәысцыпхьаҙа ҭауадк дыпсуан,
Уарада, раидара, уаа!

Рыжәла зынҙак иаамаҷҙахеит,
Уарада, раидара, уаа!

Унан, унан, ирыпсыхәозеи?!
Уарада, раидара, уаа!

Апартиа гәырҕьо ихысуа иааиуан,
Уарада, раидара, уаа!

Ахақәитра жәлар ирнаҭарц,
Уарада, раидара, уаа!

Агәылшьаҧ гәырҕьан иҩышьҭыпраахит,
Уарада, раидара, уаа!

Уа, аҳ ихан ду ахыцәқәа иныкәтәеит,
Уарада, раидара, уаа!

Аҳ ихан ду амцабз алҟьеит,
Уарада, раидара, уаа!

Ахақәитра жәлар ирнаҭеит,
Уарада, раидара, уаа!

Аҳ иашҭа ду хәмарырҭахеит,
Уарада, раидара, уаа!

Ахьы етҵәа нықәеиҭарҳаит,
Уарада, раидара, уаа!

Ахьыбҧар гәырҕьан аус еицыруеит,
Уарада, раидара, уаа!

Ахьы етҵәа тонла иҧырхуеит,
Уарада, раидара, уаа?

Иахьа иҧырхыр, уаха иҧалоит,
Уарада, раидара, уаа!

Абҕьы иҽоу зегь ԥара ҟаԥшьуп,
Уарада, раидара, уаа!

Арҭ ахьыбҽар еигымхаша!
Уарада, раидара, уаа!

43. Аргәын Цьаҭ иашәа
Уа-уа-уау, Аргәын Цьаҭ, иан,
Ишьҭихит абомба, нан!
Аҕа хәымга иҭархаразы
Дазцеит ажәѡан, иан!

Уа-уа-уау, Цьаҭ рыцха, иан,
Зуааҩәлар рзы зхы ҭазырхаз!
Зыԥсадгьыл ахьчаразы
Зхы иамеигʒаз Цьаҭ рыцха, иан!

Имѡабжа днеиуан еиԥш, иан,
Аматор шын, амца акит, иан!
Ииура изымдыруа Цьаҭ
Дхагьежьуа дыххалеит, иан!

Уа-уа-уау, Аргәын Цьаҭ, иан,
Зыԥсадгьыл зхы нақәызцаз!
Ишьҭахьҟа дыԛәгьежьааит, иан,
Деихеит амшын ахь, иан!

Уа-уа-уау, Цьаҭ рыцха, иан,
Иѡызцәа итцаԥшуан, иан!
Абар дазнеиуоит, иан!
Иԥсадгьыл гәакьа, иан!
Иѡызцәа ааитцасны, иан,

Даашьҭхны дрыманы иааит!
Дазԥаргеит ахәшәтәырҭа, иан!
Иԥсахәага ҭамзи, иан!

Уа-уа-уау, Џьаҭ рыцха, иан,
Зыԥсадгьыл зхы нақәызцаз!
Иԥызцәа аҳақьымцәа, иан,
Ихагьежьуа ихагылан, иан!

Ихахьы ицон, ишьапахьы ицон, иан,
Хәарҭа иоуаз ҷыршьеит, иан!
Хәарҭа шимоуаз еилыркааит, иан,
Џьаҭ рыцха, иан!

Илақәа ҭархаха, иан,
Днарҽаԥшын, ус иҳәеит, иан:
«Сԥызцәа-сықәлацәа, уаа,
Лымкаала – Лолуа…» – иҳәеит.

Иԥызцәа даарыԥхьеит Џьаҭ
Атцыхәтәантәи аамҭаҽы, иан!
Ажәас абас инижьт Џьаҭ
Иуааҩәлари иԥсадгьыли рзы:

«Сԥызцәа-сықәлацәа, уаа,
Лассаамҭа сышәхашәмыршҭын, уаа!
Аамҭала сыхьӡ шәҳәала», – иҳәеит,
Џьаҭ рыцха, иан!

Илацәқәа неиқәиԥсеит, иан,
Наӡаӡа хтра ақәымкәа, иан!
Уа-уа-уау, Џьаҭ рыцха, иан,
Зыԥсадгьыл зхы нақәызцаз!

44. Қәыцьмахан

Уа, Қәыцьмахан, Қәыцьмахан,
Аколнхара ужьахьан,
Бригадирс уҟартцахьан,
Крумузакәангь круфахьан.

Уусуцәа угәра рган,
Русумҭа уфахьан,
Аашьаразын «хәба» угахьан,
Уеиҳабырагь ргәы уфахьан.

Арахь уабацои, Қәыцьмахан?
Амҩа ушықәыз ууапсахьан,
Ужәцәеимаақәагь урхахьан,
Атцытәа иҭазгьы капсахьан.

Уани уаби урыцәцахьан,
Аҩыжәра удыруан, Қәыцьмахан,
Ижәны русумҭа уфахьан,
Ажра ушҭажьыз урбахьан.

Уҽеы абаҟоу, Қәыцьмахан?
Уақәтәан ушыцәаз урбахьан,
Атцыгьра адыруан, Қәыцьмахан,
Умгәа ишҭасуазгьы збахьан.

Ацәа уашьит, Қәыцьмахан,
Уҩызцәа абаҟоу, Қәыцьмахан?
Аколнхарахь ицахьан,
«Убҕа цҵәоуп» ҳәагьы рҳәахьан.

Ун угәыгәуан, Қәыцьмахан,
Фан, уҩытцыззан, круфауан.

«Ари ианбанʒа, Қәыцьмахан?» –
Уԥызцәа ухыччан ицахьан.

Абахҭахь иупхьеит, Қәыцьмахан,
Жәашықәса дуʒʒа урҳахьан.
Шьҭа уцәа, Қәыцьмахан,
Убҕа ианаслак, круфалап.

Уа, Қәыцьмахан, Қәыцьмахан,
Даара ухәыцуа умтәалан!
Шьҭа иудырма, Қәыцьмахан,
Ахақәитра зыпсахаз?

45. Аԥыжәԥы ихҳәааy ашәа
Ари аԥыжәԥы дхаца ҕәҕәоуп,
Цәыца дула ауаҭка ижәуеит,
Ирҳәо зынʒаск иаҳаʒом,
Иатцәца дуқәа драцәажәоит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу цьишьоит, аԥы дашьуп, уаа!

Аҳәса анибо, дыҕехәауеит,
Дхатцоу цьыршьоит, ижьауеит.
Иламысгьы далгахьеит –
Ауатка хыжәлас иҟаитцахьеит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу цьишьоит, аԥы дашьуп, уаа!

Ари ахатца дхатца ҕәҕәоуп,
Ипсыхәозеи уа-ди-ди?
Цәыца дула ауатка ижәуеит,
Ихәычқәа ндәылцан, иԥҳәыс дипҟоит, уаа!

Илхарозеи иқәынтҷаша,
Лыԥшҙара далгахьеит, уаа!

«Аусура унеи» анырҳәа,
Изҳәаз дсыԥҟоит ҳәа дишьҭалеит.
Ԥытк анижәлак, иқьышә калкало,
Иибаз дреисуа далагоит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу ԥьишьоит, аѽы дашьуп, уаа!

Аиҳабырагь «уаҟәытц» анырҳәа,
«Уԥсшьа ԥытк» ҳәа ламхаҳәеит.
Иԥҳәыс лажәа аҭак ҟамцакәа,
Апатлыка лхы иагәыдитцеит, уаа!

Ари ахатца деилагоуп,
Аус абеиуеи, аѽы дашьуп, уаа!
Иатцәца дуқәа дреиҳабуп,
Ипатликақәа иашьцәа роуп,

Иԥсыхәозеи иқәынтҷаша,
Иԥсыхәозеи, аѽы дашьуп, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу ԥьишьоит, аѽы дашьуп, уаа!

Ашьыжь дгылан ауатка ижәуеит,
Иҟырҟаԥшьны иԥҳәыс дипҟот.
Илхароузеи иқәынтҷаша –
Ацәажәара дақәитҙам, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу ԥьишьоит, аѽы дашьуп, уаа!

Нас дгыр-гыруа иҽынеихот,
Иуалыр ду днадгылот,
Ипацақәа ак рыхьтата,
Ихала дцәажәо, уа дгылоуп, уаа!

Иуалыр ду иан леиԥш ибот –
Инап акәыршан дадгылоуп,
Цытк анижәлак, иқьышә калкало,
Ихала дцәажәо уа днатәот, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу ԥьишьоит, аѳы дашьуп, уаа!

Аҳәса анибо, дыҽхәауеит,
Дхаԥоу ԥьыршьоит, ижьауеит.
Иламысгьы далгахьеит –
Ауатка хыжәлас иҟаиԥахьеит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу ԥьишьоит, аѳы дашьуп, уаа!

Инапы иакуп ибакал,
Ихәда иахшьуп ихәырԥьан.
Ирҳәаз зынʒаск иаҳаʒом,
Цәыца дула ауатка ижәуеит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу ԥьишьоит, аѳы дашьуп, уаа!

Азгәатақәа

I. Аџьа ашәақәа

1. Алу ашәа. **Машьыка Арсҭаа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 19. 07. 1984 шықәсазы.

2. Акәмызцәа хәацәа рашәа. **Алмасхан Аиба** инагӡамҭоуп. Иантцоуп 12. 07. 1985 шықәсазы.

II. Ақьабзтә ашәақәа

1. Амифологиа-қьабзтә ашәақәа

3. Ажәеиԥшьаа рашәа (1). **Луба Кәарԥиа-Џьапуа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 13. 08. 1984 шықәсазы.

4. Ажәеиԥшьаа рашәа (2). **Алмасхан Аиба** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 19. 08. 1984 шықәсазы.

5. Ӡиуау (1)**. Кәыта Агәмаа** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 11. 08. 1984 шықәсазы.

6. Ӡиуауа (2). **Цука Берулаа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 28. 06. 1990 шықәсазы.

7. Џаџы. **Машьыка Арсҭаацҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 10. 08. 1985 шықәсазы.

8. Аршыра ашәа. **Қыча Ҷалакәуа** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 21. 07. 1985 шықәсазы.

9. Аӡы иашьыз «иԥсыҭгага» ашәа. **Ҳазарат Смыр** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 4. 07. 1984 шықәсазы.

2. Аҭаацәара-бзазаратә қьабзтә шәақәа

10. Ауафы даниуа ирҳәо ашәа. **Натела Делба-Адлеиба** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 20. 07. 1998 шықәсазы.

11. Уаридада (1). **Ҷычыкәа Цәыцьбеи** (ахапаҳәафы) **Ақсент Џьапуеи** (арҕызфы) ирҳәамҭоуп. Иантцоуп 8. 07. 1984 шықәсазы.

12. Уаридада (2). **Африкан Амҵба** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 2. 05. 1998 шықәсазы.

13. Радеда. **Алықьса Қчач** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 10 . 07. 1985 шықәсазы.

14. Аб изы аԥҳа лӷәыуара. **Сончка Лагәлаа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 18. 08. 1984 шықәсазы.

15. Аешьа изку аӷәыуара. **Қрисна Сангәлиа-Ҭырқьба** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 17. 08. 1996 шықәсазы.

16. Аеҳәшьа улызку аӷәыуара. **Қрисна Сангәлиа-Ҭырқьба** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 17. 08. 1996 шықәсазы.

17. Аԥа изку аӷәыуара. **Шьаниа Ахьиба-Кокоскьериа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 30. 04. 1990 шықәсазы.

III. Иқьабзтәым ашәақәа

1. Абзиабаратә ашәақәа

18. Арԥызбеи аԥҳәызбеи рашәа. **Ҷыҷыкәа Ҵәыцьба** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 8. 08. 1984 шықәсазы.

19. Гәаԥьааԥҳа Какашьеи Чамагәуа Маҳмуди рашәа. **Шьаниа Ахьиба-Кокоскьериа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 30. 04. 1990 шықәсазы.

20. Абзиабара ашәа. **Дан Ҳатҳәа** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 15. 08. 1985 шықәсазы.

21. Ҳаи, шьыри!.. **Сергеи Адлеиба** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 7. 08. 1984 шықәсазы.

22. Кәарыҷԥҳа лашәа. **Ҷыҷыкәа Ҵьынцьиа** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 17. 08. 1984 шықәсазы.

23. Мадина лашәа. **Алықьса Қчач** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 10. 07. 1985 шықәсазы.

24. Агәалашәара. **Хьымца Хынҭәба** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 13. 07. 1984 шықәсазы.

2. Аибаркыра ашәақәеи ахьзыртәрақәеи

25. Аибаркыра ашәа (1). **Золотинск Барцыц** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 6. 08. 1984 шықәсазы.

26. Аибаркыра ашәа (2). **Алмасхан Аиба** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 13. 07. 1985 шықәсазы.

27. Аураашьа. **Ҷыҷыкәа Цәыцьба** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 8. 08. 1984 шықәсазы.

28. Ахьзыртәрақәа. **Платон Цәыцьба** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 24. 12. 1985 шықәсазы.

29. Алаф ашәа. **Қәеиза Кәыцниа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 17. 10. 1985 шықәсазы.

30. Наныкьара. **Цьоцьа Ферзба** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 2. 07. 1984 шықәсазы.

31. Аҭаҳмада-қабада. **Мелтон Ашәба** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 15. 07. 1985 шықәсазы.

32. Ҷлоуаа рлафашәа. **Сарапион Цьапуа** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 14. 06. 1985 шықәсазы.

33. Ақытақәа рыхьзыртәра. **Сарапион Цьапуа** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 14. 06. 1985 шықәсазы.

3. Агарашәақәа

34. Аҳ иҧа Гьаргь игарашәа. **Машьыка Арсҭаа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 14. 07. 1984 шықәсазы.

35. Агарашәа. **Мақьҭаҭ Барцыц** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 9. 05. 1993 шықәсазы.

IV. Афырхаҵаратә ашәақәа

1. Нарҭаа рашәақәа

36. Нарҭ Сасрыҟәа иашәа. **Машьыка Арсҭаа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 10. 08. 1984 шықәсазы.

37. Нарҭаа рашәа. **Мақьҭаҭ Ламиа** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 17. 08. 1984 шықәсазы.

38. Иарԥьхьоу иашәа. **Маадан Сақаниа** иҳәамҭоуп. Ари ашәа аагоуп Аԥсуа ҳәынҭқарратә телерадиоеилахәыра афонд аҟнытә. Иҭал◉ит атцарауа◉ И.Б. Басариаԥҳа 1973 шықәсазы.

2. Аҭоурых-фырхацаратә ашәақәа

39. Ажәытәтәи ашәа. **Вера Цачлиа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 29. 06. 1990 шықәсазы. Ашәа ачамгәыр иацҳәоуп.

40. Инаԥҳа Кьагәа иашәа. **Алмасхан Аиба** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 12. 07. 1985 шықәсазы.

41. Самахьхәаа. **Машьыка Арсҭаа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 10. 08. 1984 шықәсазы.

42. Арсҭаа Ҷыф иуазашәа. **Машьыка Арсҭаа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 15. 08. 1983 шықәсазы.

43. Арсҭаа Шарадын иашәа. **Машьыка Арсҭаа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 15. 08. 1983 шықәсазы.

44. Арсҭаа Шабатҵыҟәа-иԥа Гьадлач иашәа. **Машьыка Арсҭаа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 10. 07. 1984 шықәсазы.

45. Кьарантыхә-иԥа Саатҷьери иашәа. **Алықьса Қчач** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 22. 08. 1985 шықәсазы.

46. Данаҟаи Ашәба иашәа. **Сарапион Цьапуа** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 3. 08. 1984 шықәсазы.

47. Гыць Абыхәба иашәа. **Қрисна Сангәлиа-Ҭырқьба** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 6. 08. 1985 шықәсазы.

48. Ани ҷкәыни руазашәа. **Хьымца Хынтәба** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 19. 04. 1984 шықәсазы.

49. Кьахьба Ҳаԥьарат иашәа. **Қрисна Сангәлиа-Ҭырқьба** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 6. 08. 1985 шықәсазы.

50. Дикран Гагәылиа иуазашәа. **Алықьса Қчач** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 10. 08. 1985 шықәсазы.

51. Шьаҟрыл Шьыгә иуазашәа. **Алықьса Қчач** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 21. 08. 1984 шықәсазы.

V. Асовет аамҭазтәи ашәақәа

52. Апартизанра ашәа. **Алықьса Қчач** иҳәамҭоуп. Иантцоуп 21. 07. 1984 шықәсазы.

53. Аколхоз иазку ашәа. **Қәеиза Кәыцниа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 17. 10. 1986 шықәсазы.

54. Аҧараа рколхоз иазку ашәа. **Қәеиза Кәыцниа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 17. 10. 1986 шықәсазы.

55. Ажәытә аамҭа иазку ашәа. **Қәеиза Кәыцниа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 17. 10. 1986 шықәсазы.

56. Аргәын Цьаҧ иашәа. **Арда Жьи-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 29. 07. 1984 шықәсазы. Агитара иацҳәоу ари ашәа зызку Аҧьынцьтәылатә Еибашьра Дуӡӡа (1941–1945 шш.) иалахәыз апырҩы Аргәын Виктор (Цьаҧ) иоуп.

57. Қәыцьмахан. **Қәеиза Кәыцниа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 17. 10. 1986 шықәсазы.

58. Аҩыжәҩы ихҳәаау ашәа. **Қәеиза Кәыцниа-цҳа** илҳәамҭоуп. Иантцоуп 17. 10. 1986 шықәсазы. Ашәа ачамгәыр иацҳәоуп.

Ашәаҳәаҩцәа рарбага

Араҟа иарбоуп ашәҟәаҿы иаагоу арҿиамҭақәа зҳәамҭоу рхы-рҧыхәа: рыхьз, рыжәла, ианиз, иахьиз (мамзаргьы ианырҳәоз аамҭаз иахьынхоз). Дасу ртекстқәа номерс ирымоу азгәаҭоуп, иара убриалагьы аҧхьаҩ иитаху ашәаҳәаҩ итекстқәа алиҧшаар илшоит.

Агәмаа Кәыта Лаз-ипа (д. 1893 ш.) – Гагра ар-н, Лҵаа ақ.: **5.**

Адлеиба Сергеи Цианца-ипа (д. 1930 ш.) – Очамчыра ар-н, Отап ақ.: **21.**

Аиба Алмасхан Кәтиа-ипа (д. 1900 ш.) – Гәдоуҭа ар-н, Оҭҳара ақ.: **2, 4, 26, 40.**

Амҷба Африкан Асҭана-ипа (д. 1920 ш.) – Очамчыра ар-н, Цьгьарда ақ.: **12.**

Арсҭаа Машьыка Дшьан-ипҳа (д. 1900 ш.) – Гәдоуҭа ар-н, Хәаҵ ақ.: **7, 34, 36, 41–44.**

Арҷелиа-Цачлиа Татиана (Вера) Гыд-ипҳа (д. 1920 ш.) – Очамчыра ар-н, Цақәашь ақ.**: 39.**

Ахьиба-Кокоскьериа Шьаниа Камшьышь-ипҳа (д. 1914 ш.) – Гәдоуҭа ар-н, Цьырхәа ақ.**: 17, 19.**

Ашәба Мелтон Луман-ипа (д. 1912 ш.) – Очамчыра ар-н, Ҕәада ақ.**: 31.**

Барцыц Золотинск Ҭабақь-ипа (д. 1920 ш.) – Гәдоуҭа ар-н, Блабырхәа ақ.: **25.**

Барцыц Мақьҭаҭ Шаҷ-ипа (д. 1902 ш.) – Гагра ар-н, Бзыпҵа ақ.: **35.**

Берулаа Цука Егнати-ипҳа (д. 1920 ш.) – Очамчыра ар-н, Баслахә ақ.: **6.**

Бжьаниа Алцыкә Қәаҭ-ипа (д. 1890 ш.) – Очамчыра ар-н, Тамшь ақ.: **48.**

Делба-Адлеиба Наҭела (д. 1930 ш.) – Очамчыра ар-н, Ҷлоу ақ.**: 10.**

Жьиба Арда Ҳаиҭ-иԥха (д. 1927 ш.) – Гәдоуҭа ар-н, Блабырхәа ақ.: **56.**

Кәарҷиа-Џьапуа Луба Дагәлеи-иԥха (д. 1926 ш.) – Очамчыра ар-н, Ҷлоу ақ.: **3.**

Кәыцниа Қәеиза Ҭамшьыгә-иԥха (д. 1910 ш.) – Очамчыра ар-н, Аҭара ақ.: **29, 53–55, 57–58.**

Ҟчач Алықьса Ҳабахә-иԥа (д. 1904 ш.) – Гәдоуҭа ар-н, Бармышь ақ.: **13, 23, 45, 50–52.**

Лагәлаа Сончка Бинагә-иԥха (д. 1916 ш.) – Очамчыра ар-н, Ҷлоу ақ.**: 14.**

Ламиа Мақьтаҭ Есыф-иԥа (д. 1912 ш.) – Очамчыра ар-н, Арасаҙыхь ақ.: **37.**

Сақаниа Маадан Бата-иԥа (д. 1888 ш.) – Гәдоуҭа ар-н, Дәрыԥшь ақ.: **38.**

Сангәлиа-Ҭырқьба Қрисна (д. 1920 ш.) – Гәдоуҭа ар-н, Ҟәланырхәа ақ.: **15–16, 47, 49.**

Смыр Ҳазарат Шәарах-иԥа (д. 1925 ш.) – Гәдоуҭа ар-н, Аацы ақ.: **9.**

Ферзба Џьоџьа Қьыскьынџь-иԥа (д. 1928 ш.) – Очамчыра ар-н, Кәтол ақ.: **30.**

Хынҭәба Хьымца Платон-иԥа (д. 1940 ш.) – Гәдоуҭа ар-н, Жәандәрыԥшь ақ.: **24, 48.**

Ҳатхәа Дан Ҳарун-иԥа (д. 1917 ш.) – Очамчыра ар-н, Ҕәада ақ.: **20.**

Ҭәыцьба Платон (Пила) Миха-иԥа (д. 1911 ш.) – Очамчыра ар-н, Џьгьарда ақ.**: 28.**

Ҭәыцьба Ҷычыкәа Ҳаџьыгә-иԥа (д. 1904 ш.) – Очамчыра ар-н, Ҷлоу ақ.: **11, 18, 27.**

Ҷалакәуа Қыча Сиҭ-иԥа (д. 1892 ш.) – Очамчыра ар-н, Ҷлоу ақ.: **8.**

Џьапуа Ақсент Ламшьаҧә-иԥа (д. 1917 ш.) – Очамчыра ақ.: **11.**

Цьапуа Сарапион Пола-ипа (д. 1925 ш.) – Очамчыра ар-н, Ҷлоу ақ.: **32–33, 46.**

Цьынцьиа Ҷычыкәа Ҭамшьыгә-ипа (д. 1915 ш.) – Очамчыра ар-н, Цақәашь ақ.: **22.**

Хархәара зызуу алитература

I

Агәажәба 2008: Мшыннырцәтәи аԥсуаа рфольклор / Акьыцхь иазирхиеит Р.Х. Агәажәба // Алашара. Аҟәа, 2008. № 2. Ад. 103–138; № 3. Ад. 175–189; № 5. Ад. 137–147.

Адлеиба 1979: Адлеиба Ць.И. Алакәҳәаѡ артистк иаҳасабала // Аԥсны аҟазара. Аҟәа, 1979. № 2. Ад. 2–3.

Адлеиба 1984: Адлеиба Ць.И. Аԥсуа лакәҳәацәа рҟазара // Аԥсны аҟазара. Аҟәа, 1984. № 4. Ад. 3–4.

Адлеиба 1996: Адлеиба Е.А. Ҳаибаркыра (Ажәлар рҳәамҭақәеи астатиақәеи). Аҟәа, 1996.

Аншба 1980: Аншба А.А. Аԥсуа жәлар рыбзазаратә поезиа // Аԥсуа институт ардыррақәа. Қарҭ, 1980. IX аҭыжьра. Ад. 84–98.

Аԥҳазоу, Лагәлаа, Ҭҳаицыкә 2013: Аԥсуа поезиа / Еиқәдыршәеит Аԥҳазоу В.В., Лагәлаа А.И., Ҭҳаицыкә З.Шь. Аҟәа, 2013.

Ахобаҙе, Кортуа 1957: Аԥсуа шәақәа / Еиқәдыршәеит В. Ахобаҙе, И. Кортуа. Москва, 1957.

Аѡзба 2012: Аѡзба Б.К. Асатиреи аиумори ҳаамҭазтәи афольклор аҿы // Алашара. Аҟәа, 2012. № 5. Ад. 185–189.

Беселиа 1987: Беселиа Л. Аԥҳәыс лыԥшҙаразы аԥсуа жәлар ридеал // Аҟазара. Аҟәа, 1987. № 3. Ад. 12–14.

Гәлиа 1981: Гәлиа Дырмит. Иѡымҭақәа реизга. Актәи атом. Ажәеинраалақәа, апоемақәа. Аҟәа, 1981.

Гәлиа 1982: Гәлиа Дырмит. Камаҧыҵ. Ароман. Аҟәа, 1982.

Гәлиа, Бҕажәба 1972: Аԥсуа жәлар рпоезиа / Еиқәдыршәеит Д.И. Гәлиа, Хә.С. Бҕажәба. Аѡбатәи аҭыжьра материал ҿыцла ихарҭәааны акьыцхь иазирхиеит Хә.С. Бҕажәба. Аҟәа, 1972.

Зыхәба 1967: Аԥсуа фольклор аматериалқәа (Академик Н.И. Марр иархив аҟнытә) / Акьыцхь иазирхиеит, алагалажәеи азгәаҭақәеи иѡит С.Л. Зыхәба. Аҟәа, 1967.

Зыхәба 1981: Зыхәба С.Л. Аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә рҿиамҭа. Еиҳау аҵараиурҭақәа рзы арҵагатә шәкәы. Аҟәа, 1981.

Зыхәба 1996а: Зан дыԥсыз аԥа илаҟмар ажәа / Ианитцеит, акьыԥхь иазирхиеит, азгәатаҟәагьы иԥит С.Л. Зыхәба // Аԥсны. Аҟәа, 1996. Латцарамза 23.

Зыхәба 1996б: Ҭырқәтәыла инхо аԥсуаа рфольклор аҟнытә / Ианитцеит Сергеи Зыхәба // Аԥсны. Аҟәа, 996. Июн 20.

Зыхәба 1997: Ҭырқәтәылатәи аԥсуаа рҽаԥыцтә рҽиамҭакәа / Ианитцеит иагьикьиԥхьит С.Л. Зыхәба // Аԥсны. Аҟәа, 1997. Ажьырныҳәа 31.

Зыхәба 1981: Зыхәба С.Л. «Ашәуа Ҳаԥьмаҭ иԥьма шкәакәа» аҭоурых иазкны // Аҟәа – Сухум. Алитературеи, аҭцаарадырреи, апублицистикеи ржурнал. Аҟәа, 2007. № 1. Ад. 151–166.

Инал-ипа, Шьаҟрыл, Шьынқәба 1962: Нарҭ Сасрыкәеи ԥшьынԥажәи зежәԥык иара иашьцәеи. Аԥсуа жәлар репос / Еиқәдыршәеит Ш.Д. Инал-ипа, К.С. Шьаҟрыл, Б.В. Шьынқәба. Аҟәа, 1962.

Какоба 2000: Какоба А.П. Аԥсуаа рҵәыуарақәа ркомпозициа ачыдарақәак // Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет апрофессорцәа-арҵаԥцәа рцарадырратә сессиаҿы иҟаҵаз ажәахәқәеи атезискәеи (Ауниверситет аиҿкаара 20 шыкәса ахытцра иазкны). Аҟәа, 2000. Ад. 110–112.

Какоба 2001: Какоба А.П. Аԥсуаа рҵәыуарақәа рзы ажәақәак // Аҟазара. Аҟәа, 2001. № 1. Ад. 5–10.

Киласониа 1990: Киласониа Платон. Иудкыл сашәа. Ажәеинралақәеи, ажәабжьқәеи, ажәаԥҟақәеи. Аҟәа: «Алашара», 1990.

Кортуа 1956: Аԥсуа жәлар рашәақәеи ражәабжьқәеи / Еиқәиршәеит И. Кортуа. Аҟәа, 1956.

Кәаҕәаниа 1985: Коҕониа В.А. Аԥсуа жәлар рашәаҳәаԥцәа рҟазара // Аԥсны аҟазара. Аҟәа, 1982. № 2. Ад. 10–12.

Кәаҕәаниа 1988: Аԥсуа жәлар рашәақәа / Еизигеит, акьыԥхь иазирхиеит В.А. Коҕониа // Алашара. Аҟәа, 1988. № 1. Ад. 108–114.

Кәаҕәаниа 1989: Аԥсуа жәлар рашәақәа / Еизигеит, акьыԥхь иазирхиеит В. Коҕониа // Алашара. Аҟәа, 1989. № 6. Ад. 103–112.

Кәаҕәаниа 1992: Аԥсуа жәлар рҽаԥыц рҽиамҭа. I атом. (Аԥьа ашәақәа. Аԥьабзтә поезиа. Атәҳәақәа. Абзазаратә поезиа) //

Еиқәиршәеит, акьыцхь иазирхиеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иҩит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 1992.

Кәаҕәаниа 1999: Коҕониа В.А. Аԥсуаа рдоуҳатә культура адаҟьақәа. Аҭцаамҭақәеи, алитературатә-критикатә статиақәеи, аҿцәажәарақәеи. Аҟәа, 1999.

Кәаҕәаниа 2008а: Аԥсуа жәлар рҿаԥыц рҿиамҭа. I атом. (Аԥьа ашәақәа. Ақьабзтә поезиа. Аҭәҳәақәа. Абзазаратә поезиа) / Еиқәиршәеит, акьыцхь иазирхиеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иҩит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2008.

Кәаҕәаниа 2008б: Кәаҕәаниа В.А. Хьӡи-ԥшеи змоу амҩа. Астатиақәеи афольклортә нҵамҭақәеи. Аҟәа, 2008.

Кәаҕәаниа 2011: Кәаҕәаниа В.А. Аԥсуаа рҿаԥыцтә поезиа аиҿартәышьа. Аҟәа, 2011.

Кәаҕәаниа 2013а: Аԥсуа фольклор ҩ-шәкәыкны. Актәи ашәкәы. Жәлар рпоезиа / Еиқәиршәеит, акьыцхь иазирхиеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иҩит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2013.

Кәаҕәаниа 2013б: Аԥсуа фольклор ҩ-шәкәыкны. Аҩбатәи ашәкәы. Жәлар рыпроза / Еиқәиршәеит, акьыцхь иазирхиеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иҩит В.А. Кәаҕәаниа. Аҟәа, 2013.

Лашәриа 2009: Аԥсуа поезиа антологиа. XX ашәышықәса / Иеиқәиршәеит Мушьни Лашәриа. Аҟәа – Москва, 2009.

Салаҟаиа 1967: Салаҟаиа Ш.Хь. Аԥсуа советтә фольклор азцаатәқәак // Иахьатәи аԥсуа қыҭа. Аетнографиатә очеркқәа. Қарҭ, 1967. Ад. 177–190.

Салаҟаиа 1983: Салаҟаиа Ш.Хь. Аԥсуа советтә фольклор азцаатәқәак // Алитературатә ҳәаақәа. Астатиақәеи аочеркқәеи. Аҟәа, 1983. Ад. 266–282.

Салаҟаиа 1975: Аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә рҿиамҭа. Ахрестоматиа. Еиҳау ацараиурҭақәа рзы арцагатә хархәага / Еиқәиршәеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иҩит Ш.Хь Салаҟаиа. Қарҭ – Аҟәа, 1975.

Смыр 1979: Смыр Р. Ахҿа. Ажәеинраалақәа. Аҟәа, 1979.

Ҷанба 1986: Ҷанба Самсон. Иҩымҭақәа / Еиқәдыршәеит Хә. Бҕажәбеи С. Зыхәбеи. Аҟәа, 1986.

Шьаҟрыл 1970: Маадан Сақаниа иҳәамҭақәа / Еиқәиршәеит К.С. Шьаҟрыл. Аҟәа, 1970.

Шьаҟрыл 1989: Иҭамбазо жәлар рзыхь. Жәлар рҽаԥыцтә ҳәамҭақәа / Ианитцеит, аус адиулеит, еиқәиршәеит К.С. Шьаҟрыл. Аҟәа, 1989.

Шьынқәба 1951: Шьынқәба Б.В. Аԥсуа жәлар рпоезиа иазкны // Аԥсуа институт аусумҭақәа. Аҟәа, 1951. XXIV аҭыжьра. Ад. 99–124.

Шьынқәба 1952: Шьынқәба Б.В. Аԥсуа жәеинраалеиҽартәышьа апринципқәа ирызкны // Альманах. Аҟәа, 1952. № 3. Ад. 141–167.

Шьынқәба 1959а: Аԥсуа жәлар рпоезиа / Еиқәиршәеит Б.В. Шьынқәба. Аҟәа, 1959.

Шьынқәба 1959б: Шьынқәба Б.В. Аԥхьажәа // Аԥсуа жәлар рпоезиа / Еиқәиршәеит Б.В. Шьынқәба. Аҟәа, 1959. Ад. 3–19.

Шьынқәба 1984: Шьынқәба Баграт. Ахаҳә еиҩса. Ароман. Аҟәа,1984.

Шьынқәба 1985: Шьынқәба Б.В. Аԥсуа кәашарақәа рзы ҩбаҟа ажәа // Алашара. Аҟәа, 1985. № 3. Ад. 99 –107.

Шьынқәба 1986: Шьынқәба Б.В. Аԥсуа жәеинраалеиҽартәышьа апринципқәа рзы ажәақәак // Алашара. Аҟәа, 1986. № 1. Ад. 80–106.

Шьынқәба 1987: Шьынқәба Баграт. Иҩымҭақәа реизга. Актәи атом. Аҟәа, 1987.

Шьынқәба 1990: Шьынқәба Б.В. Ахьыртҽаатҽа (Аԥсуа жәлар рҽаԥыцтә ҳәамҭақәеи ретнографиатә бзазара иадҳәалоу аматериалқәеи). Аҟәа, 1990.

Цьапуа 1990: Аԥсуаа рмыткәмақәа рҟнытә / Ианитцеит, икьыԥхьит, аԥхьажәагьы иҩит З.Ць. Цьапуа // Алашара. Аҟәа, 1990. № 1. Ад. 99–105.

Цьапуа, 1995: Аԥсуаа рфольклор заатәи анцамҭақәа (А.Н. Генко инапылаҩырақәа рахьтә) / Еиқәиршәеит, аԥхьажәеи акомментариақәеи иҩит З.Ць. Цьапуа. Аҟәа, 2001.

Џьапуа 2001: Џьапуа З.Џь. А.Н. Генко 1928 шықәсазтәи иаԥсуа фольклортә напылаѳырақәа рантаѳцәеи рхаҭашьеи // Аԥсуаа рфольклор заатәи анҭамҭақәа (А.Н. Генко инапылаѳырақәа рахьтә) / Еиқәиршәеит, аԥхьажәеи акомментариақәеи иѳит З.Џь. Џьапуа. Аҟәа, 2001. Ад. 4–24.

Џьапуа 2013: Џьапуа З.Џь. Аԥсны ахақәитратә еибашьра аҽԥацыҵтә традициа // Алашара. Аҟәа, № 6. 2013. Ад. 139–144.

Џьапуа 2014: Џьапуа З.Џь. Аԥсны ахақәитратә еибашьра аҽԥацыҵтә традициа // Аибашьра ахроникат: Аинрал Гиви Агрба иҽԥацыҵтә гәалашәарақәа / Амагнитолента ианитцеит, аредакциа азиуит, аԥхьажәа иѳит З.Џь. Џьапуа. Аҟәа, 2014. Ад. 5–17.

Џьапуа 2019: Аԥсуа фольклор аизгаразы азҵааранта. З.Џь. Џьапуа иредакциала. Аус адырулеит, еиқәдыршәеит С.О. Ҳаԥьым, Н.С. Барцыц. Аҟәа: Academia, 2019.

II

Абаев 1949: Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. Т. 1. Москва – Ленинград, 1949.

Адлейба 1986: Адлейба Дж.Я. Мимика и жест в искусстве сказочника // Рица. Альманах. Сухуми, 1986. С. 112–136.

Альбов 1893: Альбов Н.М. Этнографические наблюдения в Абхазии // Живая старина. М., 1893. Вып. 3. С. 297–329.

Анчабадзе 1964: Анчабадзе З.В. История и культура древней Абхазии. Москва, 1964.

Аншба 1982: Аншба А.А. Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси, 1982.

Аншба 1970: Аншба А.А. Вопросы поэтики абхазского нартского эпоса. Тбилиси, 1970.

Аншба, 1982: Аншба А.А. Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси, 1982.

Аршба 1979: Аршба Н.В. Динамическое ударение и редукция гласных в абхазском языке. Тбилиси, 1979.

Ахобадзе 1957: Ахобадзе В. Предисловие // Абхазские песни / Составители И. Кортуа, В. Ахобадзе. Москва, 1957.

Барагунов, Кардангушев 1980: Народыне песни и инструментальные наигрыши адыгов / Под редакцией Е.В. Гиппиуса. Том первый. Песни и наигрыши, приуроченные к определённым обстоятельствам / Составители В.Х. Барагунов, З.П. Кардангушев. Москва, 1980.

Бахтин 1990: Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва, 1990.

Бгажноков 1991: Бгажноков Б.Х. Черкесское игрище: Сюжет, семантика, мантика. Нальчик, 1991.

Бгажба 1988: Бгажба Х.С. Труды. Книга вторая. Исследования и очерки. Сухуми, 1988.

Бейли 2001: Бейли Джеймс. Избранные статьи по русскому народному стиху / Перевод с английского под редакцией М.Л. Гаспарова. Москва, 2001.

Бюхер 1923: Бюхер К.В. Работа и ритм. Москва, 1923.

Богатырёв 1962: Богатырёв П.Г. Формула невозможности в славянском фольклоре // Славянский филологический сборник: Посвящается V Международному съезду славистов. Уфа, 1962. С. 347–363.

Богатырёв 1971: Богатырёв П.Г. Вопросы теории народного искусства. Москва, 1971.

Веселовский 1940: Веселовский А.Н. Историческая поэтика / Редактирование, вступительная статья и примечания В.М. Жирмунского. Ленинград, 1940.

Востоков 1817: Востоков А.Х. Опыт о русском стихосложении. Санкт-Петербург, 1871.

Галаев 1964: Осетинские народные песни, собранные Б.А. Галаевым / Под редакцией и с предисловием Е.В. Гиппиуса. Москва, 1964.

Гацак 2008: Гацак В.М. К изучению «поэтики невозможного»: Формы. Константы. Интерпучки // Горизонты современно-

го гуманитарного знания: к 80-летию академика Г.Г. Гамзатова. Москва, 2008. С. 81–89.

Гварамадзе 1987: Гварамадзе Л. Грузинский танцевальный фольклор. Тбилиси, 1987.

Гулиа 1926: Гулиа Д.И. Божество охоты и охотничий язык у абхазов. Сухум, 1926.

Гулиа 1952: Гулиа Д.И. О советской абхазской народной поэзии // Труды Абхазского института языка, литературы и истории. Тбилиси, 1952. Вып. XXV. С. 271–276.

Дбар 2000: Дбар. С.А. Обычаи и обряды детского цикла у абхазов (вторая половина XIX века – начало XX веков). Сухум, 2000.

Джанашия 1960: Джанашия Н.С. Статьи по этнографии Абхазии / Составление и предисловие Х.С. Бгажбы. Сухуми, 1960.

Дзидзария 2008: Материалы по истории Абхазии XIX века (1803–1839). Сборник документальных материалов. Т. I / Составитель Г.А. Дзидзария. Сухум, 2008.

Дирр 1915: Дирр А.М. Божество охоты и охотничий язык у кавказцев // Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа. Тифлис, 1915. С. 1–24.

Ерёмина 1974: Ерёмина В.И. Специфика художественного образа в песнях земледельческого календаря // Русский фольклор. Вып. XIV. Ленинград, 1974. С. 61–73.

Жирмунский 1925: Жирмунский В.М. Введение в метрику. Теория стиха. Ленинград, 1925.

Жирмунский 1975: Жирмунский В.М. Теория стиха. Ленинград, 1975.

Званба 1982: Званба С.Т. Абхазские этнографические этюды / Составитель, автор биографо-библиографического очерка Г.А. Дзидзария. Сухуми, 1982.

Кирдан 1983: Кирдан Б.П. Формула «невозможности» в славянских песнях каракалпакской зоны // История, культура, этнография, фольклор славянских народов: IX Международный съезд славистов. Москва, 1983. С. 215–223.

Ковач 1929: Ковач К.В. 101 абхазская народная песня: Этнографическая запись с историческими справками. Сухум, 1929.

Ковач 1930: Ковач К.В. Песни кодорских абхазцев. Сборник этнографических материалов с нотными записями. Сухум, 1930.

Когониа 1995: Когониа В.А. Абахазская народная песня: Жанры и их поэтика. Сухум, 1995.

Когониа 2014: Когониа Валентин. Этюды по абхазскому фольклору и литературе (Исследования и материалы). Сухум, 2014.

Кортуа 1959: Кортуа И.Е. Абхазские народные песни и музыкальные инструменты. Сухуми, 1959.

Кортуа 1965: Кортуа И.Е. Абхазская народная песня. Москва, 1965.

Корш 1901: Корш Ф.Е. О русском народном стихосложении// Сборник отделения русского языка и словесности. Санкт-Петербург, 1901. Том 67. № 8. С. 1–121.

Кумахов 1984: Кумахов М.А. Очерки общего и кавказского языкознания. Нальчик, 1984.

Лакербай 1958: Лакербай М.А. Народный певец-сатирик // Литературная Абхазия. Сухуми, 1958. № 3 (8). С. 249–278.

Ламберти 1913: Ламберти А. Описание Колхиды // Сборник материалов по описанию племён и местностей Кавказа. Тифлис, 1913. Вып. 43. С. 1–231.

Липкин 1956: Липкин Семён. Кабардинская эпическая поэзия. Избранные переводы. Нальчик, 1956.

Марр 1930: Марр Н.Я. О записывании абхазских текстов // Марр Н.Я. О языке и истории абхазов. Москва – Ленинград, 1938. С. 151–159.

Мачавариани 1915: Мачавариани К. Некоторые черты из жизни абхазцев. Положение женщины в Абхазии // Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа. Тифлис, 1915. Т. 4. С. 23–59.

Меликишвили 1959: Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959.

Мижаев 1973: Мижаев М.И. Мифологическая и обрядавая поэзия адыгов. Черкесск, 1973.

Москвина 2005: Москвина В.А. Русские заговоры Западной Сибири (XIX – начало XX вв.). Омск, 2005.

Налоев 1978: Налоев З.М. Из истории культуры адыгов. Нальчик, 1978.

Плеханов 1956: Плеханов Г.В. Письма без адреса. Искусство и общественная жизнь. Москва, 1956.

Пропп 1958: Пропп В.Я. Русский героический эпос. Издание 2-е, исправленное. Москва, 1958.

Путилов 2003: Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. Санкт-Петербург, 2003.

Салакая 1966: Салакая Ш.Х. Абхазский народный героический эпос. Тбилиси, 1966.

Салакая 1974: Салакая Ш.Х. Обрядовый фольклор абхазов // Фольклор и этнография. Ленинград, 1974. С. 19–26.

Салакая 1976: Салакая Ш.Х. Абхазский нартский эпос. Тбилиси, 1976.

Салакая 2000: Салакая Ш.Х. Основные этапы историографии абхазского эпоса // Тезисы докладов научной сессии профессорско-преподавательского состава АГУ (выпуск посвящён 20-летию образования университета). Сухум, 2000. 129–130.

Смоленский 1874: Смоленский С. Воспоминания кавказца // Военный сборник. № 5. Санкт-Петербург, 1874. С. 160–163.

Соколов 1926: Соколов Б. Экскурсы в область поэтики русского фольклора // Художественный фольклор. 1926. Вып. 1. С. 30–53.

Тапагуа 2001: Тапагуа С.А. Абхазские традиционные обряды и обрядовая поэзия. Москва, 2001.

Торнау 1865: Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера. Москва, 1865.

Трубецкой 1911: Трубецкой Н.С. Редедя на Кавказе // Этнографическое обозрение. Москва, 1811. № 1–2. С. 225–238.

Унарокова 2004: Унарокова Р.Б. Песенная культура адыгов (эстетико-информационный аспект). Москва, 2004.

Хан-Гирей 1989: Хан-Гирей. Черкесские предания. Избранные произведения / Вступительная статья, составление и общая редакция Р.Х. Хашхожевой. Нальчик, 1989.

Хашба 1972: Хашба А.К. Избранные работы / Составление, редакция и предисловие Х.С. Бгажбы. Сухуми, 1972.

Хашба 1977: Хашба М.М. Трудовые и обрядовые песни абхазов. Сухуми, 1977.

Хашба 1979: Хашба И.М. Абхазские народные музыкальные инструменты. Издание второе. Сухуми, 1979.

Хашба 1983: Хашба М.М. Жанры абхазской народной песни. Сухуми, 1983.

Хашба 1980: Хашба Р.А. Абхазский детский фольклор. Сухуми, 1980.

Хашба 2007: Хашба М.М. Народная музыка абхазов: жанры, стилистика, кросс-культурные параллели. Сухум, 2007.

Цвинария 1987: Цвинария В.Л. Абхазское стихосложение. Метрика. Ритмика. Композиция. Сухуми, 1987.

Цхурбаева 1965: Цхурбаева К. Об осетинских героических песнях. Орджоникидзе, 1965.

Чанба 2014: Чанба Нодар. Героическая хоровая песня абхазов. Сухум, 2014.

Шагиров 1977: Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. Москва, 1977.

Абзы́цәаҳәшьа – аҭыцҳа илхырааҙало атәым ҙгаб.

Абкәы́л – ашә, ахыртцәы зтартцо амҷелых маҭәахә.

Абцара́ – аҭагалара, архра (ахәаҙ, ашырҙ, ача рзы).

Абчара́ҳ – ашәарыцацәа реиҳабы.

Абы́рса – иреиҧьу абырфын жәла.

Абы́сҭа – абысҭа злырхуаз ачарыцжәлакәа иреиуоуп (просо).

Агарҙга́н – ахьшьцәа, ашәарыцацәа апстәкәа рцәа иалхны аидарашьтыхраз иныкәыргоз аакәа.

Адима́ – абажәла.

Ае́ргь // Аиргь // Ергь – ахатцареи, агәымшәареи, ашәарыцареи рынцәахәы.

Ажәе́иԥшьаа // Ажәа́ԥшь // Жәа́ԥшьаа // Жәаԥшька́н // Жәеиԥшьыркә́н – абнеи, ашәарахи, ашәарыцареи рынцәахәы.

Азы́хыркра («Асыс имиц лзыхдыркуеит») – аҙатәра (ичмазаԥу лыхьҙала арахә рҙатәра).

Аибаркы́ра – жәпаԥык ауаа злахәу, рнапы еибаркны еицынарыгҙо жәытәтәи кәашара хкуп.

Аимаса́ба // амаса́ба – ашәарыцаԥ.

А́иҭар – арахә-ашәахә рынцәахәы.

А́иҭарԥьгәыгәын – Аиҭар инхарҭа ԥны ҳәа аанагозар ҟалап.

Акаматә́л – анард ианыхәмаруа, иқәрыпсо ахаҳәқәа (азар).

Акаруа́л шәакь – ԥсыуа шәакьжәлоуп.

Акәа́нтра – ажәытә иныкәыргоз ашьатца жәла.

Акәымра́ – ауада хәыч.

Акьа́т – алаба ду.

Ақьафы́н – аба жәла.

Ақьаци́а кәафҭа («Лқьациа кәафҭа мариашьканы») – итцаҕоу акәафҭа («Её кесейная кофта под морячку»).

Акаита́н – еилапаны, ирҳәны иҟатцоу ашашәа-па (еиҳарак ҷыкәыршас ма шьацҳәас рхы иадырхәон).

Акапҟа́ц – амҷҭәы цыршьы зманы, аа иалху аҳәса рыԥншьатца.

Алакыруáн – ашьатца жәла бзиа злырхуаз асахҭан (лакированный).

Алақмáрҳәацәа – абыз асцәа, амшгацәа.

Ал áмба // áлымба – махәҭа змам алшьап (амбас, шьақас рхы иадырхәо ал).

Амсы́р қьаады́ш – Мысратәи (Египеттәи) ақьаад (папирус).

Áнан // Анáна-Гәында // Нáн(а) – ашьхақәеи ашьхаазареи рынцәахәы.

Áназзеи – ааза́ра иртиуаз ахәычы дзааз́оз аҧхәыс.

Аҧсáрд («Ҧсард шьхәала илырдыдуеит») – ауасақәа зладырҟәыдуа амыркатыл ду.

Аҧшьырхá – аз́ы, ахш зҭартәо (ауедра иашьашәалоу) амҿлыхматәахә.

Аршы́шра – «нцәа мусхәла» иҿио чмазара хкуп (болезнь св. Витта).

Асы́рма – аматәа дырҧшз́арц азы иаҿыкәдыршоз ихьз́ырку, ма иразныркy аххьа (аҭырқәшәахьтә иаауеит).

Áтлар – ауаҧс бызшәа аҟынтә иаауеит, «аҭауад» аанагоит.

Аҭáмха – ахақәа еиҿаргыланы ашәарах жьы арҧшшаразы иахьыкнарҳауаз аматәахә.

Ауáдабаа – зыбг̑ьқәа ҟьаҟьоу аҳәиратә ҷиаа (лопух).

Ауáдрахса («Илытцоугьы уадрахсуп») – зыбг̑ьқәа ҟьаҟьоу аҳәиратә ҷиаа.

Аха́бжь – зхы цәҳәыҟьантазу (плешивый).

Ахрá («Ҷаҷы, ашәахә маҷны, ахрá дуны..») – ахы ҟазҷо атциаақәа рхы ашәпара, адура.

Аххьá – ахьтәы ма араз́ны рахәыц иалху аҿыкәырша (асырма, аҟаитан).

Ахәцьáцьа//ахраз́аглымха – абнаҳәа.

Áхәыз́ – абысҭа злырхуаз ачарыцжәлақәа иреиуоуп (пшено).

Ахәырцьáн – аатцәа хәычы.

Аҳамáм(тра**)** – аҿыкәабарҭа.

А́ҳцәа – «нцәа мусхәла» иҽиоит чмазара хкуп, аҳцәа (болезнь оспы).

Аҳәыртӷы́цҳацәа – анцәакәа ртыцҳацәа (девы гурии).

Ахьы-Зосҳа́н//Зосҳа́н – ацәырԥшӡа (аҳцәа) чымазара анцәахәы.

Ацала́ҟьа – аца иаҽаҡатцоу абарԥа хәычы (ақәгыларԥа).

Ачамсҟәы́л – амҽтәы мҳатцә ду.

Ача́мҳа – ԥла-жәлоуп (клён).

Ачаԥра́зра («Диҳәеит, дигеит, дичаԥразт») – цәа-цәꙩычала (матәа-ꙩытәала) аиқәыршәара.

А́чма («Пҳа дзауз лычма ԥихит») – ажәытәан амаҳә анхәеи абхәеи ириԥоз аҳамԥа (калым).

Ачӄа́н – ԥынха дызмамкәа иԥсыз ауаꙩы имал.

Аҽа́хәа // ҽа́хәа-ҽа́ша – аԥслаҳә.

Ашьаҕәа́(цә) // шьаҕәо́у – абынҵеа, аҿацә.

Ашьынтыкьла́р // ашьыкьла́р – ажәа «шантеклер» аҟынтәи иаауеит. Иблахкыгоу, иауны, аӡараҽ иԥархханы, ашьаргәацәлахыс ашьатцаҟынӡа иртбааны иӡаху атцыккәа (платья «*шантеклер*») рмода цәырцит Урыстәыла XX ашәышыкәса алагамҭаз афранцыз драматург Едмон Ростан иаллегориатә пиеса «Шантеклер» 1910 шыкәсазы Петербург ианыкәдыргыла аамышьҭахь.

Ашәы́ // Ашәтәы́ла – ашәуаа (абазакәа) ртәыла ахьӡ.

Зиуа́у(а) // Зиу́оу – ақәа анцәахәы лыхьӡ акәзар ҟалап.

Ма́ӄәа // ма́фа – адыга бызшәаҟынтә иаауеит, «насып змоу» аанагоит.

Сау́на // Сауна́у– алу анцәахә лакәзар ҟалап.

Тахато́жна – аурыс ажәа «трёхэтажный» иахаршалазар ҟалап.

Цыршәымгәа́кьа – ашша змоу ашәарах.

Цыстӷы́ꙩра зхоу – ашьабыста.

Чо́па // Чо́уцар – Афы инаичыданы, адыди амацәыси рынцәахә иакәзар ҟалап.

Ша («Шак имҕытцроуп») – ашаха.

Шевио́т («Шевиотмзар цәҩыча бшәыстцуам») – англыз ажәоуп, ашәцатәкәа (апалта, акостиум) злырхуа аба жәла бзиа иахьзуп.

Штуцер – ажәытәзатәи аибашьыга бцьар.

Шьапа́жә – амшә.

Шьараҭы́н – жәпаҩык ауаа злахәу, рнапы еибаркны еицынарыгзо жәытәтәи кәашара хкуп.

Шьашәы́ – ажьира анцәахәы.

Џаџы́ // Џаџа́ – аҽеаҩреи аутраазареи рынцәахәы (дыпҳәысуп).

А ц ц а № 1

Аџсуа жәлар рашәаҟәа реизгаразы амҩаҟәцага

Алагалажәа

Жәлар рашәа анцараан (аҭаҩраан) уеизгьы-уеизгьы хшыҩзышьҭра азутәуп анагӡашьа акәаматцамаҟәа: анагӡаҩ ихымҩаџгашьа; ашәаҳәараан ажәеи, амузыкеи, ахореографиеи реилаӡҩашьа. Аҟьабзтә ашәаҟәа (ашәарыцара ашәаҟәа, аҭацаагара ашәаҟәа, аҭәыуараҟәа уҳәа) рантцараан, игәыгәҭажьтәым ақьабз ахаҭа амҩаџгашьа шыҟаз (ақьабз алахәцәа реилаҳәашьа), ашәеи ақьабзи шеимадаз азцаатәы.

Акәашара зцу ашәаҟәа рантцараан, атехникатә харҳәагакәа (афотоҭыхга, авидеоаппаратура) ыҟамзар, акәашацәа реиҭатцшьа, ршьацәхыртәышьа аарџштәхоит ажәалеиџш, ахореографиаҽы иаџу асхемаҟәеи афигураҟәеи рхархәаралагьы.

Иантцатәу

1. Анацәа ирҳәо агарашәаҟәа.
2. Ахәыҷқәа аныхәмаруа, акьанцьа рцысуа, ирҳәо агарашәаҟәа.
3. Анацәа, аџшқа ианилахәмаруа ма дандыршәыкьуа, ирҳәо ашәаҟәа.
4. Аџьаус аан ирҳәо ашәаҟәа.
5. Ашәарыцара иадҳәалоу аҭасҟәеи, ақьабзқәеи, ашәаҟәеи («Ажәеиџшьаа рашәа», «Аергь ашәа»).
6. Ауаҩы данычмазаҩу (ахы иқәшәар, абҩаџцәа иоур, аҳцәа иҭаар) изырҳәо ашәаҟәа.
7. Аӡы иашьыз ма ахра иаҽҟьаны иҭахаз иџсы «злаҭырго» ашәа.
8. Аарҩарақәа раан имҩаџыргоз ақьабз, ирҳәоз ашәа («Зиуауа»).

9. Аҭацаагара иадҳәалоу акәаматцамақәеи ашәақәеи («Радеда», «Уаридада», «Аҭацаагара ашәа»).

10. Аибаркыра ашәақәа («Ауараашьа», «Шьараҭын»).

11. Ахьӡыртәрақәеи алафашәақәеи («Уан лҭаца дзеиԥшроу уасҳәап…», «Аҭаҳмада-қабада», «Наныкьара», ақыҭақәа дара-дара рыхьӡибатәра).

12. Абзиабаратә ашәақәа.

13. Нарҭаа ирызку ашәақәа.

14. Аԥсны аҭоурых иадыруа афырхацәа (Инаԥҳа Кьагәа, Ашәба Данаҟаи, Аиба Хәиҭ, Кьахьба Ҳаԥьараҭ, Абыхәба Гыцьуҳәа) ирызку ашәақәа.

15. Атцәыуарақәа (амыткәмақәа).

16. Асовет аамҭа иалиааз ашәақәа («Лакоба иашәа», «Аколхоз ашәа», «О, бара, Анҭица»).

17. Аԥьынԥьтәылатә Еибашьра Дуӡӡа (1941–1945 шш.) иалахәыз аибашьцәа-афырхацәа ирызку ашәақәа.

18. Аԥсны Аԥьынԥьтәылатә еибашьра (1992–1993 шш.) иалиааз ашәақәа, иҭахаз аибашьцәа ирызку атцәыуарақәа.

Аматериал иацҵатәу адырратара (аинформациа)

1. Иахьанцоу (араион, ақыҭа, аҳабла, ақалақь).

2. Иананцоу (ес-текстцыпхьаӡа иарбалатәуп ашықәс, амза, амш, асаат).

3. Зыҟнытә иантцоу (ажәла, ахьӡ, абхьӡ, занаатс дзеиуоу, быззшәақәас иидыруа, нцәахатцарас имоу).

4. Ашәа иахьӡу, ҭоурыхс иамоу.

5. Ашәаҳәаѡ ашәа зҽиҵааз, ишиҽиҵааз.

6. Ашәа анагӡашьа (ихала иҳәама, гәыԥѡык инарыгӡама, амузыкатә инструмент иацҳәома, акәашара ацума)

7. Ианызцаз (ижәла, ихьӡ, иабхьӡ, изанаат).

А ц ц а № 2

Аԥсуа жәлар рашәаҟәа ирызку акурстә, адипломтә усумҭаҟәа иныҟәырԥшу ртематика

1. Аԥсуа жәлар рашәаҟәа жанрла реихшара азҵаатәы.

2. Аԥсуа жәлар рашәаҟәа жанрла реихшашьа М.М. Ҳашба лыҭҵаамҭаҟәа рҟны.

3. Амифологиа-қьабзтә ашәаҟәа ржанртә еилазаашьеи руснагӡатәҟәеи.

4. Афольклортә жанр аеволиуциа амифологиа-қьабзтә ашәаҟәа рышьаҭала.

5. А.Н. Генко аԥсуа жәлар рашәаҟәа реизгаԥык иаҳасаб ала.

6. Р.А. Ҳашба аԥсуа музыка-поезиатә фольклор аизгаԥык, аҭҵааԥык лаҳасаб ала.

7. Агарашәаҟәа руснагӡатәҟәеи реиҿартәышьа аҧыдараҟәеи.

8. Нарҭаа рашәаҟәа рсахьаркыра-стильтә еиҿкаашьаҟәа.

9. Аҭоурых-фырхаҵаратә ҳәамҭаҟәеи ашәаҟәеи реиҿартәышьа аҧыдараҟәа.

10. Аҭоурых-фырхаҵаратә ашәаҟәа рсахьаркыратә бызшәа.

11. Аҭоурыхтә ҵабырг аныԥшшьа аҭоурых-фырхаҵаратә ашәаҟәа рҿы.

12. Ахьӡыртәраҟәа аԥсуа жәлар рлирика ажанрк аҳасаб ала. Акомпозициатә еиҿкаашьеи анагӡашьа аҧыдараҟәеи.

13. Ахьӡыртәраҟәа ртематикатә еилазаашьеи рсахьаркыратә бызшәа аҧыдараҟәеи.

14. Аиҿырԥшреи агиперболеи рроль ахьӡыртәраҟәа рҟны.

15. Б. Шьынқәбеи аԥсуа жәлар рашәаҟеи.

16. Б. Шьынқәба иеизга «Аԥсуа жәлар рпоезиа». Аиқәыршәашьеи ашәаҟәа жанрла реихшашьеи.

17. Аҭаацәара-бзазаратә қьабзтә ашәаҟәа ржанртә еилазаашьеи рынагӡашьа акәаматҵамаҟәеи.

18. Аԥсны Аԥьынԥьтәылатә еибашьра (1992–1993 шш.) иалиааз жәлар рашәаҟәа ридеиатә хырхарҭеи рсахьаркыратә ҭыдарақәеи.

19. Ахаҟәиҭреи ахьыԥшымреи ртема аԥсуа жәлар рашәаҟәа рҿы.

20. Жәлар рлирика ахытхшьа апроблема.

21. Аибаркыра ашәаҟәа ридеиа-тематикатә хырхарҭеи рынагӡашьа аҵыдарақәеи.

22. Аибаркыра ашәаҟәа рритмика-интонациатә шьаҟәгылазаашьа.

23. Аԥсуа жәлар рлирика ажанртә еилазаашьеи асахьаркыратә ҭыдарақәеи.

24. Атонтә жәеинраалеиҿартәышьа ашәагазагақәа аԥсуа жәлар рашәаҟәа рҿы.

25. В.Л. Атԥнариа аԥсуа жәлар рашәаҟәа ражәеинраалеиҿартәышьа аҭцааԥык иаҳасаб ала.

26. Аԥсуа жәлар рԥьабзтә ашәаҟәа рмифологиатә шьаҭаҟәа.

27. Аԥсуа жәлар рԥьабзтә ашәаҟәа. Аизгареи аҭцаареи рҭоурых.

28. Асатиреи аиумори аԥсуа жәлар рашәаҟәа рҿы.

29. И.Е. Кортуеи аԥсуаа рмузыкатә фольклори.

30. Аԥсуа жәлар рашәеи иахьатәи аамҭеи.

31. Адиалог ароль аԥсуа жәлар рашәаҟәа ркомпозициа аиҿкараҿы.

32. Аԥсуа жәлар рашәаҟәа рԥны арифма иааннакыло аҭыԥ.

В.А. Когониа

Поэтические особенности абхазских народных песен
(Резюме)

Данное учебное пособие, адресованное студентам филологического факультета и факультета искусств Абхазского государственного университета, является первым изданием подобного рода. Народная песня здесь представлена как самостоятельная составляющая общего курса абхазского фольклора. В нём рассматриваются филологические аспекты проблемы: на основе досконального учёта всей суммы наличного текстового материала (собранные с начала XX века по настоящее время) даётся жанровая классификация и систематика многочисленных вариантов народных песен абхазов и художественно-поэтические формы их воплощения. Рассмотрены все жанровые разновидности **обрядовой** (обрядово-мифологические, семейно-бытовые песни) и **необрядовой народно-песенной поэзии** (трудовые, любовные, хороводные песни и др.), **эпические нартские** и **историко-героические.** Причём анализ каждой песенной категории проводится в контексте общефольклорной традиции, её соотношения с музыкально-поэтическим творчеством близкородственных (адыгских) и других кавказских народов (осетин, карачаевцев, балкарцев и др.).

Специальная глава посвящена стихосложению народных песен.

В работе сделаны неоспоримые выводы о национальном своеобразии и глубокой типологической древности поэтических слагаемых музыкального фольклора абхазов, о статусе различных жанров в пределах системы национального народно-поэтического творчества и особенностях их взаимодействия на разных этапах исторического развития произведений.

В книге представлены лучшие и наиболее характерные образцы национального песенного фольклора, иллюстрирующие

и дополняющие её теоретическую основу. Они записаны автором в различных районах Абхазии у известных исполнителей.

Практическая часть издания включает в себя вопросы и задания для самостоятельных работ студентов, примерную тематику курсовых и дипломных работ, а также рекомендации по сбору музыкально-поэтического творчества абхазов.

Арҿагатә тыжьымтҭа

Валентин Асҭамыр-иҧа Кәаҕәаниа

Аҧсуа жәлар рашәақәа реиҿартәышьа аҵыдарақәа
(Арҵага-методикатә цхыраагъа ААУ астудентцәа рзы)

Валентин Астамурович Когониа

Поэтические особенности абхазских народных песен
(Учебно-методическое пособие для студентов АГУ)

Аредактор *И.Г. Гыцба*
Акорректор *Р.А. Коҕониа-ԥҳа*
Атехникатә редактор *А.Шь. Беренҷьы*
Компиутерла анбанҟәшәаҿ *А.Шь. Беренҷьы*

Акьыԥхьразы анапы аҧаҿуп 29.06.26. Аформат 60х84 1/16. Икаҧә. акьыԥхь бҕьыц 21.

Атираж 100.

Икьыԥхьуп АГУ атипографиаҿы ак. Аҟәа, Ауниверситеттә мҩа 1